

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«ОДЕСЬКА ПОЛІТЕХНІКА»
Гуманітарний факультет
Кафедра міжнародних відносин та права**

**КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ
з дисципліни
«ТЕОРІЯ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН»**

ОДЕСА , 2021

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ОДЕСЬКА ПОЛІТЕХНІКА»
Гуманітарний факультет
Кафедра міжнародних відносин та права

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ
з дисципліни
«ТЕОРІЯ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН»
для здобувачів вищої освіти I курсу спеціальності
291 «Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні
студії» денної форми навчання

**Розглянуто та затверджено на засіданні
кафедри міжнародних відносин та права
Протокол № 1 від «30» серпня 2021 р.**

Одеса: 2021

Конспект лекцій з дисципліни «**Теорія міжнародних відносин**» для здобувачів вищої освіти I курсу спеціальності 291 «Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії» денної форми навчання / Укл.: Чістякова І. М., Кубко В. П., Кудлай І. В., Кривдіна І. Б. Одеса: ДУ ОП, 2021. 223 с.

Рецензенти:

1. Марущак В. П., доктор наук державного управління, професор, завідувач кафедри права та законотворчого процесу Національної академії державного управління при Президентові України
2. Львова Є. О., кандидат юридичних наук, доцент кафедри права та законотворчого процесу Національної академії державного Управління при Президентові України

Конспект лекцій з дисципліни «**Теорія міжнародних відносин**» / Укл. Чістякова І. М., Кубко В. П., Кудлай І. В., Кривдіна І. Б. Одеса: ДУ ОП, 2021. 223 с.

Конспект лекцій містить 15 тем, які передбачені навчальною програмою дисципліни «**Теорія міжнародних відносин**», для здобувачів вищої освіти спеціальності 291 «Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії».

У конспекті лекцій розкрито предмет і об'єкт теорії міжнародних відносин, методологію досліджень міжнародних відносин, їх закономірності; проаналізовано класичні традиції та парадигми у вивченні міжнародних відносин, сучасні школи та напрями в теорії міжнародних відносин; розглянуто систему міжнародних відносин, її структуру та акторів; моральні та правові аспекти міжнародних відносин, цілі, інтереси та засоби їх учасників. Значну увагу приділено сутності світової політики, міжнародній інтеграції, міжнародним конфліктам і кризам, підтриманню міжнародного миру та безпеки у ХХІ ст. Показано місце і роль України в системі міжнародних відносин і сучасної світової політики. У конспекті є рекомендована література і контрольні запитання, які можуть бути використані здобувачами вищої освіти при підготовці до занять з навчальної дисципліни «**Теорія міжнародних відносин**».

ЗМІСТ

ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ	5
СЕМЕСТРОВИЙ МОДУЛЬ 1	6
Змістовий модуль 1. ОСНОВНІ СКЛАДОВІ ТЕОРІЇ І МЕТОДИКИ КУРСУ „ТЕОРІЯ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН”	6
Лекція 1. ПОНЯТТЯ ТЕОРІЇ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН	6
Лекція 2. ОБ’ЄКТ, ПРЕДМЕТ ТА МЕТОДИ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН.....	15
Лекція 3. МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН ТА ОСНОВНІ МЕТОДИ ТЕОРЕТИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ	23
Лекція 4. МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ ЯК СУСПІЛЬНО-ІСТОРИЧНИЙ ФЕНОМЕН.....	34
Лекція 5. СТРУКТУРА МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН.....	56
Тема 6. ГОЛОВНІ НАПРЯМИ В ТЕОРІЇ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН.....	67
Тема 7. СИСТЕМНІ ТЕОРІЇ МОДЕРНІЗМУ	89
Тема 8. ТЕОРІЇ МІЖНАРОДНОГО СЕРЕДОВИЩА.....	103
СЕМЕСТРОВИЙ МОДУЛЬ 2	116
Змістовий модуль 2. ЗАГАЛЬНІ ОСНОВИ ВИВЧЕННЯ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН. ЗАКОНИ І ЗАКОНОМІРНОСТІ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН. СИСТЕМА МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН	116
Тема 9. МІЖНАРОДНІ СИСТЕМИ.....	116
Тема 10. СУТЬ ТА СКЛАДОВІ СИСТЕМ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН	126
Тема 11. МІЖНАРОДНІ КОНФЛІКТИ. СИЛА В МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ	141
Тема 12. МИРНЕ СПІВІСНУВАННЯ ТА МІЖНАРОДНА СПІВПРАЦЯ.....	158
Тема 13. СПЕЦИФІКА ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ. СУТНІСТЬ ПОНЯТТЯ І РЕАЛІЗАЦІЯ НА ПРАКТИЦІ „ПАКС-АМЕРИКАНА”	169
Тема 14. СУБ’ЄКТ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН І ПРОЦЕС ВЗАЄМОДІЇ ІНТЕРЕСІВ СУБ’ЄКТІВ В МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ. ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ТА МОРАЛЬНІ ВИМІРИ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН.	192
Тема 15. МІСЦЕ І РОЛЬ УКРАЇНИ В СУЧАСНІЙ СИСТЕМІ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН.	208
РЕКОМЕНДОВАНІ ДЖЕРЕЛА:.....	221

ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ

Упродовж усього історичного розвитку людства міжнародні відносини займали значне місце в житті будь-якої держави, суспільства та окремої людини. Походження націй, створення міждержавних кордонів, формування та зміна політичних режимів, становлення різних соціальних інститутів, збагачення культур, розвиток мистецтва, науки, технічного прогресу і ефективної економіки тісно пов'язані з торговими, фінансовими, культурними та іншими обмінами, тобто з міжнародними відносинами. Їх значення зростає ще більше в наші дні, в умовах глобалізації, коли всі країни вплетені в щільну, розгалужену мережу різноманітних взаємодій, що впливають на обсяги та характер виробництва, види створюваних товарів і ціни на них, на стандарти споживання, на цінності та ідеали людей, коли людство відчуває свою єдність перед викликами глобальних проблем. Для сучасної України теоретичне осмислення міжнародних відносин є завданням надзвичайно актуальним і важливим, з урахуванням анексії Криму, агресії РФ на Донбасі, визначення доленосного вибору подальшого розвитку нашої держави в умовах суперечного світу і своїх національних інтересів.

Курс «Теорія міжнародних відносин» належить до нормативних навчальних дисциплін, є складовою частиною вивчення циклу дисциплін професійної підготовки обов'язкової частини навчального плану і відповідає навчальним програмам спеціальності 291 «Міжнародні відносини, суспільні комунікації, регіональні студії».

Мета навчальної дисципліни: сформувати об'єктивне уявлення про систему існування людства у сучасній парадигмі його розвитку; опанувати теоретичними знаннями і здобути практичні навички у здійсненні адекватної часу зовнішньої політики держави; засвоїти основні положення теоретичних понять, вивчити аргументи провідних політологічних шкіл щодо засад і розвитку міжнародних відносин.

Завдання навчальної дисципліни: обґрунтування теоретико-методичних засад формування і розвитку парадигм системи міжнародних відносин; опанування методами і поняттями досліджень міжнародних відносин („державна”, „функції держави”, „система МВ”, монополярність тощо); оволодіти знаннями із вчень провідних науково-теоретичних шкіл і напрямками досліджень міжнародних відносин; простеження взаємодії і взаємозалежності формування і розвитку міжнародних відносин і світової політики; характеристика парадигм міжнародних відносин; вивчення закономірностей розвитку системи міжнародних відносин; виокремлення основних загроз людству та пошук шляхів протистояння ним; засвоєння „пакс-американа” та наслідків однополярної системи розвитку людства; формування адекватного сприйняття сучасного розкладу сил і формування системи міжнародної безпеки; обґрунтування місця і ролі України в сучасній системі міжнародних відносин.

Здобувачі вищої освіти, які вивчають курс «Теорія міжнародних відносин» повинен **знати** зміст найважливіших категорій і понять міжнародних відносин; найважливіші принципи наукових шкіл теорії міжнародних відносин та розуміти особливості трактування ними сучасності; характер найважливіших особливостей, механізмів та рушійних сил міжнародних відносин; особливості та механізми функціонування міжнародних відносин у сферах політики, економіки, культури та інформації; сутність та специфіку принципів міжнародного порядку; уміти науково коректно застосовувати основні поняття і категорії теорії міжнародних відносин; самостійно інтерпретувати інформацію щодо реальних подій у сфері міжнародних відносин; коректно застосовувати методи наукового дослідження та аналізувати явища і процеси сучасного світу; орієнтуватись в основних тенденціях та проблемах розвитку глобальної міжнародної системи. Слід пам'ятати слова класика американської теорії міжнародних відносин Джеймса Н. Розенау, які він сказав для сайту «Світовий політичний процесор»: «Вам пощастило, що ви вивчаєте міжнародні відносини. Це складний предмет, враховуючи все різноманіття акторів і процесів, яке охоплюється в його вивченні. Але вам пощастило, тому що пошук розуміння всієї цієї складності є викликом. Відповідь на нього

вимагає уяви і таланту, але часто розвиває уяву і талант. Тому приймайте виклик і розвивайтеся. Це приведе вас до нових вершин самопізнання».

СЕМЕСТРОВИЙ МОДУЛЬ 1

Змістовий модуль 1. ОСНОВНІ СКЛАДОВІ ТЕОРІЇ І МЕТОДИКИ КУРСУ

Лекція I. ПОНЯТТЯ ТЕОРІЇ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

1. Теоретичні основи науки про міжнародні відносини.
2. Особливості джерельної бази та методи досліджень міжнародних відносин.
3. Наукова природа теорії міжнародних відносин.
4. Теорія міжнародних відносин у системі суспільних наук.
5. Структура, завдання та функції теорії міжнародних відносин

Мета: Розкрити взаємозв'язок і взаємодію теорії міжнародних відносин як суспільної науки та наукову природу теорії міжнародних відносин. Проаналізувати роль та місце теорії міжнародних відносин у системі суспільних наук. Розглянути структуру, завдання та функції теорії міжнародних відносин.

Ключові слова: міжнародні відносини; міжнародні процеси; предмет інтегральні теорії; методи; методики; емпіричні дослідження

Метою теорії міжнародних відносин завжди є наукове тлумачення (експланація) найістотніших явищ, процесів та взаємозв'язків об'єкта дослідження. Як стверджує Т. Кнутсен, "теорія є абстрагованим, гіпотетичним чи спекулятивним відображенням реальності. Теоретизувати — означає мислити з метою розуміння і пояснення".

Прагнення зрозуміти реальність міжнародних відносин і вичерпно та логічно пояснити її завжди було рушійною силою наукових досліджень і ґрунтувалось на природній допитливості вчених. Пояснення змісту та механізмів міжнародних відносин дає змогу формулювати прогностичні гіпотези, тобто намагались передбачити їх майбутні стани та ситуації. Тлумачення явищ і процесів та прогностичні гіпотези, що впливають із них, є головним практичним результатом досліджень у теорії міжнародних відносин.

Міжнародні відносини виникли у часи стародавнього світу, коли великим вважалося населення території в декілька тисяч осіб, народи мали можливість вступати у безпосередній контакт один з одним: під час міграції, масових втеч від стихійного лиха, після територіального розподілу між державами. Саме тоді виникає явище власне міжнародних відносин, які суттєво різнилися від стосунків, які склалися всередині етнічного об'єднання. Аналізуючи це явище, слід мати на увазі, що сам феномен міжнародних відносин не є раз і назавжди застиглим, а постійно змінюється, еволюціонує. Сьогодні він не такий, яким був двісті і тим більше дві тисячі років тому, а через сто років буде зовсім іншим, ніж у наші дні.

Теорія міжнародних відносин являє собою міждисциплінарну область знання, що включає історію, економіку, культуру, право. Вона заснована на хронології подій,

завичай пов'язаної з певним уявленням про прогрес. У розвитку предмета теорії міжнародних відносин виділяють три стадії:

- 1) ідеалістичний етап (домінували прогресивні теорії) - 1920-1930-і рр.;
- 2) реалістичний період (переважали консервативні теорії) - 1930-1940-і рр.;
- 3) бихевиористський етап (домінували соціально-наукові теорії) - 1950-1960-і рр.

Поняття «*міжнародні відносини*» було введено у науковий обіг англійським філософом Джеремі Бентамом, який у 1789 р. вперше застосував його у трактаті «Вступ до принципів моральності і законотворення». За його допомогою він окреслював стосунки, що існують між монархами та громадянами різних держав. Поява цього поняття в той період не випадкова, оскільки саме рубіж XVIII– XIX ст. став важливим етапом в еволюції самого феномену міжнародних відносин. До того часу в Західній Європі остаточно склалася система суверенних національних держав. На зміну відносинам між царюючими монархами і правлячими династіями прийшли відносини між державно-організованими народами-націями. Недарма в західній традиції поняття «нація» і «держава» є синонімами. Паралельно з формуванням націй проходив процес становлення громадянського суспільства, який вплинув на трансформацію держави у відповідності до своїх потреб.

Тоді ж оформилася та модель міжнародних відносин, яка донедавна вважалася еталонною і сама собою зрозумілою. Згідно з нею громадянське суспільство кожної країни державу наділяло усіма повноваженнями у сфері забезпечення національної безпеки і зовнішніх відносин. Уряд однієї держави згідно з цими повноваженнями вступав в офіційні зв'язки з урядом іншої держави, і саме за цим каналом здійснювалося більшість зв'язків не тільки між державними структурами, а й між різними суб'єктами громадянського суспільства цих країн.

Також, можна стверджувати, що теорія міжнародних відносин стала самостійною дисципліною з утворенням 1919 р кафедри міжнародних відносин в Аберіствітском університеті (Великобританія).

Таким чином, **основним учасником системи міжнародних відносин визнавалася суверенна держава**. Держава виступала системоутворюючим елементом, а міждержавні зв'язки є структуроутворюючими. У зв'язку з цим польський дослідник міжнародних відносин Юзеф Кукулка підкреслював, що власне держави «матеріалізують можливість вважати ... відносини міжнародними».

Міжнародні відносини — дуже складний феномен. Як відмічає Ю. Кукулка, складність визначення та дослідження їх пояснюється такими чинниками:

- 1) сфера міжнародних відносин охоплює надзвичайно широкий перелік явищ і процесів, який важко проаналізувати за допомогою наукового апарату однієї науки;
- 2) міжнародні відносини позбавлені єдиного центру влади та управління;
- 3) у дослідника міжнародних відносин немає доступу до всієї інформації, оскільки частина даних оберігається дипломатичною таємницею і застереженнями безпеки;
- 4) у міжнародних відносинах дуже важко прослідкувати причинно-наслідкові зв'язки поведінки держав на міжнародній арені;

5) у поведінці учасників міжнародних акцій велику роль відіграють випадковість і одночасність багатьох взаємодіючих чинників. Тому відомий французький соціолог Реймон Арон вважав, що міжнародні відносини «не мають чітко окреслених меж у реальності, вони матеріально невіддільні й не можуть бути відокремлені від інших суспільних явищ».

В руках домінуючих в міжнародній ієрархії держав зосереджуються організація і контроль над процесами взаємодії всіх учасників системи. На думку Гілпіна, незважаючи на те що сучасне мистецтво управління державою і піддалося змінам в.о. порівнянні з колишніми епохами, фундаментальна природа міжнародних відносин не змінилася протягом тисячоліть. Міжнародні відносини продовжують залишатися постійно повторюється боротьбою за багатство і владу між незалежними акторами в стані анархії. Класична історія Фукідіда є таким же значущим керівництвом до поведінки держав сьогодні, як і тоді, коли вона була написана, - в V ст. до н.е.

На думку Гілпіна, протягом всієї історії для міжнародних систем були характерні **три типи контролю:**

1) *імперський, або імперіалістичний*, - одно-єдинственне могутню державу контролює інші слабші і дрібні держави;

2) *біполярний* - дві могутні держави контролюють і регулюють взаємодії в межах своїх сфер впливу;

3) *баланс сил* - три або більше держав контролюють дії одне одного за допомогою дипломатичних маневрів, зміни союзів та відкритих конфліктів.

Домінуючі держави або імперії організують і зберігають мережу політичних, економічних та інших відносин усередині системи і особливо в їх власних сферах впливу. Вони складають і реалізують основні правила, норми і права, якими керуються самі, а також більш дрібні і слабкі держави.

Порушення рівноваги і зміна лідерів в міжнародній ієрархії призводять до економічних, політичних і технологічних змін, в результаті яких або значно збільшуються потенційні вигоди, або зменшуються потенційні витрати одного або декількох держав. Попередження втрат або збільшення вигод тієї чи іншої держави або групи держав стає в їхніх очах стимулом для сприяння змінам системи. В кінцевому підсумку відбувається розрив між існуючою міжнародною системою і потенційними вигодами (втратами) конкретних держав, які отримуються від відбуваються в ній змін. Це веде до кризи в міжнародній системі. Хоча криза можливо усунути мирними шляхами і засобами, все ж головним механізмом її розв'язання протягом всієї історії була, як казав Гілпін, війна за гегемонію, тобто війна, покликана визначити, яка саме держава або група держав займе домінуюче положення в міжнародній системі. Наступний за гегемоністської війною світ характеризується перебудовою політичних, територіальних та інших основ системи. Таким чином, цикл змін завершується тим, що гегемоністська війна і наступний за нею світ створюють нові статус-кво і рівновагу, що відображають новий розподіл сил в системі. Як правило, в періоди стабільності і встановленого порядку міжнародна система існує в стані якогось гомеостазиса або динамічної рівноваги, хоча на рівні міждержавних відносин і відбуваються постійні зміни тактичного рівня.

Слід зауважити, що рівновага сил в принципі присутня в будь-якому політичному процесі, в тому числі і світовому. Головну роль в цьому процесі відіграє провідна держава, яка проводить політику, спрямовану на досягнення рівноваги і стабільності міжнародної системи. Будь-яка велика держава ревниво стежить за тим, щоб будь-яка інша велика держава не стала ще більш могутньою за рахунок поглинання дрібніших країн. Тому конфлікти, суперечки між індивідуальними акторами в системі не підривають визначальні характеристики системи.

Місце в системі наук. Теорія міжнародних відносин розкриває складні соціально-політичні, економічні, культурні процеси, через які реалізується різноманіття форм обміну діяльністю та її результатами між членами самостійних товариств, відокремлених один від одного державними кордонами.

Функції теорії міжнародних відносин:

- пояснення особливостей зв'язків діючих в міжнародних відносинах акторів;
- прогнозування еволюції міжнародних відносин.
- попередження аналітиків від надмірної самовпевненості і поспішних оцінок, а політичних діячів, які приймають рішення, - від поспішних дій, що можуть мати масштабні негативні наслідки.

Предмет науки про міжнародні відносини складає діяльність держав на міжнародній арені, серцевиною якої є техніка і теорія дипломатії. Однак, так як поняття "міжнародні відносини" і "міжнародна політика" включають взаємодію не тільки держав, але й інших суб'єктів світового співтовариства, то діяльність цих акторів (серед них особливо вагому роль відіграють міжнародні організації різного масштабу і спрямування) також входить у предметне поле міжнародних відносин. *Предмет науки про міжнародні відносини включає в себе також проблему методів аналізу зовнішньополітичної ситуації та зовнішньополітичної діяльності, дослідження змісту основних зовнішньополітичних доктрин і концепцій.*

Особливо важливо включення в предметне поле науки й навчальної дисципліни міжнародних відносин вивчення понять "міжнародної системи" і "міжнародного порядку". В цьому плані виховання й підготовка теоретиків і практиків зовнішньої політики та міжнародних відносин ґрунтується на розумінні провідної тенденції сучасної міжнародної політики. Вона полягає у подоланні конфліктно-конфронтаційного стилю і поступовому переході до глобального співробітництва. Дослідження цієї тенденції, а значить місця та ролі конфліктів і співробітництва у міжнародних відносинах - ще одна важлива складова предмету наук про міжнародні відносини.

Міжнародні відносини ґрунтуються на взаємодіях величезної кількості учасників, кожен з яких керується власними інтересами та мотиваціями. Специфіка їхньої участі у процесах, що відбуваються в міжнародному середовищі, безпосередньо залежить від типу учасника. З огляду на це, можна визначати межі функціональної активності та особливості діяльності учасників міжнародних відносин.

Типологія учасників міжнародних відносин є темою досить серйозної полеміки між державоцентристами (етатистами) та транснаціоналістами. Вона стосується не так виокремлення та дефініювання типів активних учасників міжнародних відносин (суб'єктів), як співвідношення між ними.

Утім, не викликає особливих дискусій твердження про те, що учасниками міжнародних відносин можна вважати держави, міжнародні організації та суспільні групи. Значно рідше до них також додають і фізичних осіб, яких переважно розуміють як децидентів, тобто осіб, що від імені тих чи інших суспільних структур приймають рішення.

Поняття "фізична особа", що окреслює персоніфікований суб'єкт, запозичене з міжнародного приватного права. У правовій науці це поняття характеризує людину, яка є суб'єктом права, тобто перебуває у певних взаємовідносинах з іноземними громадянами, характеризується дієздатністю та керується нормами права.

У теорії міжнародних відносин фізичною особою визнається людина, дії якої породжують певні наслідки у міжнародному середовищі. Найпоширенішим поглядом на особливості та роль особи у міжнародних відносинах є її інтерпретація як децидента у сфері зовнішньої політики чи зовнішньоекономічної діяльності. У цьому випадку особи ініціюють і призводять до реалізації у міжнародному середовищі певних дій, але водночас стають їхнім об'єктом.

Види міжнародних відносин:

– політичні - грають чільну роль, тому що заломлюють, синтезують, детермінують всі інші види відносин. Політичні відносини знаходять своє вираження в реальній політичній діяльності елементів політичної системи, насамперед держави. Вони гарантують безпеку і створюють умови для розвитку всіх інших відносин

– економічні та науково-технічні. Зовнішня політика спрямована, як правило, на захист економічних відносин, які впливають на формування світового ринку, міжнародного поділу праці. Стан економічних відносин багато в чому визначається рівнем розвитку виробництва і продуктивних сил держав, різними моделями економіки, наявністю природних ресурсів та іншими секторами.

– ідеологічні відносини - відносно самостійна частина політичних відносин. Роль і значення ідеологічних відносин змінюється залежно від зміни ролі ідеології в суспільстві. Але характерна загальна тенденція – до зростання ролі ідеології, а отже, і ідеологічних відносин.

– міжнародно-правові відносини - передбачають регулювання взаємовідносин учасників міжнародного спілкування правовими нормами і правилами, про які ці учасники домовилися. Міжнародно-правовий механізм дозволяє учасникам захистити свої інтереси, розвивати взаємини, запобігати конфліктам, вирішувати спірні питання, підтримувати мир і безпеку в інтересах усіх народів.

– військово-стратегічні відносини, до яких відноситься велика сфера специфічних суспільних, міжнародних відносин, так чи інакше пов'язаних з прямим або опосередкованим створенням, нарощуванням, перерозподілом військової сили.

Рівні міжнародних відносин:

По вертикалі - масштабні рівні:

– глобальні міжнародні відносини - це відносини між системами держав, найбільшими державами та відображають світовий політичний процес в цілому.

– регіональні (субрегіональні) відносини - це відносини між державами певного політичного регіону у всіх областях життєдіяльності суспільства, що мають більш конкретні прояви і що носять багатосторонній характер.

– локальні (наприклад, Східна Європа).

По горизонталі - групові рівні:

– групові (коаліційні, межкоаліційні) відносини. Вони реалізуються через взаємини груп держав, міжнародних організацій і т.д.

– двосторонні відносини. Це найбільш поширена форма міжнародних відносин між державами і організаціями.

Із виникненням держав міжнародні відносини поділяються на:

- **формальні** (учасниками яких власне і стають держави);
- **неформальні** (учасниками яких стають різні соціальні спільноти, недержавні інститути, економічні утворення, особи).

Джерельна база міжнародних відносин:

- історичні джерела та документи;
- офіційні документи (законодавчі та нормативні акти, публічні виступи, заяви, виступи на конференціях, інтерв'ю та звернення і промови вищих посадових осіб держави);
- офіційно затверджені програми, стратегії, доктрини, концепції.;
- повідомлення засобів масової інформації (інформаційних агенцій, телебачення, періодичної преси, офіційні сайти державних установ та інформаційних видань);
- статистичні довідники, біографічні довідники, енциклопедії;
- матеріали наукових конференцій, результати наукових досліджень (наукові статті та монографії) з різних галузей знань;
- публіцистичні, мемуарні та біографічні видання.

Методи досліджень міжнародних відносин:

- хорологічний;
- історичний;
- формаційний;
- цивілізаційний;
- геополітичний;
- змішаний;
- системний;
- описовий;
- порівняльний;
- статистичний;
- картографічний;
- соціологічний;
- метод індукції і дедукції;
- методи прогнозування - екстраполяції, експертних оцінок, моделювання.

Види міжнародних відносин розглядаються або на основі сфер суспільного життя (і, відповідно, змісту відносин) — економічні, політичні, військово-стратегічні, культурні, ідеологічні тощо, на основі взаємодіючих учасників — міждержавні відносини, міжпартійні відносини, стосунки між різними міжнародними організаціями, транснаціональними корпораціями тощо.

У залежності від ступеня розвитку та інтенсивності тих чи інших видів міжнародних відносин виділяють *різні рівні* (високий, низький або середній). Однак *більш плідним видається визначення рівнів міжнародних відносин на основі геополітичного критерію*: з цієї точки зору виділяються *глобальний* (або загальнопланетарний), *регіональний* (європейський, азійський і т. п.), *субрегіональний* (наприклад, країни Чорноморського басейну) рівні міжнародної взаємодії.

Нарешті, з точки зору ступеня напруженості, можна говорити про *різні стани міжнародних відносин*: це, наприклад, **стан стабільності і нестабільності, довір'я і ворожнечі, співробітництва і конфлікту, війни і миру** тощо.

У свою чергу, вся сукупність відомих науці різних видів, рівнів і станів міжнародних відносин являє собою особливий рід суспільних відносин, що відрізняються своїми особливостями від іншого роду — суспільних відносин, властивих тій або іншій соціальній спільності, яка виступає учасником міжнародних відносин. У зв'язку з цим міжнародні відносини можна визначити як особливий рід суспільних відносин, що виходять за межі внутрішньосуспільних взаємодій територіальних утворень.

Основними формами міжнародної взаємодії є співпраця, суперництво і конфлікт.

Співпраця здійснюється через участь у різних міжнародних організаційних структурах, через двосторонні й широкомасштабні договори про дружбу і співробітництво. Вона є найперспективнішою, адекватно відповідає геостратегічним інтересам суб'єктів міжнародних відносин і називається стратегічним партнерством. Стратегічне партнерство передбачає найбільш масштабний і взаємовигідний спосіб взаємодії у різноманітних сферах суспільного життя.

Суперництво передбачає мирний характер боротьби між державами за вигідну реалізацію свого національного інтересу, починаючи від поширення своїх капіталів і технологій до розміщення військових баз. Суперництво має місце як серед країн, які перебувають у відносинах стратегічного партнерства, так і у відносинах конфронтації.

Конфлікти на міжнародному рівні виникають, коли не вдається врегулювати несумісні інтереси двох держав або їх груп. Вони можуть виражатися в денонсації договорів, розриві дипломатичних відносин, економічній блокаді, провокуванні внутрішньої дестабілізації шляхом інформаційних диверсій, терористичних актів, військових переворотів, громадянської і світової воєн.

З точки зору *кількості учасників* міжнародні відносини бувають: **двосторонні, багатосторонні, колективні**. *Двосторонні (білатеральні)* відносини є найдавнішою, базовою формою міжнародних відносин, яка поширена і в сучасному світі. *Багатосторонні (полілатеральні)* відносини є формою, яка пов'язана з участю у стосунках декількох, інколи багатьох сторін, які можуть бути пов'язані між собою як безпосередньо, так і через одного з учасників, роль якого в їх множині важливіша, ніж інших. Учасники міжнародних відносин вступають між собою у такі стосунки тоді, коли розв'язання певної проблеми, що становить спільний інтерес, неможливе або утруднене без участі декількох сторін. *Колективні відносини* мають найвищий, порівняно з усіма іншими формами, ступінь інтегрованості, оскільки для їх реалізації формується міжсуб'єктний центр, який виконує функції координатора та організатора відносин усередині множини учасників міжнародних відносин.

На динаміку міжнародних відносин суттєво впливає *зовнішнє середовище* — **позасоціальне і соціальне**. Під *позасоціальним середовищем системи міжнародних відносин* прийнято розуміти те, що існувало до появи людини і людського суспільства. Це природа в її первісному, не порушеному зовнішнім впливом вигляді, що представляє об'єкт вивчення геології, географії, метеорології, екології тощо. Там, де вплив позасоціального середовища на міжнародні відносини особливо помітний, на стику гуманітарних і природничих дисциплін виникають особливі, прикордонні науки, наприклад геополітика.

Вплив соціального середовища на міжнародні відносини набагато глибше і динамічніше. Соціальним середовищем називається все, що з'явилося разом з людиною, і те, що визначає життя суспільства. Це економіка, політика, техніка, технологія, ідеологія, культура, релігія тощо. Автори відомої роботи про вплив зовнішнього середовища на міжнародні відносини подружжя Герберт і Маргарет Спроути привели безліч цікавих конкретних прикладів такого впливу. На відміну від ХХ ст., коли багато міжнародних проблем було можливо вирішувати шляхом переговорів з використанням технічних засобів без особистих контактів між політичними лідерами різних країн, Олександр Македонський не міг зробити те ж саме, зателефонувавши перському цареві Дарію по телефону, через відсутність такого. Гітлер, особисті переконання якого допускали використання будь-яких

жахливих засобів знищення людини, так і не став володарем ядерної зброї. Неважко собі уявити, якими могли б бути підсумки Другої світової війни, якщо б «урановий проект» у Німеччині був доведений до кінця. Особливий вплив на еволюцію міжнародних відносин в останнє століття зробило розвиток транспортних та інформаційних технологій.

Світ постійно змінюється, це впливає і на міжнародні відносини. Важливою характеристикою сучасного етапу міжнародних відносин, насамперед, є їхня динамічність. **Сучасним міжнародним відносинам притаманні такі тенденції.**

Перша тенденція розвитку міжнародних відносин — розосередження влади. Питання про майбутнє системи міжнародних відносин відкрито. Деякі політологи вважають, що в даний час відбувається формування колективного лідерства США, Західної Європи та Японії. Інші стверджують, що США треба визнати єдиним світовим лідером. Треті бачать можливість відродження біполярної системи, де, однак, замість СРСР в ідеологічному та військово-політичному протистоянні з США буде перебувати Китай. Однак принципова своєрідність сучасної епохи полягає в тому, що зараз не можна говорити про абсолютне лідерство тих чи інших держав у системі міжнародних відносин. Зміни у розстановці політичних сил на світовій арені, формування багатополюсного світу створюють безліч альтернатив розвитку та надають більш широке поле для пошуків вирішення міжнародних глобальних і регіональних конфліктів, міждержавних спорів.

Друга тенденція сучасних міжнародних відносин — нове розуміння ролі ядерної зброї в системі національної безпеки. Досі система міжнародних відносин була заснована на ядерному стримуванні, коли загроза ядерного нападу нейтралізується загрозою удару з нанесенням країні, що напала, непоправної шкоди. На початку 1980-х рр. і радянські, і американські вчені прорахували наслідки такого обміну ядерними ударами. Відкрилася картина, що отримала назву «ядерної зими», або «ядерної ночі», яка по суті означала загибель людства. Підсумком стало визнання того, що ядерна війна не може бути засобом досягнення політичних, економічних, ідеологічних і будь-яких інших цілей в умовах, коли різко посилилася глобальна взаємозалежність держав. Стало ясно, що недостатньо обмежити коло держав, що володіють ядерною зброєю, недостатньо не допускати його поширення, постало питання про необхідність вжити заходів до знищення частини накопичених запасів ядерної зброї. Наприкінці ХХ ст. пішли практичні кроки по реалізації цього розуміння. Україна, Білорусь, Казахстан, ПАР першими у світі ліквідували свою ядерну зброю. До речі, Україна мала третій за потужністю ядерний потенціал у світі після США і Росії.

Третя тенденція розвитку міжнародних відносин — це формування останнім часом нового уявлення про шляхи забезпечення національної безпеки окремої держави в умовах, коли вона стає невід'ємною частиною проблеми створення загальної безпеки. З'явився новий термін у лексиконі світової політики — «всеосяжна система міжнародної безпеки». З середини 80-х рр. ХХ ст. вже досягнуто чимало конкретних міжнародних домовленостей, які і переводять нове розуміння завдань безпеки у русло практичних дій. Розрахунок на силовий тиск у цілях забезпечення національної самооборони перестає бути ефективним. З другого боку, немає необхідності у тому, щоб забезпечити національну безпеку, спираючись тільки на власні, національні ресурси. Система колективної безпеки дозволяє розраховувати у боротьбі з агресором на багатонаціональні сили, військовий і економічний потенціал інших країн. Це означає, що

можна істотно скоротити національні витрати на військові цілі, обмеживши їх рівнем розумної достатності.

Четверта тенденція розвитку міжнародних відносин — це **розробка політичних інструментів попереджувального впливу світової спільноти на учасників конфліктів, невійськових гарантій миру, заходів щодо запобігання військових конфліктів**. Створюються центри щодо запобігання збройним конфліктам. Нова ситуація спостерігається на міжнародних переговорах. Тепер переговори все більше розглядаються не як засіб досягнення односторонніх переваг, а як процес спільного ухвалення рішення, коли сторони спочатку націлені на співпрацю, шукають вихід, прийнятний для всіх сторін.

П'ята тенденція розвитку міжнародних відносин — включення в коло забезпечення безпеки світового співтовариства крім військових також проблем іншого характеру. Це такі проблеми, як зміна клімату та руйнування природного середовища, боротьба з голодом, диспропорції в економічному і науково-технічному розвитку тощо.

Шоста тенденція розвитку міжнародних відносин — їх **демократизація**. Необхідний демократичний контроль над зовнішньою політикою та системою міжнародних відносин, щоб уникнути небезпечних для світу ситуацій. Така демократизація виявляється в тому, що, висловлюючи (на виборах) своє ставлення до зовнішньополітичного курсу уряду, люди тим самим впливають на міжнародні відносини. Ефективним засобом впливу на позиції держав, курс урядів виявляються також звернення та рекомендації, прийняті у ході міжнародного діалогу громадськості.

Сьома тенденція розвитку міжнародних відносин — поява як впливового, але деструктивного гравця міжнародних відносин — міжнародного тероризму, який охопив своєю мережею терористичних організацій практично всі країни світу і став активно впливати на зовнішню політику деяких держав.

Складна система сучасних міжнародних відносин потребує дотримання кожним суб'єктом міжнародних відносин певних принципів, що закріплені в Статуті ООН і покликані стабілізувати міжнародні відносини, обмежуючи їх певними нормативними рамками. Вони не можуть бути скасовані державами в односторонньому порядку або за угодою. Вони визнані всіма державами і на них ґрунтуються всі документи, що фіксують міжнародні угоди і домовленості.

До **основних принципів** належать:

– принцип суверенної рівності держав: кожна держава зобов'язана поважати суверенітет інших учасників міжнародних відносин, тобто їх право в межах власної території здійснювати державну владу без будь-якого втручання з боку інших держав, а також самостійно проводити свою зовнішню політику;

– принцип незастосування сили і загрози силою, який означає, що всі держави повинні стримуватися в їх міжнародних відносинах від загрози силою або її вживання проти територіальної недоторканності і політичної незалежності будь-якої держави;

– принцип непорушності державних кордонів, який зводиться до трьох елементів: визнання вже існуючих кордонів, відмова від будь-яких територіальних претензій зараз і в майбутньому, відмова від будь-яких інших посягань на кордони;

– принцип територіальної цілісності держави свідчить, що держави повинні утримуватися від будь-яких дій, направлених на порушення національної єдності і територіальної цілісності будь-якої іншої держави, територія держави не має бути об'єктом придбання іншою державою в результаті загрози силою або її вживання;

– принцип самовизначення народів і націй декларує безумовну повагу права кожного народу вільно вибирати шляхи і форми свого розвитку;

– принцип співпраці свідчить, що держави зобов'язані здійснювати міжнародну співпрацю в розв'язанні міжнародних проблем економічного, соціального, культурного і гуманітарного характеру, а також повинні підтримувати міжнародний світ і безпеку.

У Статуті ООН зафіксовані також: принцип невтручання у внутрішні справи держави; принцип мирного розв'язання міжнародних суперечок; принцип загальної поваги прав людини; принцип добросовісного виконання міжнародних зобов'язань. З перерахованих принципів можна зробити висновок, що основна ідея зовнішньополітичної діяльності держави — мирне співіснування і забезпечення колективної безпеки.

Таким чином, ми можемо визначитися, що під **міжнародними відносинами** розуміють *сукупність економічних, політичних, правових, науково-технічних, валютно-фінансових, соціальних, дипломатичних, військових, гуманітарних, комунікаційних та інших зв'язків і взаємовідносин між державами, соціальними, економічними, політичними силами, організаціями та громадськими рухами, що діють на світовій арені.*

Міжнародні відносини — це багатоаспектне і складноструктуроване соціально-політичне явище, що має велике значення для сучасної цивілізації, держав і людей, що мешкають на планеті Земля, невід'ємний елемент політики, а тому вимагає підвищеної уваги з боку держави і громадянського суспільства.

Питання до самопідготовки:

1. Визначити основні етапи формування науки про міжнародні відносини.
2. Охарактеризувати сучасні напрями в розвитку методологічної бази теорії міжнародних відносин.
3. Описати структуру міжнародних відносин
4. Сформулювати визначення та предмет теорії міжнародних відносин.
5. Проаналізувати методологію емпіричних досліджень в ТМВ.
6. Розкрити сутність політичної діяльності.

Лекція 2. ОБ'ЄКТ, ПРЕДМЕТ ТА МЕТОДИ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

1. Об'єкт та предмет міжнародних відносин
2. Мораль у міжнародних відносинах
3. Критична теорія.
4. Конструктивізм, Функціоналізм, Фемінізм
5. Проблема методу в міжнародних дослідженнях

Мета: Обґрунтування доцільності застосування цілісного підходу при вивченні міжнародних відносин.

Ключові слова: міжнародні відносини; міжнародні процеси; предмет інтегральні теорії; методи; методика; емпіричні дослідження; підходи; політичні вчення; критична теорія; конструктивізм, функціоналізм, фемінізм

Об'єкт та предмет міжнародних відносин

Для усвідомлення і розуміння особливостей теорії міжнародних відносин важливим є аналіз і розуміння предмета та об'єкта науки. З приводу цього в ТМВ тривалий час точаться дискусії. Як відзначає Б. Ланг, об'єктивна реальність не дана дослідникам у безпосередньому сприйнятті, і об'єкт науки ТМВ не характеризується чітко вираженими контурами, які б відрізняли його від не об'єкта.

Традиційно об'єктом міжнародних відносин вважають середовище, у якому панує анархічне, невпорядковане поле, що характеризується відсутністю центральної влади і, відповідно, монополії на легітимне регулювання сфери міжнародних відносин різноманітними способами і методами. У зв'язку з цим Р. Арон вважав специфічною рисою міжнародних відносин те, що вони розгортались і розгортаються в тіні війни.

Слід зазначити, що середовище міжнародних відносин – як *об'єкт* науки – не завжди є повною анархією, адже друга половина ХХ і початок ХХІ століть характеризується виникненням і розвитком міжнародних інститутів, поширенням й посиленням міжнародних режимів, що вносить все більшу впорядкованість і урегульованість у відносини між міжнародними акторами. Але це не означає, що відмінність між ними зникла, – політична локалізація існує й існуватиме у недалекому майбутньому. Виходячи з неї, **об'єктом ТМВ** можуть виступати будь-які соціальні відносини і потоки, які пересікають кордони і які уникають єдиного державного контролю. Це значно звужує розуміння поняття об'єкта науки про міжнародні відносини до міждержавних взаємодій і зводить до чисто кількісних відмінностей: більшому чи меншому впливові держав на регулювання вказаних потоків та відносин.

Ґрунтуючись на аналізі різноманітних шкіл і теоретичних напрямків у ТМВ, необхідно вказати, що її об'єкт характеризується, *по-перше*, дуалізмом урегульованості і порядку і, *по-друге*, значною часткою непередбаченості, яка витікає із плюралізму суверенітетів і психологічних особливостей осіб, що приймають рішення і здатні впливати на хід розвитку подій та процесів.

Зазначимо, що з першої половини ХХ ст. і до сьогодні постійно точаться дискусії навколо предмета ТМВ, специфіки предметного поля і основних дослідницьких методів. Про існування *предмета* теорії міжнародних відносин свідчить наявність різноманітних явищ та видів людської діяльності, які розвиваються за специфічними законами, володіють власною динамікою, і їх суть не зводиться до внутрішньополітичних відносин суб'єктів міжнародних відносин. Ці види діяльності використовують різноманітні засоби (армію, військову стратегію і дипломатію), володіють різними можливостями, здійснюються в різних середовищах. Складовою частиною предметного поля ТМВ, з одного боку, є центральні поняття політології (наприклад, "політична влада", "політичний процес", "політичний режим", "громадянське суспільство" та ін.), з іншого боку, наукові поняття і проблеми, у яких відображається специфіка міжнародних відносин, а саме "плюралізм суверенітетів", "баланс сил", "біполярність" і "мультиполярність", "дипломатія", "стратегія" та ін. Вказані поняття розробляються в рамках предметного поля ТМВ, і тому вона є відносно автономною науковою дисципліною, яка має власний предмет дослідження. Не претендуючи на абсолютну істину, можна визначити такі проблеми наукового дослідження, що складають предмет ТМВ:

- методологічні принципи й основні методи історичного дослідження;
- основні напрями історії розвитку теорії міжнародних відносин, їх концептуальні та методологічні особливості;

- міжнародні відносини як загальносупільний феномен та їх закономірності;
- система міжнародних відносин та її середовище;
- учасники міжнародних відносин, їх цілі та засоби;
- зовнішньополітична діяльність суб'єктів міжнародних відносин та процес прийняття зовнішньополітичного рішення;
- національні інтереси й міжнародна безпека;
- правове та моральне регулювання міжнародних відносин;
- конфлікти і співробітництво в міжнародних відносинах;
- міжнародний порядок та його характерні риси.

Таким чином, **предметом ТМВ** є перш за все *теоретичне узагальнення вказаних проблем, які в цілому відображають загальні закономірності, структуру, функціонування і розвиток системи міжнародних відносин*. Звідси випливає і **специфіка ТМВ**:

по-перше, це наука, яка має характер багатодисциплінарний і міждисциплінарний, по-друге, наука синоптична, яка за допомогою інших суспільних дисциплін досліджує різноманітні форми і стан міжнародних відносин, закономірності, що правлять ними. Тому теорія міжнародних відносин має відмінну від інших суспільних наук внутрішню структуру і різноманітні зв'язки з цими науками.

Предметом міжнародної теорії як наукової дисципліни виступає глобальний контекст політичної реальності, виявлення сучасних тенденцій її розвитку, факторів, що визначають політичну структуру сучасного світу. Міжнародні відносини є результатом взаємодії широкого кола політичних акторів (суб'єктів), що володіють різними ресурсами. Типологія цих акторів по владних ресурсів дозволяє виділяти різні рівні аналізу світової політики:

- 1) *індивідуальний* (аналіз поведінки лідерів, еліт, політичних стилів);
- 2) *рівень окремої держави* (аналіз формування зовнішньої політики, механізми її реалізації, ступінь впливу на світові процеси);
- 3) *глобальний рівень* (аналіз взаємодії держав і міжнародних організацій).

Сьогодні світову політичну систему утворюють не тільки незалежні держави, але і різні економічні, торговельні, військові союзи, блоки і структури, що склалися на двосторонній або багатосторонній основі. Крім них на міжнародній арені активно діють ООН, міжнародні урядові та неурядові організації, а також спеціалізовані установи та організації, що займаються питаннями політики, соціального, економічного розвитку, проблемами роззброєння, безпеки. Всі вони виступають суб'єктами міжнародних відносин.

Таким чином, **міжнародні відносини** являють собою *систему економічних, політичних, соціальних, дипломатичних, правових, військових та культурних зв'язків і взаємодій, які виникають між суб'єктами світового співтовариства*. Однак не всі взаємовідносини між народами, державними організаціями мають політичний характер. Світова політика становить ядро міжнародних відносин і являє собою політичну діяльність суб'єктів міжнародного права (держав, міжурядових та неурядових організацій, спілок і т.д.), пов'язану з вирішенням питань війни і миру, забезпечення загальної безпеки, охорони навколишнього середовища, подолання відсталості і убогості, голоду і хвороб. Світова політика спрямована на вирішення питань виживання і прогресу людської спільноти, вироблення механізмів узгодження інтересів суб'єктів світової політики, запобігання та вирішення глобальних і регіональних конфліктів, створення справедливого порядку в світі.

Вона є важливим чинником стабільності і миру, розвитку рівноправних міжнародних відносин.

Мораль у міжнародних відносинах

У міжнародних відносинах спостерігається підвищення значення моралі і посилення відповідальності за порушення її норм. Підтвердження цього можна знайти в що з'явилися в останні роки численних дослідженнях ролі моралі в міжнародних відносинах. Частіше стали звертати увагу на мораль та її взаємодія з міжнародним правом юристи. Така тенденція спостерігається і у вітчизняній літературі, але великих досліджень поки лише одиниці. Г. І. Тункін, що надавав серйозне значення взаємодії моралі і права, писав, що міжнародна мораль "дійсно є важко визначеним явищем, але тим не менше вона існує"

Основна причина зростання ролі моралі бачиться у поглибленні взаємозалежності держав. У результаті співробітництва не може не спиратися на принцип взаємності, що вимагає обліку і поваги інтересів партнера. Таким шляхом створюються передумови для утвердження в міжнародних відносинах золотого правила моралі - стався до інших так, як ти хочеш, щоб ставилися до тебе.

Мораль активно використовується країнами, які не контролюють правотворчий процес. Принцип справедливості і пов'язані з ним норми моралі використовуються країнами, що розвиваються для перетворення системи міжнародних економічних відносин. Ці країни вважають за необхідне затвердження нової моралі, при цьому підкреслюють її зв'язок з міжнародним правом.

Мораль існує і діє як система ідеалів, принципів, норм, носієм якої є більш-менш велике соціальне утворення. Найбільше з них - міжнародне співтовариство, для якого притаманна міжнародна мораль.

У міжнародних відносинах мораль носить політичний характер, захищаючи інтереси держав, і тому її дію має морально-політичну природу.

Мораль, як різновид суспільної свідомості, має досить складну структуру, більшість елементів якої носять нормативний характер: цілі, принципи, норми. Норми моралі мають бути морально-обов'язковою силою.

Центральне положення займають принципи як найбільш узагальнена форма моральних приписів. У них відображені система цінностей міжнародного життя, основні цілі моралі. Основні принципи міжнародних відносин є одночасно принципами політики, права, моралі.

Важливе місце в міжнародній моралі займають прості норми моральності, елементарні правила всякого людського спілкування. До них відносяться: надання допомоги гостро мають потребу, повага до інтересів один одного, вірність даному слову, повагу до гідності держави, гуманне ставлення до людей, значна частина правил міжнародної ввічливості.

Головна функція моралі полягає в регулюванні міжнародних відносин. Її важливим аспектом є встановлення належного поєднання загальних і особливих інтересів держав. Історичний розвиток визначає постійне зростання значення спільних інтересів, а отже, і зміцнення соціально-політичного фундаменту міжнародної моралі.

Критична теорія

Критицисти, зокрема Ю. Габермас, запропонували досить вузьку концепцію створення "ідеальної інформаційної ситуації", що може стати засобом подолання політичного панування могутніх наддержав і конфліктів, оскільки повна відкритість інформації сприятиме аргументованій суперечці між сторонами та неупередженим (тобто справедливим) рішенням. Сучасна ситуація маскує нерівність у міжнародних відносинах, а раціоналізм приймає її а priori. Критицисти не прагнуть досліджувати міжнародні чи внутрішні системи держав, а зосереджують свою увагу на силі та домінуванні глобальних наддержав. Вони здійснюють дослідження з політичною метою "звільнення людства від "деспотичних" структур світової політики й економіки, які перебувають під контролем гегемонічних сил". У такому сприйнятті міжнародної системи критицисти надзвичайно близькі до теоретиків неомарксизму, оскільки вони інтерпретують будь-яке знання як знаряддя певної політики. Зокрема, своїх опонентів (раціоналістів) вони вважають адвокатами несправедливого міжнародного порядку, що вигідний наймогутнішим державам світу, а свою теорію — знаряддям боротьби проти нього. Звідси випливає найважливіший висновок критичної теорії, який полягає в тому, що будь-яка теорія є прихованим відображенням певних інтересів, а їх автори, незалежно від того чи вони це усвідомлюють, чи ні, є знаряддям політичної влади. У руслі критичної теорії виник досить своєрідний науковий напрям — т. зв. конструктивізм, представлений працями А. Вендта, Д. Ламсейна та інших. У їхніх працях відображені **два основні твердження**, властиві цій теорії:

1. Фундаментальні структури міжнародних відносин формуються під визначальним впливом суб'єктивних факторів, які впливають із людських прагнень та інтересів і призводять до створення тих чи інших соціальних конструкцій.
2. Поведінка й інтереси окремих держав у міжнародному середовищі визначаються суб'єктивними ідеями та уявленнями про розвиток міжнародних відносин, але не їхніми реальними інтересами.

Конструктивізм

У дисципліні міжнародних відносин конструктивізм - це застосування епістемології (філософсько-методологічна дисципліна, у якій досліджується знання як таке, його будова, структура, функціонування і розвиток) конструктивізму у вивченні стану міжнародних справ.

Ця галузь науки, можливо, найбільш близько пов'язана з ім'ям Олександра Вендта, оскільки він застосував ідеї соціального конструктивізму в галузі міжнародних відносин. Стаття Вендта "Анархія - це те, що з неї роблять держави: соціальне конструювання політики з позиції сили" (1992 р.) в журналі «Міжнародна організація» поклало теоретичну основу для того, що він розглядав, як відсутню ланку між неореалістами і неоліберальними інституціоналістами. Намагаючись показати, що навіть таке основне реалістичне поняття як "політика сили" є соціальним по суті - оскільки, воно не дано понад за своєю природою, а, отже, здатне до того, щоб бути перетвореним людською діяльністю - Вендт відкрив шлях для покоління вчених, що спеціалізуються на міжнародних відносинах, які направили свої роботи на вивчення широкого діапазону проблем перспектив конструктивізму.

З кінця 1980-их років і на початку 1990-их років, конструктивізм став однією з головних теорій в галузі міжнародних відносин. Багато конструктивісти аналізують міжнародні відносини, дивлячись на цілі, загрози, культури, і інші елементи "соціальної дійсності" на міжнародній сцені як соціальні конструкції. У своїх роботах вчені

конструктивісти кинули виклик багатьом традиційним реалістичним припущенням про те, як міжнародна система працює, особливо щодо військових проблем безпеки.

Конструктивізм часто представляється як альтернатива двом провідним теоріям міжнародних відносин, реалізму та лібералізму. Вендт розділяє деякі ключові припущення з провідними вченими реалістами і неореалістами, такі як існування анархії і центрованість держав у міжнародній системі.

Функціоналізм

Функціоналізм - це другий науковий напрямок 20 - 30-х років, спрямований проти руйнівного егоїзму держав - націй, було засновано на зовсім інших філософських принципах. Його прихильники визначали, що конфлікти і війни не є вродженою рисою людської натури. Люди, на їхню думку, здатні до мирного раціонального прогресу, але за певних умов. Ці умови повинні бути забезпечені іншими засобами, ніж державне насильство. Засновником функціоналізму був Давід Мітрані, в Румунії, але усе своє життя працював в Англії. Як і федералісти, він прагнув знайти спосіб припинити війни між державами. На відміну від федералістів, він вважав, що для цього потрібно не шукати ідеальну форму міжнародного співтовариства, а розкрити ті функції, що воно повинно виконувати. Функціоналізм - це скоріше підхід до аналізу суспільних явищ, чим наукова теорія. Однак цей підхід ґрунтується на цілком визначених (і досить категоричних) принципах Функціоналізм виходить із примата людських нестатків і людських нестатків і інтересів. Його прихильники ставлять людину вище «священної» держави - нації або будь - якої ідеології .

Прихильники функціоналізму були переконані в тому, що функції - первинні, а форми, у які вони втілюються, - вторинні. Це неминуче приводило їх у непримиренне протиріччя з феноменом, що вони називали «фіксацією держави», тобто існуванням твердих державних форм поза залежністю від тих функцій, що вони повинні виконувати. Цілком зрозуміло, що функціоналісти були противниками федералізму й ідеї створення «світового уряду», з яким виступали громадські діячі міжвоєнного періоду, як Бертран Рассел і Герберт Уеллс. Д. Мітраа ні виявив здатності, розкривши неминучість ослаблення («гібридизації») національної держави за піввіку до того, як цей процес набув реально відчутних форм. Він правильно пророчив появу численних спеціалізованих міжнародних організацій, орієнтованих на виконання конкретних задач. Більше того, власне кажучи він передбачав радикальну трансформацію всієї системи міжнародних відносин, що поступово перетворюється в мережу пересічних керуючих інститутів, організаційні форми яких змінюються в залежності від недоліків суспільства і нових суспільних функцій. Функціоналізм був новаторською концепцією, що наклала незгладимий відбиток на всі наступні теорії міжнародних відносин і європейської інтеграції.

Фемінізм

Формування феміністичних концепцій у теорії міжнародних відносин спричинене інтернаціоналізацією жіночого руху, зростанням транснаціональної феміністичної активності та винесенням проблем статевої нерівності на глобальний порядок денний. У цих підходах не лише констатується теза про те, що тендерні відносини є інтегральною частиною міжнародних відносин, а й стверджується, що міжнародні структури, історія та наукове знання про міжнародні відносини відзначаються тендерною специфікою. Тобто феміністи вважають, що вся історія людства відбувалась під знаком тендерної нерівності й

це логічно відбилосся не лише на сучасних міжнародних відносинах, але й на їх наукових дослідженнях. У сучасній науці феміністський напрям виник з "критики того підходу, при якому філософські канони політичної теорії і емпіричні канони біхевіористського напрямку політології виключили жінок і їхню діяльність з сфери своєї уваги... керуючись стереотипною уявою про "аполітичність" природи жінок".

Прихильники фемінізму, або т. зв. гендерних теорій, спираються радше на власну політичну позицію, ніж на певні логічні аргументи та систематично викладену теорію. З їх точки зору, раціональні теорії спираються на суто чоловіче бачення міжнародних відносин, але легковажать особливим жіночим досвідом та прагненнями.

Прихильники цих теорій відштовхуються від ідеї гендерних ролей у суспільстві, які, на їхню думку, є нерівноправними. Зокрема, В. Петерсон та А. Ранян наголошують на тому, що жінка в ієрархії суспільства поставлена в принципово нижче положення. Розподіл суспільства за тендерними ролями призводить до того, що у політиці домінують чоловіки, а жінки перебувають у підпорядкованому становищі. Н. Хартсок наполягає на ідеї необхідності досліджень структурних відмінностей життя та інтересів обох статей, що має довести тезу про те, що сила і влада є прагненням чоловіків, тоді як порозуміння і гармонія — жінок.

Для феміністів характерне твердження про те, що у сучасній теорії міжнародних відносин прихована дискримінація жінок, позаяк поведінка держави розглядається в суто чоловічих категоріях — раціоналізму, силового тиску та амбітності. На їхню думку, причини агресивності держав треба шукати у тендерній нерівності, яка призводить до того, що найважливіші державні посади завжди обіймають чоловіки.

Протиставлення окремих теорій, конфронтація наукових ідей і концепцій завжди були рушійною силою розвитку теорії міжнародних відносин. У рамках її досліджень періодично виникали істотні, для розвитку наукового знання, дискусії між представниками різних наукових шкіл та окремих теорій. Можна наголосити на особливій експланаційній значущості чотирьох великих дискусій:

Перша з них спалахнула ще в 40-х роках ХХ ст. між представниками класичних теорій ідеалізму та політичного реалізму. Йшлося про суперечку щодо широкого кола питань, пов'язаних із міжнародними відносинами. Дискусії точились навколо тверджень про зміст основних понять та категорій науки, першопричини та рушійні сили міжнародних відносин. Відголоси цієї дебати відчуваються у теорії міжнародних відносин і зараз, коли вони продовжуються послідовниками ідей класичної школи — неореалістами та неолібералістами. Незважаючи на значну модифікованість основних положень новітніх теорій класичної школи, проблематика дискусії між ними залишається близькою до тієї, щодо якої сперечались їхні попередники на початку ХХ ст.

Друга дискусія, яку ще прийнято називати "Великою дебатом", розпочалась у 1960—1970-х роках і призвела до розколу вчених на опонуючі один одному табори традиціоналістів та біхевіористів. Найважливішим питанням полеміки між ними можна вважати проблему методології дослідження міжнародних відносин, хоча зміст дискусії має значно глибший характер. Традиціоналісти вважали за необхідне вивчати міжнародні відносини через осмислення специфічної природи людини, інтересів та цінностей, властивих людським спільнотам. На противагу їм біхевіористи, відкидаючи суб'єктивізм, намагались формулювати закони та закономірності міжнародних відносин і опиратись на точні (у тому числі і математичні) методи досліджень. Тобто полеміка навколо методу та

методології була лише виявом значно глибшої дискусії про суб'єктивний чи об'єктивний характер міжнародних явищ та процесів, а ще вужче — про роль та значущість людини у суспільних процесах.

Третя дискусія пов'язана з гострою критикою теорій класичної школи з боку неомарксистів. Основним предметом суперечки між прихильниками неомарксизму та класичних теорій є проблеми суб'єктності та змісту міжнародних відносин.

Четверта дискусія розпочалась у 1980-1990 рр., коли проти класичної теорії досить активно виступили "альтернативні" напрями: постмодернізму, фемінізму та критицизму. У ній торкаються як окремих методологічних питань, так і проблем, пов'язаних із розумінням та науковим тлумаченням найважливіших явищ і процесів міжнародних відносин сучасності. Зокрема, представники зазначених вище наукових напрямів закидають класичній теорії здатність логічно пояснювати лише конфронтативні періоди історії людства, у той час як їх теоретичні концепції "висувають серію аргументів, наприклад, щодо значної сили ініціатив усередині складових системи, про значення культурного виміру у світовій політиці, про необхідність ретельного аналізу нормативних зобов'язань, які можуть надати ідеалістичну проєкцію міжнародним відносинам". Четверта дискусія в теорії міжнародних відносин отримала назву інтерпарадигматичної дебати, що відобразило, з одного боку, намагання вчених висунути певні експланаційні концепції нових реалій, які склалися у сучасному світі, а з іншого — претензію молодшої генерації теоретиків на висунення нових та нетрадиційних парадигм у теорії міжнародних відносин.

Згадані дискусії виникали в теорії міжнародних відносин переважно під впливом *важливих суспільних проблем сучасності, на які наука намагалась реагувати, а також під впливом розвитку методології інших суспільних та точних наук. Вони також сприяли становленню та розвитку великої кількості експланаційних теорій, класифікація яких є однією з найскладніших проблем сучасної науки.*

Проблема методу в міжнародних дослідженнях

Методологія та проблеми, що з нею пов'язані, — найскладніші питання у сучасних суспільних науках. Як вважає П. Циганков, проблема методу є одним "із найважливіших питань будь-якої науки, оскільки в підсумку йдеться про те, як отримати нове знання, як застосувати його в практичній діяльності".

У сучасному науковому розумінні методологія — це сукупність підходів, способів, методів, прийомів та процедур, що застосовуються в процесі наукового пізнання.

У науці про міжнародні відносини, як і в будь-яких інших, загальні методи пізнання селекціонують та адаптують до її об'єкта дослідження. Інколи теорію міжнародних відносин звинувачують, що вона не може існувати самостійно, тому що не спромоглась створити власних методів дослідження, чи, принаймні, системи діючих в інших науках, що однозначно спрямовані на дослідження конкретного та зрозумілого об'єкта.

Методологія науки будується на принципах, що впливають із первинних уявлень про об'єкт дослідження, нагромаджених попередньо. Проблемою сучасної теорії міжнародних відносин, що призвела до її методологічної недосконалості, є полемічність первинних принципів розуміння власного об'єкта дослідження. Йдеться, передусім, про традиційну розбіжність між принципами суб'єктивізму та об'єктивізму, що загалом відображає фундаментальний дискурс у філософії та інших суспільних науках.

Суб'єктивізм — система поглядів, пов'язаних із трактуванням міжнародних відносин як суспільних стосунків, що позбавлені об'єктивної основи, впливають з людської натури, формують та спрямовують особистості.

Об'єктивізм полягає в тому, що міжнародні відносини мають реальний характер, а їхні рушійні сили та закономірності не залежні від волі та бажань людини. На основі цього підходу сформульовані похідні принципи структуралізму, раціоналізму та детермінізму.

Ще однією проблемою методології є полеміка щодо головних дійових осіб у міжнародному середовищі. Її результатом стало висунення двох взаємозаперечних принципів — державоцентризму (етатизму) та транснаціоналізму.

Полемічність принципів розуміння об'єкта у теорії міжнародних відносин призводить до того, що її методологію не можна розглядати як систему підходів і методів дослідження, а радше як множину окремих методологій, їх можна звести до двох напрямів: традиціоналізму та емпіризму. Дискусія поміж їхніми прихильниками стосується того, які методи мають визначати дослідження у теорії міжнародних відносин: побудовані на загальній логіці чи точних фактах, суворо описаних за допомогою математичних методів.

Методологія також ґрунтується на наукових підходах до вивчення міжнародної системи та конкретних методах, що з ними пов'язані.

У **методології дослідження міжнародних відносин** застосовується, насамперед, системний підхід, що є усталеним напрямом методології наукового пізнання, який безпосередньо сприяє адекватній постановці проблем та логічно-послідовній стратегії їх розв'язання.

Діалектичний підхід полягає у сприйнятті міжнародних відносин як динамічної системи, що перебуває у стані руху та розвитку, зумовленому їхніми внутрішніми суперечностями, у постійній зміні форм і типів. Діалектичний підхід охоплює загальні особливості розвитку будь-яких явищ і дозволяє об'єктивно вивчати рушійні сили міжнародних процесів, з'ясувати відмінності одиничних явищ.

Ці підходи у сучасній науці найважливіші, оскільки перший призводить до вивчення елементарної структури явища та його взаємозв'язків, а другий — дає змогу розглядати його еволюцію. У теорії міжнародних відносин системний та діалектичний підходи ще не стали визначальними, позаяк системна теорія модернізму та неореалізм, що загалом на них ґрунтуються, надто далекі від досконалості.

Формування методики конкретного дослідження у сучасній теорії міжнародних відносин полягає в обранні дослідником тих чи інших принципів та підходів, що відповідають його уявленням про об'єкт дослідження. Залежно від визначеної методики, дослідник добирає також і конкретні методи.

Питання до самопідготовки:

1. Визначити об'єкт та предмет міжнародних відносин.
2. Охарактеризувати критичну теорію в розвитку методологічної бази теорії міжнародних відносин. Конструктивізм, Функціоналізм, Фемінізм
3. Описати та розкрити проблему методу в міжнародних дослідженнях структуру міжнародних відносин

Лекція 3. МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН ТА ОСНОВНІ МЕТОДИ ТЕОРЕТИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

1. Проблема методу в дослідження міжнародних відносин.
2. Специфічні особливості теоретичного та емпіричного рівнів дослідження.
3. Поняття і категорії теорії міжнародних відносин.
4. Проблеми формування понятійно-категоріальної системи.
5. Загальнонаукові (інструментальні) поняття і категорії.
6. Дипломатія як засіб регулювання міжнародних відносин

Мета: Розкрити взаємозв'язок і взаємодію методологічні основ та методів дослідження в теорії міжнародних відносин. Проаналізувати проблему методу в дослідження міжнародних відносин. З'ясувати специфічні особливості теоретичного та емпіричного рівнів дослідження. Розглянути поняття і категорії теорії міжнародних відносин. Охарактеризувати загальнонаукові (інструментальні) поняття і категорії.

Ключові слова: системи міжнародних відносин; класифікація; рівні; структури; середовище системи; елемент; структура; рівновага; підсистема; підходи; суб'єктивізм; об'єктивізм; дедуктивний підхід; індуктивний підхід; моделювання; проблема; гіпотеза; принцип; парадигма; парадигма; концепція; фактор; процес; система; міжнародна система; стабільність; конфронтація; конфлікт; трансформація; турбуленція; орієнтація; домінанта; детермінанта; константа; дипломатія.

Проблема методу в дослідженні міжнародних відносин

Методологія та проблеми, що з нею пов'язані, — найскладніші питання у сучасних суспільних науках. Як вважає П. Циганков, проблема методу є одним "із найважливіших питань будь-якої науки, оскільки в підсумку йдеться про те, як отримати нове знання, як застосувати його в практичній діяльності". Питання про метод у кожній науці зводиться до вивчення способів і прийомів наукового пізнання реальності та особливостей їх практичного застосування. Такі знання акумулюються та систематизуються у межах особливого розділу будь-якої науки-методології.

У сучасному науковому розумінні **методологія** — це сукупність підходів, способів, методів, прийомів та процедур, що застосовуються в процесі наукового пізнання, це галузь теоретичних знань і уявлень про сутність і форми, закони, порядок та умови застосування підходів, способів, методів, прийомів і процедур, спрямованих на вивчення реальності. Вона формується як на підставі загальних принципів пізнання, так і під впливом особливостей предмета дослідження конкретної науки. Його специфічні особливості визначають як сукупність методів дослідження, так і конкретні техніки їх застосування.

Методологія науки будується на принципах, що впливають із первинних уявлень про об'єкт дослідження, нагромаджених попередньо. Проблемою сучасної теорії міжнародних відносин, що призвела до її методологічної недосконалості, є полемічність первинних принципів розуміння власного об'єкта дослідження, що впливають із різного — навіть діаметрально протилежного — трактування міжнародних відносин. Ідеться, передусім, про традиційну розбіжність між принципами суб'єктивізму та об'єктивізму, що загалом відображає фундаментальний дискурс у філософії та інших суспільних науках.

Суб'єктивізм — система поглядів, пов'язаних із трактуванням міжнародних відносин як суспільних стосунків, що позбавлені об'єктивної основи, впливають з людської натури, формують та спрямовують особистості. Цей принцип виражається у

похідних від нього принципів, які мають характер постулату для окремих теорій і наукових шкіл — антропоморфізму та нормативізму.

Об'єктивізм полягає в тому, що міжнародні відносини мають реальний характер, а їхні рушійні сили та закономірності не залежні від волі та бажань людини. На основі цього підходу сформульовані похідні принципи структуралізму, раціоналізму та детермінізму. Ще однією проблемою методології є полеміка щодо головних дійових осіб у міжнародному середовищі. Її результатом стало висунення двох взаємозаперечних принципів — державоцентризму (етатизму) та транснаціоналізму.

Полемічність принципів розуміння об'єкта у теорії міжнародних відносин призводить до того, що її методологію не можна розглядати як систему підходів і методів дослідження, а радше як множину окремих методологій. Їх можна звести до двох напрямів: традиціоналізму та емпіризму. Дискусія поміж їхніми прихильниками стосується того, які методи мають визначати дослідження у теорії міжнародних відносин: побудовані на загальній логіці чи точних фактах, суворо описаних за допомогою математичних методів.

Методологія також ґрунтується на наукових підходах до вивчення міжнародної системи та конкретних методах, що з ними пов'язані. Підхід розуміємо як вихідне твердження, що є загальнішим, ніж принцип, та стосується припущення про найважливіші риси об'єкта дослідження або про спосіб його пізнання. У методології дослідження міжнародних відносин застосовується, насамперед, системний підхід, що є усталеним напрямом методології наукового пізнання, який безпосередньо сприяє адекватній постановці проблем та логічно-послідовній стратегії їх розв'язання. Він полягає у цілісному сприйнятті міжнародних відносин та у розумінні взаємопов'язаності й взаємообумовленості його елементів. Він потрібний "...з огляду на взаємозалежності всіх суб'єктів міжнародних відносин та функціонування міжнародних систем".

Система розуміється не як спонтанна множина одиничних явищ, а як взаємопов'язана сукупність суб'єктів міжнародних відносин, поєднаних причинно-наслідковими зв'язками. Методологічно цей підхід виявляється у трактуванні міжнародних відносин як цілісного явища, де існують закономірні зв'язки між його елементами, чітка ієрархія та сталі взаємозалежності. На ще один важливий аспект системного підходу вказує Е. Позняков, стверджуючи, що його потрібно розуміти, як "...розгляд об'єкта в єдності його... аналізу та синтезу". Тобто системний підхід виявляється в єдності процесу дослідження міжнародної системи, що дає змогу уникнути штучного, на наш погляд, протиставлення теорій, побудованих на індукції, з теоріями дедуктивними.

М. Шепелев підкреслив, що "принципи загального зв'язку та розвитку як основні принципи діалектичного методу нерозривно пов'язані один з одним і діють в органічній єдності. Оскільки рух, розвиток предметів є вираженням їх загального зв'язку, то рух і розвиток є виявом єдності світу, чим зумовлена наявність загальних законів розвитку". Ці підходи у сучасній науці найважливіші, оскільки перший призводить до вивчення елементарної структури явища та його взаємозв'язків, а другий — дає змогу розглядати його еволюцію. У теорії міжнародних відносин системний та діалектичний підходи ще не стали визначальними, позаяк системна теорія модернізму та неореалізм, що загалом на них ґрунтуються, надто далекі від вичерпності та досконалості. Важливими також є *дедуктивний та індуктивний підходи*.

Дедуктивний підхід — це спосіб дослідження, що полягає у припущенні про характер конкретних елементів міжнародної системи, відштовхуючись від знань про її

загальні особливості. Тобто процес дослідження конкретизує загальні знання про міжнародні відносини.

Індуктивний підхід — це спосіб судження про загальні особливості явища, виходячи зі знання про його окремі елементи. Йдеться про узагальнення конкретних знань щодо первинних елементів міжнародної системи та зв'язків між ними. П. Циганков визначає метод як "...суму прийомів, засобів і процедур дослідження наукою свого предмета, а також сукупність вже наявного знання".

Специфічні особливості теоретичного та емпіричного рівнів дослідження.

У теорії методологія ґрунтується на потребі узагальнення, а в емпіричних дослідженнях — на потребі конкретизації досліджуваного явища.

Теоретичний рівень дослідження в науці про міжнародні відносини полягає у вивченні найважливіших особливостей і закономірностей міжнародної системи, що передбачає розгляд пов'язаної з нею реальності в абстрагованій формі. Власне тому в теорії міжнародних відносин усі застосовані методи мають високий ступінь наукової абстракції. У теоретичному дослідженні його висновки та результати характеризуються значною *формалізацією, абстрактністю та узагальненістю*.

Теоретизування — складний і багатогранний процес, особливості якого відомий американський учений Дж. Розенау звів до дев'яти принципів:

1. **Можливість** здійснювати процес теоретизування поза рамками теорії міжнародних відносин на підставі загальнонаукових методів та без використання її понятійно-категорійного апарату.

2. **Диференційованість** теорій міжнародних відносин щодо їх функціонального призначення. Серед усіх теорій Дж. Розенау виокремлює:

— емпіричні, які вивчають, систематизують та інтерпретують конкретні факти міжнародного життя і спрямовані на формулювання узагальнень;

— ціннісні, що ґрунтуються на певному світогляді дослідників і намагаються пояснити створену на його основі гіпотетичну модель міжнародних відносин;

— критичні, що повністю відкидають реальність і намагаються знайти задовільну, на думку їх прихильників, альтернативу.

3. **Раціональність** людської діяльності у сфері міжнародних відносин, що полягає у визнанні не випадковості явищ і процесів, які в ній відбуваються.

4. **Специфічність теоретизування**, яке полягає в узагальненні, абстрагуванні та пошукові причинно-наслідкових зв'язків.

5. **Генералізація**, яку розуміють як упущення у процесі дослідження деталей явища, щоб створити спрощені моделі реальності, наголошуючи на його найістотніших ознаках.

6. **Неабсолютність теорій**, кожна з яких намагається вивести загальне правило, але з огляду на можливість винятків та аномалій визнає науковий плюралізм.

7. **Потреба творчого підходу в дослідженні**, яке може бути побудоване як на засаді суворої емпіричності, так і на уяві та інтуїції дослідника. Загалом теорія має бути гнучкою та відкритою щодо інтерпретації принципово нових фактів, які вона має органічно вписати та пояснити.

8. **Стимулювання розвитку теорії** природною допитливістю дослідників. Кожна нова теорія намагається вичерпно та несуперечливо пояснити міжнародні відносини, що призводить до розширення знань про них.

9. **Полемічність теорії**, яка полягає в тому, що будь-яку нову теорію традиційно критикують представники інших наукових шкіл, а в ставленні до неї завжди поляризуються її прихильники і противники.

Розглядаючи методологічні проблеми теорії міжнародних відносин, А. Лінклейтер, всі теоретичні напрями і концепції поділяються за **чотирма основними критеріями**. Насамперед, вони пов'язані з об'єктом безпосереднього аналізу та масштабом дослідження. З цієї позиції окремі теорії розподіляються стосовно питань щодо того:

а) яких учасників чи які явища варто пріоритетно досліджувати у міжнародних відносинах — національні держави, війни, міжнародні організації, класи, транснаціональні корпорації, державні бюрократичні системи, навколишнє середовище чи осіб, що формують зовнішню політику;

б) які характеристики й ознаки глобального політичного процесу потрібно брати до уваги — збереження влади, ефективне управління міжнародною системою, суспільне конструювання норм міжнародного життя, удосконалення дипломатичної культури, експлуатацію класів чи взаємозалежність у відносинах між державами;

в) які результати очікуються — збереження існуючої системи держав, підвищення рівня взаємозалежності між людьми у світі, впровадження нових форм організації політичної спільноти чи революційна трансформація міжнародного порядку.

Акцентуючи увагу на одному з виділених К. Волтцом у вивченні причин війни трьох рівнів наукового аналізу: природи особи; природи держави і суспільств; природи міжнародної системи, — дослідник екстраполює їх на розвиток усієї міжнародної системи та залежно від приналежності до тієї чи іншої наукової школи надає окремим учасникам міжнародних відносин певні пріоритети й переваги. Водночас процес зародження нового знання в теорії міжнародних відносин є питанням епістемологічним і відзначається високим рівнем абстракції.

Інша істотна відмінність полягає у дослідницьких цілях, які ставлять перед собою представники різних наукових шкіл. Неореалісти, наприклад, стверджують, що глибше розуміння особливостей сучасної міжнародної системи має на меті мінімізацію конфліктності та уникнення воєн між державами на міжнародній арені, неоліберали бачать свою мету в ефективному використанні можливостей ринкової економіки для досягнення високого рівня добробуту громадян кожної країни і зменшення впливу держави на життя індивіда.

Третя фундаментальна відмінність розділяє теорії міжнародних відносин відповідно до вибору певної методології їх наукового дослідження.

Четверта враховує приналежність або окремішність кожної теорії від суміжних наукових галузей: політичних наук, соціології, політичної філософії, історії дипломатії.

Для реалізації аналітичного дослідження широко використовуються методичні прийоми:

— аналогія, тобто припущення про структуру та особливості певного невідомого явища через прийняття як таких параметрів уже відомих явищ;

— порівняння — зіставлення відомих особливостей різних явищ, щоб виявити спільне та відмінне;

— інтерполяція — висунення гіпотези про один з елементів явища або одну зі стадій процесу, виходячи зі загальних параметрів явища чи процесу;

— групування окремих елементів явища за певним критерієм спільності, що відображає їхні найістотніші ознаки;

— структуризація, тобто визначення елементів явища та зв'язків між ними.

Синтетичний метод — спосіб проводити дослідження, узагальнюючи знання про особливості, властивості та взаємозв'язки елементів явища. Це дає змогу охарактеризувати його загалом. Цей метод передбачає застосування таких методичних прийомів, як:

— узагальнення — визначення загальних ознак і властивостей явищ та процесів;

— екстраполяція, що формує наукові уявлення про об'єкт дослідження, висуваючи припущення, що його особливості такі ж, як його елементи. Абстрагування полягає у виокремленні та узагальненні найважливіших рис об'єкта дослідження і свідомому упущенні другорядних. Абстрагування пов'язане з такими методичними прийомами, як:

— редукція, тобто зведення складних явищ і процесів міжнародного життя до простіших, що до них подібні;

— формалізація, яка є відображенням знань про реальність у точних поняттях і твердженнях, що наголошують на найважливіших ознаках міжнародної системи. Результатом дослідження на теоретичному рівні є формулювання ідеалізованого об'єкта досліджень, який є науковим відображенням реального. Така розумова операція потрібна, щоб проводити дослідження на емпіричному рівні. Емпіричний рівень визначає параметри та дає загальну характеристику реальним міжнародним відносинам, що є основою для формулювання їх найважливіших закономірностей. Загалом методи дослідження, що застосовуються у теорії міжнародних відносин, можна поділити на загальні, експлікативні, конструктивні та прогностичні. Загальні методи дослідження об'єднують найпростіші прийоми та способи вивчення міжнародних відносин, які характерні не лише для теорії міжнародних відносин, але й застосовуються практично всіма науковими дисциплінами.

Спостереження як метод дослідження передбачає суб'єктивну фіксацію реальності. У процесі спостереження йдеться про такі елементи, як суб'єкт, об'єкт і засоби спостереження.

Суб'єктом спостереження є спостерігач, який з власної позиції сприймає та фіксує певні ситуації та процеси. Його позиція визначається участю у подіях, зацікавленістю в їхньому розвитку і наслідках, особливостями світогляду та поінформованістю.

Об'єктом спостереження є конкретна ситуація, що складається у міжнародному середовищі в певний час, зафіксований спостерігачем.

Засоби спостереження — це сукупність прийомів та способів, завдяки яким вона відображається. Розрізняють візуальні засоби, коли спостерігач є безпосереднім учасником або очевидцем подій, та рефлексійні, коли спостерігач характеризує події, спираючись на розповіді очевидців або учасників цих подій.

Експлікативні методи — група прийомів і способів дослідження, що мають аналітичний характер і відзначаються точністю та конкретністю.

До таких методів належать контент-аналіз, івент-аналіз, когнітивне картування, метод індикаторів і статистичний.

Контент-аналіз, за визначенням М. Хрустальова та К. Боришпольця, — це сукупність стадій дослідження офіційних інформаційних матеріалів.

Івент-аналіз — метод опрацювання публічної інформації, що дає змогу визначати та систематизувати дії у міжнародних відносинах.

Когнітивне картування досліджує поняття та категорії, якими оперують окремі особи, вповноважені приймати рішення у сфері зовнішньої політики. Р. Шнайдер, Х. Брук, Б. Сапін, а пізніше Р. Джервіс показали, що в основі прийняття рішень політичними діями може лежати не тільки і не стільки реальність, скільки її сприйняття ними.

Метод індикаторів до теорії міжнародних відносин увів Б. Корані, запропонувавши використовувати низку найважливіших, з його погляду, параметрів поведінки учасників міжнародних відносин. Він виокремив чотири такі індикатори: *спосіб дипломатичного представництва, економічні угоди, міждержавні візити, договори*.

Статистичний метод дає змогу вивчати "...кількісний бік масових суспільних явищ у нерозривному зв'язку з їхнім якісним змістом". Він полягає у визначенні кількісних параметрів явищ і процесів, їх опрацюванні, аналізі та теоретичному узагальненні. **Статистичний метод** може застосовуватись через низку пов'язаних з ним методичних прийомів:

- зведення та групування емпіричних параметрів міжнародної системи та її структурних одиниць;
- структурування параметрів у вигляді таблиць, графіків, картосхем;
- обчислення показників варіації та динаміки міжнародних явищ і процесів;
- співвіднесення параметрів за допомогою математичної кореляції.

Конструктивні методи пов'язані з ідеалізованим відтворенням реальності, що дає змогу дослідникові зосередитись на істотних особливостях об'єкта дослідження.

Експеримент спрямований на верифікацію гіпотетичних тверджень, запропонованих дослідниками. Він має аналітичний характер та пов'язаний з реальністю лише як її ідеалізоване відображення, що полягає в аналітичній реконструкції реальності та розгляді її у динаміці та зіставленні з фактами реальності.

Системний метод — чи не найпоширеніший та найдосконаліше описаний у науковій літературі. Його не треба плутати з системним підходом, оскільки підхід є операційним твердженням про характер та зміст міжнародних відносин, а метод — його практичним застосуванням у реальному дослідженні. Дж. Розенау розробив дещо детальнішу схему, що поєднує шість рівнів аналізу міжнародної системи:

- 1) індивіди — "творці" політики та їхні характеристики;
- 2) посади, які вони обіймають, та ролі, що вони виконують;
- 3) структури уряду, в якому вони діють;
- 4) суспільство, в якому вони живуть і яким керують;
- 5) системи відносин між національними урядами та іншими учасниками міжнародних відносин;
- 6) світова система (тобто глобальна міжнародна система).

Моделювання — це метод, пов'язаний з абстрагованим відображенням реальних ситуацій міжнародного життя у вигляді певних ідеалізованих об'єктів, які являють собою системи, елементи та зв'язки між ними.

Такі моделі містять три основні елементи: теоретичний, методологічний і конструктивний. Моделювання у теорії міжнародних відносин є способом конструювати явріща та процеси, що з ними пов'язані.

Прогнозні методи акумулюють групу способів та прийомів дослідження, що широко застосовуються для наукових передбачень майбутніх ситуацій та процесів у

міжнародних відносинах. До них, передусім, належать такі методи, як дельфійський та побудови сценаріїв.

Дельфійський метод досить повно описано у літературі. Він являє собою систематичне й контрольоване обговорення тієї чи іншої ситуації експертами, що переважно належать до різних шкіл теорії міжнародних відносин.

Побудова сценаріїв — це метод побудови динамічних ідеальних моделей імовірного розвитку міжнародних подій. На підставі аналізу конкретних ситуацій висувають гіпотези щодо їхнього перебігу та подальшої еволюції, які не піддаються жодній попередній перевірці.

У цьому випадку дослідження розбивають на п'ять етапів:

- 1) аналіз та вибір головних, на думку дослідника, чинників, що впливають на ситуацію;
- 2) висунення гіпотез щодо ймовірних фаз еволюції вибраних чинників на 10, 15 та 20 років;
- 3) зіставлення визначених чинників та висунення на цій підставі низки гіпотез про ймовірні майбутні ситуації;
- 4) створення показників імовірності тих чи інших запропонованих раніше сценаріїв;
- 5) класифікація сценаріїв розвитку подій за критерієм їхньої ймовірності.

Проблеми формування понятійно-категорійної системи

Понятійно-категорійна система будь-якої науки відіграє в ній надзвичайно важливу роль, оскільки, з одного боку, є узагальненою моделлю об'єкта її дослідження, а з іншого — її дослідним інструментарієм, базою вивчення об'єктивної реальності.

Перше твердження справедливе через те, що **поняття** — *це узагальнена форма відображення предметів, процесів і явищ міжнародних відносин, а також найважливіших зв'язків між ними*. Таке відображення здійснюється через фіксацію загальних та специфічних ознак окремих явищ, а також їхніх взаємозв'язків. **Категоріями** є найбільш загальні поняття тієї чи іншої галузі знання, філософії науки, що слугують для "скорочення" досвіду, знаходження предметних відношень, розчленування і синтезу дійсності.

Усі поняття і категорії, використовувані у теорії міжнародних відносин, можна поділити на дві групи:

- 1) загальнонаукові поняття і категорії, що мають інструментальний характер, застосовуються системно у всій теорії, оскільки без них теоретизування не можливе;
- 2) операційні поняття і категорії, що мають теоретико-прикладний характер і, з причини різного трактування прихильниками тієї чи іншої парадигми сутності міжнародних відносин, втрачають будь-який науковий сенс або мають маргінальний характер поза окремо взятою парадигмою.

Операційні поняття і категорії розглянемо у частині 3 цієї праці у контексті тих наукових теорій, які на них спираються. Щодо цієї групи понять та категорій потрібно, однак, зупинитись на деяких вступних заувагах Ю. Кукулки, який вважає, що кожна теорія має унікальний категорійний апарат:

- а) ідеалісти або утопісти застосовують такі категорії, як право, свобода, демократія, моральність, збіжність інтересів, міжнародна організація, природний агресор;

б) реалісти використовують такі поняття і категорії, як сила — влада, національні інтереси, об'єктивна суперечність інтересів, рівновага (баланс) сил;

в) біхевіористи (модерністи) спираються на такі категорії, як поведінка, держава, атрибути, середовище, дециденти, система, поле. Дж. Зінгер у своїй таксономії міжнародних відносин використовував такі поняття та категорії, як кордон, функція, обернене стиснення, ентропія;

г) постбіхевіористи (постмодерністи) зосереджуються на таких поняттях та категоріях, як міжнародні процеси, прийняття рішень, ігри, торг.

Спільними для будь-яких теорій є лише категорії "міжнародні відносини" та "міжнародне середовище", але, оскільки ці фундаментальні категорії тлумачаться по-різному, то з них випливають окремі понятійно-категорійні системи. У кожній з них виокремлюються та дефініюються свої унікальні категорії, які є такими лише у межах окремої парадигми. Власне з цієї причини у сучасній теорії міжнародних відносин не склалась єдина система понять і категорій, а лише сукупність, яку можна розуміти як множину окремих систем.

Загальнонаукові (інструментальні) поняття і категорії

Теорія міжнародних відносин не може існувати без низки понять і категорій, які застосовуються переважно як інструментарій для процесу теоретизування. Оскільки цей процес практично однаковий для більшості теорій, то зрозуміло, що й більшість понять і категорій гносеологічно походить із близьких за предметом дослідження наук — філософії, політології, соціології. Ми умовно поділили їх на три групи залежно від специфіки застосування у теорії міжнародних відносин.

Першу групу становлять поняття і категорії, що використовуються для означення окремих частин теорії або наукових стадій дослідження.

Проблема (гр. ярбрАтціа — задача, утруднення) — клас завдань, що вимагають практичного розв'язання в нестандартних умовах, чи евристична ситуація, пов'язана з неоднозначністю, можливістю альтернативних рішень.

Гіпотеза (гр. игібдеоц — основа, припущення) — наукове припущення, яке висувається для пояснення якого-небудь явища дійсності й вимагає перевірки досвідом і теоретичного обґрунтування, щоб стати достовірною науковою теорією.

Принцип (лат. ргіпсіріит — основа) — центральне пояснення, особливість, покладена в основу творення або здійснення чого-небудь. Принцип є основою теоретичного дослідження, оскільки прийняття його таким чи інакшим визначає подальшу структуру наукового пошуку та наукові результати.

Парадигма (гр. шрабегуцос — приклад, зразок) — прийнята певним науковим співтовариством модель постановки та розв'язання проблем, яка забезпечує існування наукової традиції.

У теорії міжнародних відносин парадигму трактують як: — узагальнювальну теорію, що впливає з низки близьких за принципом розуміння об'єкта дослідження концепцій; — логічне пояснення міжнародних відносин, що може бути використане операційно, тобто реально.

Парадигма складається з абстрагованих тверджень про суб'єктність, форми та стани міжнародних відносин. Парадигма є своєрідним еталонним розв'язанням дослідницької проблеми. У теорії міжнародних відносин вона відіграє роль формули. Замість буквених символів у ній співвідносяться абстраговані твердження, які, наповнившись конкретним

змістом, перетворюються на операційну концепцію діяльності у міжнародному середовищі, тобто доктрину. Парадигма, з одного боку, є найважливішим результатом теоретичного дослідження, а з іншого — елементом загальної теорії міжнародних відносин.

Концепція (лат. *conceptio* — сприйняття) — система понять про ті чи інші явища, процеси; спосіб розуміння, тлумачення якихось явищ; основна ідея будь-якої теорії.

Концепцію розуміють як частину теорії, яка має вужчий зміст, оскільки відображає певну наукову ідею. У теорії міжна- | родних відносин вона має переважно персоніфікований харак- і тер, позаяк у її основі лежить ідея конкретного дослідника.

Друга група понять і категорій має загальнонауковий характер, але служить для означення явищ і зв'язків у міжнародному середовищі.

Фактор (лат. *facto* — той, що робить; від *facio* — роблю) — чинник; умова, рушійна сила, причина якого-небудь явища, процесу. Фактор є рушієм процесів у міжнародних відносинах, який, з огляду на специфіку, може прискорювати або гальмувати, істотно впливати на їх характер та зміст.

Процес (лат. *processus* — просування вперед) — послідовна зміна яких-небудь явищ, перебіг розвитку чого-небудь. Процес є закономірною зміною явищ у міжнародному житті, що зумовлено конкретно-історичними причинами (факторами), які також змінні та мають найрізноманітніший характер: політичний, економічний, військовий, соціальнокультурний тощо, і Процес є рухом від однієї ситуації у міжнародному середовищі до іншої, від простіших форм і видів міжнародних ВІДНОСИН ДО складніших, від меншої кількості суб'єктів до більшої, який І не має прямолінійного характеру, а нагадує, радше, цикли спірального характеру.

Система (поєднання, утворення) — сукупність визначених елементів, між якими існують закономірний зв'язок і взаємодія.

Міжнародна система — це закономірно побудована структура з тісними системотворними взаємозв'язками між її учасниками. Отже, елементами системи є, з одного боку, учасники, а з іншого — відносини між ними.

Третя група понять і категорій безпосередньо пов'язана з міжнародними відносинами, оскільки вони застосовуються для означення низки їхніх процесів та явищ.

Стабільність (лат. *stabilis* — стійкий, сталий) — сталість, незмінність.

У теорії міжнародних відносин це поняття застосовують щодо:

— стану міжнародної системи, коли тривалий час не відбувається принципів змін (стосовно такої ситуації також широко вживається поняття статус-кво (*status quo*1));

— характеру процесу, що може означати як відсутність змін, так і поступові еволюційні нестрибокподібні зміни, які впродовж відносно тривалого часу зберігають свій напрям і характер.

Конфронтація (фр. *confrontation* — порівняння, протиставлення) — протистояння, зіткнення, боротьба переконань, думок, соціальних систем, естетичних цінностей, поглядів, приписів тощо.

Конфлікт (лат. *conflictus*) — зіткнення, боротьба протилежних поглядів; крайнє загострення, непорозуміння; суперечка. Конфлікт є логічним продовженням конфронтації, переходом. Тобто стала ситуація. від пасивних форм боротьби між суб'єктами міжнародних відносин до активних. Протистояння набуває чітких, видимих обрисів і виражається в діях, які мають відверто ворожий характер.

Трансформація (лат. *transformatio*) — зміна, перетворення. У теорії міжнародних відносин вживається в розумінні поступових, нестрибокподібних змін ієрархії та субординації міжнародних систем.

Турбуленція (лат. *turbulentus* — бурхливий, безладний, неспокійний). У теорії міжнародних відносин вживається щодо означення стану міжнародних відносин, який настає за стрімким руйнуванням міжнародної системи, її структурних, ієрархічних взаємозв'язків та орієнтацій.

Орієнтація (фр. *orientation* від лат. *oriens* — схід) — напрям наукової, суспільної, політичної діяльності. Це поняття означає сталий зв'язок, що спостерігається у міжнародній системі між двома її учасниками, причому один з них посідає домінуюче становище, а інший — підпорядковане. Для першого з них орієнтація є сталим напрямом дій щодо групи інших учасників або одного з них, а для другого — сталим напрямом підпорядкування сильнішому суб'єктові міжнародних відносин.

Домінанта (лат. *dominans (dominantis)* — пануючий) — основна ідея, головна ознака чи найважливіша складова частина чого-небудь. Домінанту розуміють, як найважливіший чинник, що безпосередньо впливає на стан міжнародних відносин та на їхніх учасників, або як найважливіший серед усіх інших, який визначає поведінку учасників або їхніх груп.

Детермінанта (лат. *determinans {determinantis}*) — той, що визначає, обмежує) — причина, що є визначальною для виникнення явища. Ця категорія належить до різновиду чинника, що зумовлює ті чи інші зміни міжнародних відносин.

Відмінність між детермінантою і домінантою полягає лише в тому, що остання не настільки жорстка та імперативна.

Константа (лат. *constans (constantis)* — стала величина). У теорії міжнародних відносин константою називають чинник, який досить тривалий час або перманентно визначає характер і зміст міжнародних відносин, їхній стан і напрям.

Константа є відносно статичним поняттям, яке змінює свій характер доволі повільно.

Знання та операційне володіння описаними вище поняттями та категоріями дає змогу здійснювати наукове дослідження, робити висновки та теоретичні узагальнення.

Дипломатія (від грецького «*diploma*» - документ, складений удвоє) — засіб здійснення зовнішньої політики, внутрішнього регулювання держави, народної дипломатії, що являє собою сукупність невоєнних практичних заходів, прийомів і методів, застосовуваних з урахуванням конкретних умов і характеру розв'язуваних задач; офіційна діяльність глав держав і урядів, міністрів закордонних справ, відомств іноземних справ, дипломатичних представництв за кордоном та державі, делегацій, представництв народної дипломатії на міжнародних конференціях по здійсненню цілей і задач зовнішньої політики держави, захисту прав та інтересів держави, його установ і громадян за кордоном та у державі.

Дипломатія є надзвичайно кодифікованою і формалізованою діяльністю, що здійснюється на підставі Віденської конвенції про дипломатичні відносини 1961 року.

Методи реалізації дипломатії визначаються як відповідні важелі впливу на уряди, дипломатичних представників та інших осіб іноземних держав, що використовують та застосовують світовий ефективний дипломатичний досвід ведення ділових зносин держав для досягнення поставлених перед нею завдань.

На сучасному етапі розвитку дипломатичних відносин визначають наступні основні методи та засоби імплементації дипломатії у сфері міжнародних відносин: $\frac{3}{4}$ офіційні та

інші візити та переговори на вищому (саміти) і високому рівні; $\frac{3}{4}$ дипломатичні конгреси, конференції, наради і зустрічі; $\frac{3}{4}$ підготовка двосторонніх і багатосторонніх міжнародних договорів та інших дипломатичних документів; $\frac{3}{4}$ участь у роботі міжнародних організацій та їх органів; $\frac{3}{4}$ повсякденне представництво держави за кордоном, здійснюване її посольствами і дипломатичними місіями; $\frac{3}{4}$ дипломатичне листування; $\frac{3}{4}$ публікація дипломатичних документів; $\frac{3}{4}$ висвітлення в пресі позиції уряду з тих чи інших міжнародних питань.

Ключовим завданням дипломатії є реалізація зовнішньополітичної діяльності держави з урахуванням нормативно-правових норм чинного міжнародного та національного законодавства в чітко визначених законодавчо-правових рамках. Практична реалізація дипломатичних відносин визначає дії, які можуть суперечити змісту міжнародного права та не можуть бути виправдані у процесі здійснення дипломатичної діяльності, проте розрив дипломатичних зносин між дипломатією і міжнародним правом не допускається.

Дипломатична служба відіграє важливу роль у формуванні зовнішньополітичного вектору та є одним із ключових елементів у сфері державного управління, адже роль дипломатії, як знаряддя зовнішньої політики країни, завжди була значною.

Питання до самопідготовки:

1. Розкрити проблему методу в дослідження міжнародних відносин.
2. З'ясувати специфічні особливості теоретичного та емпіричного рівнів дослідження.
3. Визначити поняття і категорії теорії міжнародних відносин.
4. Проаналізувати проблеми формування понятійно-категоріальної системи.
5. Розкрити загальнонаукові (інструментальні) поняття і категорії.
6. Охарактеризувати дипломатію як засіб регулювання міжнародних відносин.

Лекція 4. МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ ЯК СУСПІЛЬНО-ІСТОРИЧНИЙ ФЕНОМЕН

1. Сутність міжнародних відносин.
2. Найважливіші особливості міжнародних відносин.
3. Учасники міжнародних відносин.
4. Типологія та функціональні особливості суб'єктів міжнародних відносин.
5. Інтереси та цілі діяльності учасників міжнародних відносин.

Мета: Проаналізувати сутність і найважливіші особливості міжнародних відносин та особливі риси внутрішніх та міжнародних відносин. З'ясувати відмінності між поняттями «учасник», «актор», «партнер», «фактор», «сторона», «суб'єкт міжнародного права». Проаналізувати типологію та функціональні особливості суб'єктів міжнародних відносин та співвідношення інтересу та цілі.

Сутність міжнародних відносин

Проблема дефініювання міжнародних відносин до цього часу є досить складною, про що свідчить гостра наукова полеміка, що точиться навколо нього.

Поняття "міжнародні відносини" ввів у науковий обіг англійський філософ та юрист Дж. Бентам (1748—1832), який у 1789 р. вперше застосував його у трактаті "Вступ

до принципів моральності і законотворення". За його допомогою він окреслював стосунки, що існуються між монархами та громадянами різних держав. Відтоді наукові уявлення про сутність міжнародних відносин постійно розширювались, включаючи у них щораз нові сфери суспільної діяльності.

Навіть якщо виходити з такого розуміння географічного виміру реальності, то міжнародні відносини можна чітко простежити у потоках товарів, грошей, осіб, зонах воєнних конфліктів тощо. Об'єктивно виділяються і мають чітко окреслені межі, закріплені у міжнародному праві, міжнародні води, протоки та повітряні коридори.

Загалом міжнародні відносини охоплюють весь географічний простір, оскільки їхні учасники розташовані практично всюди. Очевидно, що вони (міжнародні відносини) виявляються, з огляду на їхні масштаби, на кількох геопросторових рівнях. Серед них можна виокремити: *глобальний, міжрегіональний, регіональний, субрегіональний та локальний*.

Н. Спайкмен уперше вжив поняття "*міждержавні відносини*" та визначив їх як "**відносини між особами (чи групами осіб)» що представляють різні держави**". Із його дефініції випливає, що необхідною ознакою міжнародних відносин є те, що їхні учасники є політично приналежними до різних держав світу. Цю ідею досить влучно сформулював також Ю. Кукулка, стверджуючи, що власне держави "матеріалізують можливість вважати... відносини міжнародними". Держави у такому розумінні є не лише політичними структурами влади, але й сприймаються як складні суспільні системи, що діють поміж такими, як вони.

Відомий французький дослідник М. Мерль узагалі вважає, що **міжнародні відносини є "сукупністю угод і потоків, що перетинають кордони або мають тенденцію до їх перетину"**. Це зауваження можна вважати слушним, оскільки держави взаємодіють між собою через кордони національних держав, послуговуючись доступними їм шляхами сполучення і каналами передавання інформації.

Перша група об'єднує ті, що визначають міжнародні відносини як "**сукупність фактичних стосунків між їх учасниками**". Дефініювання досить популярне у сучасній науковій думці, оскільки дає змогу уникнути звуженого погляду на міжнародні відносини, прихильники якого традиційно схильні зводити їх до простої суми національних зовнішніх політик. Учені, що дефініюють міжнародні відносини з такої позиції, виходять з того, що вони є інтегральним поєднанням стосунків політичного, економічного, ідеологічного, культурного, мілітарного та будь-якого іншого характеру.

Вчений Г. Шахназаров пішов ще далі, визначаючи міжнародні відносини як "**сукупність інтеграційних зв'язків, які формують людство**". Власне тому, як справедливо зауважує І. Кравченко, *міжнародні відносини охоплюють "усі види обміну діяльністю, яка є предметом відносин між державами., аж до індивідуального спілкування"*.

Друга група авторів визначає міжнародні відносини як силове з'ясування інтересів держав у міжнародному середовищі, що загалом характерно для традиції політичного реалізму. Такі дефініції випливають із твердження одного з класиків цієї теорії Г. Моргентау про те, що державами в міжнародних відносинах керують "інтереси, виражені в термінах сили".

Отже, **міжнародні відносини здійснюються на двох рівнях**. На одному з них відбуваються стосунки між сильнішими та слабшими учасниками міжнародних відносин, а

на іншому — між "осередками" сили. Таке розуміння міжнародних відносин характерне не лише для реалістичної теорії, але й для більшості сучасних наукових парадигм.

Третя група авторів визначає міжнародні відносини як стосунки між децидентами, тобто особами, що приймають зовнішньополітичні рішення, та структурами, які вони очолюють. Р. Шнайдер, Х. Брук та Б. Сапін висунули ідею про те, що міжнародні відносини треба розглядати через поведінку "тих осіб, дії яких стають діями держави".

Міжнародні відносини мають комплементарний характер і тому неправильно звужувати їх лише до однієї сфери суспільної діяльності — політичної, військової, економічної чи будь-якої іншої. Вони охоплюють практично всі види людської діяльності — від економічних обмінів до спортивних змагань, що дає підстави розглядати їх як особливий тип суспільних стосунків.

Отже, **міжнародні відносини** — це система стосунків, що виникає та існує завдяки процесові взаємодії між державами, а також іншими учасниками (субнаціональними та наднаціональними).

Найважливіші особливості міжнародних відносин

Міжнародні відносини як специфічне суспільне явище визначаються особливими рисами, що принципово вирізняють їх серед інших видів суспільних стосунків. Ідеться про таку їхню специфіку, окреслення якої дає змогу чітко розрізнати внутрішні та міжнародні відносини. Серед таких рис переважно виокремлюють:

Поліцентризм — відсутність у міжнародних відносинах легальної (у цьому розумінні закріпленої міжнародним правом) монополії на владу, що належить будь-якій державі чи міжнародній організації. Одним із найважливіших у міжнародному праві є принцип суверенної рівності держав, що полягає в їх рівноправності та рівнозначності. У статуті ООН (ст. 2, § 1) зафіксовано положення: "Організація (ООН. — Прим, авт.) побудована на принципі суверенної рівності всіх її членів". Водночас традиційно прийнято вважати, що держави з огляду на свій суверенітет юридично рівні та незалежні одна від одної, як і "не існує презумпції обмеження незалежності держав".

На таку особливість міжнародних відносин звернув увагу ще Ж. Руссо, вважаючи основною суперечністю існування людства те, що воно одночасно функціонує у двох станах: громадянському, тобто в рамках держави, де поведінка людей визначена й регламентована законами, та природному, де поведінка держав не регламентована нічим і для них діють лише ті обмеження зобов'язання, які вони добровільно приймають.

Ця особливість міжнародних відносин у сучасній теорії трактується по-різному.

Дж. Розенау порівняв їх зі своєрідним "броунівським рухом", Р. Арон назвав такий стан "плюралізмом суверенітетів", а Р. Гілпін та Р. Вендзель — "анархізмом".

Діяльність учасників міжнародних відносин містить значний елемент непослідовності, неформальності та випадковості, що дало підстави Дж. Розенау зауважити, що простіше зрозуміти й описати поведінку атомів, ніж дії держав на міжнародній арені.

Ю. Кукулка розглядає міжнародні відносини як суспільне явище, в якому "немає центрального ядра влади і управління, а є поліцентризм і поліархія, у рамках яких значну роль відіграють стихійні процеси та суб'єктивні вирішальні чинники".

Поліархізм, на його погляд, розуміється не як хаотичність та невірноваженість міжнародних відносин, а як діалектичне поєднання в них суб'єктивності й стихійності дій

держав в інтеракціях між собою із взаємозалежністю та закономірністю об'єктивних стосунків між ними.

Складність міжнародних відносин пов'язана з величезною кількістю учасників міжнародних відносин, що призводить до формування досить складної структури їх взаємодій. У ній існують взаємопов'язані та взаємозумовлені підструктури: учасників, їхніх груп та стосунків між ними.

Міжнародні відносини фактично здійснюють різнотипні учасники, кожен з яких керується різними інтересами та перебуває у досить складних взаємодіях з іншими. У міжнародному середовищі переплітаються інтереси та дії держав, міжнародних організацій, транснаціональних корпорацій, окремих груп громадян чи навіть окремих осіб, що призводить до формування надзвичайно складних комплексів взаємодій між ними. Складність міжнародних відносин полягає також у діалектичному поєднанні стихійності в діях окремих їх учасників із закономірним характером стосунків, що остаточно формуються між ними.

Системність міжнародних відносин впливає із взаємопов'язаної та взаємозумовленості функціонування їхніх учасників та стосунків між ними. Учасники міжнародних відносин перебувають у сталих інтеракціях між собою та з міжнародним середовищем, що зумовлює виникнення і функціонування міжнародної системи.

Глобальність міжнародних відносин полягає у тому, що всі держави світу, організації, суспільні групи чи окремі особи прямо чи опосередковано беруть у них участь.

Міжнародна система набула ознак глобальної на "...рубежі XIX і XX сторічч. Власне до цього часу світових масштабів досягнув взаємозв'язок усіх компонентів історичного процесу і система міжнародних відносин. Відбулась якісна зміна, оскільки вперше система міжнародних відносин перетворилась у глобальну".

Сучасні міжнародні відносини охоплюють весь світ, про що свідчить не лише факт участі абсолютної більшості суверенних держав світу в діяльності ООН та інших міжнародних організацій, але й процеси глобалізації та інтеграції світової економіки, бурхливий розвиток глобальних інформаційних мереж тощо. Завдяки розвиткові економічних зв'язків та ефективних комунікацій сучасний світ можна сприймати як цілісність, оскільки жодна людина чи суспільство не може існувати в ньому ізольовано. Як свідчить історія XX ст., навіть ті держави, що намагались дотримуватись автаркії, все одно змушені були зважати на міжнародне середовище, чи, принаймні, реагувати на дії інших держав.

Отже, глобальність можна вважати рисою, що істотно відрізняє міжнародні відносини від усіх інших видів суспільних стосунків, які існують у межах національних територій держав і обмежуються державними кордонами.

К. Райт вважає, що причини міжнародних конфліктів "слід шукати не у взаємних претензіях держав одна до одної, а в їхніх внутрішніх структурах, конфліктах і політиці...".

Класичний, або ортодоксальний, марксизм досить жорстко детермінує міжнародні відносини, розглядаючи їх як похідні від внутрішніх суспільних (передусім, економічних) відносин. Така позиція впливає з інтерпретації К. Марксом та Ф. Енгельсом держави, внутрішня і зовнішня політика якої підпорядкована інтересам панування експлуататорських класів.

Г. Кісінджер висловив свій погляд на дилему залежності внутрішньої і зовнішньої політики у статті "Внутрішня структура та зовнішня політика". Він стверджував, що в очах

політичної еліти країни внутрішня структура суспільства сприймається як даність, від якої зовнішня політика власне і починається. Однак, на його думку, такий підхід може застосовуватися лише у стабільні періоди історії, оскільки тоді відсутня жорстка боротьба та політичне суперництво між державами світу. За умови розбалансування міжнародної системи тиск міжнародного середовища на певну державу чи групу держав може призвести до істотного зростання значення зовнішньої політики та її впливу на дії уряду у внутрішньому середовищі.

Формулюючи головні принципи політичного реалізму, Г. Моргентау писав:

"Реалісти наголошують на автономії політичної сфери, тоді як економісти, юристи, моралісти стверджують протилежне"². Цим він заперечував жорстку визначеність зовнішньої політики будь-якою іншою сферою людської діяльності, економічною також. Реалісти розглядають економічний інтерес як один із найважливіших елементів національного інтересу, що ним керується держава у міжнародному середовищі, але це не дає їм підстав ототожнювати їх чи говорити про переважання економіки над політикою. Р. Арон влучно зауважив: "Економічна система у різних відношеннях вислизає з міждержавної: точніше, завдяки своїй політиці, держави сприяють формуванню економічної політики, проте вона, будучи нерівномірно визначена державами залежно від вагомості кожної з них, утворює систему, відмінну від міждержавної, яку слід кваліфікувати радше як транснаціональну, ніж міждержавну або навіть міжнародну".

Політика та економіка як окремі сфери життєдіяльності суспільства ґрунтуються на власних системах інтересів і цілей діяльності, суб'єктах дій і навіть — принципово різних амбіціях, Що спонукають людей до активності у політиці та економіці. Однак ці сфери взаємопов'язані, оскільки економічна діяльність не може успішно розвиватись без політичної підтримки та правових гарантій з боку держави, тоді як держава не може бути могутньою, а, отже, й політично впливовою, без розвинутої економіки. Зокрема, С. Хантингтон пропонує розглядати міжнародні відносини через призму взаємодій між національними культурними просторами, а конфлікти — як похідну від суперечностей, спричинених впливом світових культур на широкі маси населення. Дж. Догерті та Р. Пфальцграф вважають, що культурний плюралізм впливає на міжнародні відносини способом, який важко точно окреслити та досліджувати. Культурний плюралізм спостерігається і на внутрішньодержавному рівні, де диференціація культурних просторів і вартостей, що з ними пов'язані, також може бути досить значною.

Інформаційну залежність розуміють як визначеність дій у міжнародному середовищі інформаційною забезпеченістю децидентів (тобто осіб, що приймають політичні рішення).

Вплив інформаційного забезпечення прийняття рішень у сфері зовнішньої політики величезний, але це ж стосується також будь-якої іншої сфери суспільних відносин, де особи, уповноважені приймати рішення, реагують на інформацію, що відображає реальність.

Зміст поняття

Поняття "учасник" є одним із найважливіших у теорії міжнародних відносин, оскільки воно виражає узагальнену характеристику суспільних одиниць, що їх практично здійснюють. У міжнародні відносини вступають та взаємодіють між собою певні одиниці, які характеризуються тим, що:

— їхня діяльність у сфері міжнародних відносин зумовлена власними практичними потребами та інтересами, що впливають із них;

- вони є джерелом функціональної активності, спрямованої на інших, їм подібних;
- аналогічно вони самі стають об'єктом діяльності інших суспільних одиниць.

Керуючись власними інтересами, учасники вступають у взаємодію між собою, тобто у міжнародні відносини. Поняття "учасник" досить широко вживається у теорії міжнародних відносин для окреслення будь-якої суспільної одиниці, що в той чи інший спосіб бере участь у взаємодіях з іншими, незважаючи на їхній активний чи пасивний характер.

Практично тотожним за змістом є поняття "**актор**", яке найчастіше вживають західні дослідники міжнародних відносин: Дж. Розенау, Дж. Догерті, Б. Рассет, Х. Старр, Ю. Кукулка та Р. Земба, а останнім часом ним також оперують російські науковці П. Циганков та К. Гаджиєв. Б. Рассет та Х. Старр розглядають походження цього поняття як результат блискучої аналогії В. Шекспіра, що порівняв життя з театром, а людей з акторами, що грають певні ролі.

Дж. Розенау визначає актора як цілість, що впливає на світові процеси. Ще ширше це поняття тлумачать Ф. Брайар і М. Р. Джалілі, які визначають актора як будь-яку особу, що відіграє важливу роль у міжнародних відносинах. Інколи, як його різновид, вживають поняття "**гравець**", що широко практикується у теорії ігор, де міжнародні відносини розглядають як результат взаємодії двох або більше стратегій.

У теорії міжнародних відносин, однак, відсутнє однозначне трактування понять "учасник" чи "актор", як і не всі вчені використовують визнаний термін, що їх лаконічно окреслює. Дослідники міжнародних відносин найчастіше оперують поняттями "партнер", "фактор" (чинник), "сторона".

"**Партнер**" застосовують для означення учасників міжнародних відносин, які у той чи інший спосіб співпрацюють між собою. З одного боку, це поняття виявилось досить влучним, але з іншого — вузьким, тому що стосується учасників міжнародних відносин лише у випадку конструктивної співпраці між ними.

"**Фактор**" (чинник) міжнародних відносин як поняття має прикладний характер, означаючи того учасника, який так чи інакше впливає чи навіть визначає їх характер і зміст. Його застосовували, передусім, Г. Шахназаров, Ф. Бурлацький та А. Галкін.

"**Сторона**" — поняття, що застосовувалося, насамперед, у працях Е. Палиги та Р. Вендзеля, має конотативний характер, визначаючи відмінність лише тих учасників міжнародних відносин, між якими вони відбуваються.

У науковому розумінні поняття "**суб'єкт**" переважно визначається як носій предметно-практичної діяльності... джерело активності, спрямованої на об'єкт або, ширше, як особа, організована група осіб, соціальна, етнічна та політична спільнота, суспільство, що здійснюють властиву їм діяльність. Тобто суб'єктом у міжнародних відносинах може бути певна суспільна одиниця, що є активною стосовно іншої — пасивної.

Інакше "**об'єкт**" розуміють у міжнародному праві. Широковживані поняття "**суб'єкт міжнародного права**" та "**суб'єкт міжнародних відносин**", незважаючи на їхню близькість, не є тотожними. Кожен суб'єкт міжнародного права є суб'єктом міжнародних відносин, але частина останніх не має міжнародної правосуб'єктності. *Суб'єктом міжнародного права*, за визначенням І. Лукашука, є "*самостійне утворення, яке, завдяки своїм можливостям та юридичним особливостям, здатне володіти правами та обов'язками за міжнародним правом, брати участь у створенні та реалізації його норм*".

Основними атрибутами суб'єкта міжнародного права є легітимність, право укладати міжнародні угоди, здатність до самостійних дій та відповідальність за порушення норм міжнародного права. Звідси випливає, що найважливішими ознаками міжнародної правосуб'єктності є суверенність, дієздатність та відповідальність за наслідки дій щодо інших суб'єктів. У повному обсязі цими ознаками володіють лише незалежні держави, які у міжнародному праві прийнято вважати первинними, а всі інші суб'єкти — похідними.

Серед суб'єктів міжнародного права розрізняють:

1. Держави, які є основними суб'єктами, оскільки власне вони мають усі атрибути, що потрібні для визнання їх суб'єктами міжнародного права. За загальним переконанням, суверенна держава характеризується трьома елементами: легітимною публічною владою, територією та населенням.

Держави можуть існувати:

— *de facto (де-факто)* — тоді, коли публічна влада ефективно контролює державну територію та населення, що на ній проживає, але її не визнано міжнародне співтовариство;

— *de jure (де-юре)* — держава визнана міжнародним співтовариством. Влада суверенних держав має мати ознаки обох станів, оскільки у першому випадку йдеться про їх реальне існування, а в другому — про їх юридичне право взаємодіяти з їм подібними.

Держава не може реально існувати без території, яка на суші, на морі та в повітряному просторі відмежована від інших державним кордоном. У межах власної території суверенної держави визнається пріоритетність її національного права, а окремі міжнародні правові акти чинні лише за її добровільною згодою.

Обмеженою правосуб'єктністю характеризуються держави, що перебувають під протекторатом, позаяк переважно функції їх міжнародного представництва виконує держава-протектор.

Суб'єктами міжнародного права не вважають колонії, оскільки колоніальні органи публічної влади підпорядковані владі метрополій.

2. *Державоподібні або специфічні політичні утворення*, такі як Ватикан чи вільні міста, які набувають міжнародної правосуб'єктності на підставі угод, що укладаються зацікавленими в їх виникненні державами.

Вільними містами свого часу оголошували Краків, Гданськ та Трієст, визначальними правовими актами для яких були договори про їх створення та спеціально розроблені для них статuti.

Ватикан став суб'єктом міжнародного права 1929 р. на підставі укладеного між Італією та Святим престолом конкордату. У міжнародному праві правосуб'єктність Ватикану розглядається як така, що стосується резиденції міжнародного центру католицької церкви, а не її самої.

3. *Міжнародні організації*, правосуб'єктність яких вважається похідною від державної та випливає з угод, на підставі яких вони створені. У межах розробленого зацікавленими державами статуту вони відзначаються легальністю, володіють правом укладати міжнародні угоди, мати привілеї та імунітети, заявляти претензії та бути стороною у міжнародних судових процесах.

4. *Народи, що борються за свою незалежність* ("in statu nascendi"), добиваючись збройною силою також утворення власної національної держави. їх правосуб'єктність має перехідний характер, оскільки від моменту створення та визнання міжнародним

співтовариством цієї держави вона розглядатиметься як повноправний суб'єкт міжнародних відносин. Їх статус визначено додатковим протоколом до Женевських конвенцій 1949 р., що стосувались жертв міжнародних збройних конфліктів, прийнятим 8 червня 1977 р. У ст. 1, § 4 протоколу серед усіх інших виокремлюють конфлікти у яких народи ведуть боротьбу проти колоніального панування та іноземної окупації і проти расистських режимів за здійснення свого права на самовизначення.

In statu nascendi мають характеризуватись такими ознаками:

- визначеність території, на якій передбачається створення суверенної держави;
- наявність органів політичного керівництва, підтримуваного населенням, що проживає на цій території;
- наявність формувань, що ведуть збройну боротьбу за незалежність та дотримуються міжнародного права війни (відображеного у Гаазьких та Женевських конвенціях);
- підпорядкованість збройних формувань політичним органам влади.

Визнання міжнародним співтовариством націй, що борються за незалежність, суб'єктами міжнародного права пов'язане, зазвичай, зі значними труднощами та контроверсійністю.

Транснаціоналізм — науковий напрям теорії міжнародних відносин, який розглядає проблему суб'єктності з позицій визнання факту плюралізму та рівнозначності різнотипних суб'єктів. Його виникнення пов'язане, насамперед, з концепцією американського політолога Дж. Розенау, а також із працями К. Кайзера, Дж. Ная, Р. Коохейна, Е. Морзе та багатьох інших, які поділяли та розвивали його погляди на міжнародні відносини другої половини ХХ ст.

Зокрема, Дж. Розенау висунув ідею про біфуркацію (роздвоєність) міжнародних відносин, що почала себе виявляти у другій половині ХХ ст.

Біфуркація полягає в одночасному співіснуванні мало зв'язаних між собою міждержавних відносин, що здійснюються класичними засобами дипломатії та воєнної сили, і недержавних відносин, де взаємодіють цілком інші суб'єкти та керуються зовсім іншими міркуваннями.

Дещо інакше суб'єктність визначають, послуговуючись поняттям "актор", Б. Рассет і Х. Старр. Вони виокремлюють три типи міжнародних акторів:

- 1) групи людей (народи, нації, народності, етнічні групи);
- 2) держави;
- 3) недержавні актори (міжурядові організації, неурядові організації, мультинаціональні корпорації).

Типологія та функціональні особливості суб'єктів міжнародних відносин

Міжнародні відносини ґрунтуються на взаємодіях величезної кількості учасників, кожен з яких керується власними інтересами та мотиваціями.

Специфіка їхньої участі у процесах, що відбуваються в міжнародному середовищі, безпосередньо залежить від типу учасника. З огляду на це, можна визначати межі функціональної активності та особливості діяльності учасників міжнародних відносин.

Типологія учасників міжнародних відносин є темою досить серйозної полеміки між державоцентристами (етатистами) та транснаціоналістами. Вона стосується не так виокремлення та дефініювання типів активних учасників міжнародних відносин (суб'єктів), як співвідношення між ними.

Утім, не викликає особливих дискусій твердження про те, що учасниками міжнародних відносин можна вважати держави, міжнародні організації та суспільні групи. Значно рідше до них також додають і фізичних осіб, яких переважно розуміють як децидентів, тобто осіб, що від імені тих чи інших суспільних структур приймають рішення.

Поняття "*фізична особа*", що окреслює персоніфікований суб'єкт, запозичене з міжнародного приватного права. У правовій науці це поняття характеризує людину, яка є суб'єктом права, тобто перебуває у певних взаємовідносинах з іноземними громадянами, характеризується дієдатністю та керується нормами права.

У теорії міжнародних відносин фізичною особою визнається людина, дії якої породжують певні наслідки у міжнародному середовищі. Найпоширенішим поглядом на особливості та роль особи у міжнародних відносинах є її інтерпретація як децидента у сфері зовнішньої політики чи зовнішньоекономічної діяльності. У цьому випадку особи ініціюють і призводять до реалізації у міжнародному середовищі певних дій, але водночас стають їхнім об'єктом.

Серед осіб, що активно діють у міжнародних відносинах, виокремлюють **політичних осіб {homo politicus}**. Їх розуміють як публічних політиків, уповноважених до прийняття та реалізації рішень у сфері зовнішніх зв'язків держави. Тобто, їхня компетенція у прийнятті рішень стосується не лише зовнішньополітичних проблем, а й будь-яких інших, що пов'язані з інтересами громадян у міжнародному середовищі.

Звідси випливає, що політичною особою є не лише політик, який тим чи іншим способом бореться за владу, щоб реалізувати власну програму дій, а й державний чиновник, котрий зобов'язаний ці дії конкретизувати та здійснювати. У широкому розумінні політичною особою можемо вважати людину, яка уповноважена приймати та реалізовувати рішення, пов'язані з інтересами суспільства у міжнародному середовищі.

Одним із перших відмежував поняття політичної особи від поняття особи **Н. Макіавеллі**. Він стверджував: "*Існує два способи досягнення мети: шлях закону та шлях насильства; перший спосіб — людський, другий — диких тварин; у тім позаяк перший спосіб не завжди вдається, то люди інколи застосовують другий. Владарі повинні вміти користуватись обома способами*". Політичні особи, на відміну від усіх інших, не можуть автоматично дотримуватись моральних принципів, на яких побудовані взаємини людей у суспільстві, оскільки досить часто їм доводиться мати справу з політичними противниками, які ними не керуються.

Політик, за М. Вебером, має будувати свою діяльність на ствердженні перед самим собою простої істини: "*Ти повинен, застосовуючи силу, протистояти злу, інакше будеш відповідати за те, що зло взяло гору*".

Політична особа, в інтерпретації Г. Моргентау, суттєво відрізняється від будьякої іншої: "Політичний реалізм ґрунтується на плюралістичній концепції людської природи. Реальна людина складається з "економічної людини", "політичної людини", "моральної людини", "релігійної людини" і т. д. "Політична людина" подібна до тварини, тому що у неї немає моральних обмежень".

Психологічна характеристика політичної особи виглядає так: $H_p = p\}d\}r$, де H_p — політична особа; $\}$ — знак трансформації; p — індивідуальні мотиви діяльності; d — перенесення у сферу публічної діяльності; r — раціоналізація індивідуальних мотивів діяльності у політичних категоріях.

Ф. Брайар та М. Р. Джалілі для такого типу політичних систем виокремили чотири можливі моделі.

1. **Раціональна модель** ґрунтується на визначальності впливу в системі єдиного політичного лідера, що керується раціональними національними інтересами. У системі його цінностей вони посідають визначальне місце, тоді як індивідуальні інтереси він сприймає як другорядні. Політичний лідер координує та спрямовує діяльність різноманітних бюрократичних структур щодо здійснення ними зовнішньої політики, яка відповідає національним інтересам.

2. **Бюрократична модель** існує тоді, коли конкретні рішення приймаються та реалізуються державними органами та інституціями, згідно зі встановленими рутинними процедурами. У цій моделі роль суб'єктивного чинника зводиться до мінімуму, оскільки головною дійовою особою є державний чиновник, що діє у межах компетенцій, відведених йому законом.

3. **Модель "торгу"** є проявом внутрішньої політичної боротьби між членами бюрократичної ієрархії, яку ведуть керівники окремих органів та інституцій за пріоритетність у процесі прийняття рішень чи з метою відстояти власні відомчі інтереси. У цій моделі суб'єктивний чинник досить значний, оскільки рішення приймаються в процесі складної гри між політичними особами та їхніми думками, ідеями та концепціями.

4. **Редукційна модель** виражається у спрощенні та розчленуванні проблем, що стоять перед суспільством і диференціації їх розв'язання у межах окремих державних установ та організацій. У такій моделі роль політичної особи зводиться до виконання адміністративно-розпорядчих функцій, тоді як реальні рішення приймаються на нижчих щаблях влади.

Досліджуючи процес прийняття політичних рішень у США, Г. Алісон та А. Джордж дійшли висновку, що, крім окремої політичної особи, на зміст рішення впливає вся організаційна система влади. На їхню думку, система влади може бути представлена у вигляді двох моделей: бюрократичної і адвокатської.

1. **Бюрократична модель** є складною і багаторівневою сукупністю взаємопов'язаних урядових агенцій і служб, що характеризується глибокою децентралізацією. Рішення, які приймаються у такій системі, є наслідком внутрішньої боротьби і торгу, що завершується складними компромісами між окремими бюрократичними структурами.

2. **Адвокатська модель**, детально описана А. Джорджем полягає у тому, що в системі влади виділяються два основні центри організації:

1) центр прийняття рішення (ЦПР), у діяльності якого визначальну роль відіграє основний децидент та його оточення;

2) урядові структури, що у стосунках із ЦПР представлені їх керівництвом.

Рішення у цій системі приймаються як наслідок висування і захисту керівництвом окремих урядових структур певних оптимальних варіантів дій (опцій). Роль ЦПР полягає у порівнянні опцій та виборі кращої (з позиції ЦПР) з них. Звідси випливає, що роль окремої політичної особи в адвокатській системі влади є досить істотною.

Важливу роль як суб'єкти міжнародних відносин, відіграють не лише політики, а й будь-які відомі особи, що користуються авторитетом, до думки яких прислухаються. Вони переважно не обіймають жодних державних посад, але мають настільки великий авторитет, що змушують враховувати свою думку навіть глав держав. Такою особою П. Циганков вважає, зокрема, видатного вченого та правозахисника А. Сахарова, який "...завдяки

авторитетові, яким він користувався як серед державних керівників багатьох країн, так і серед демократичної громадськості, мав значний вплив на ставлення Заходу до СРСР".

"Суб'єктами відносин у міжнародному приватному праві є, передусім, фізичні та юридичні особи, інколи — держави". Міжнародне приватне право ґрунтується на ідеї регулювання дій окремих осіб чи їхніх організованих груп та правової відповідальності за їхні наслідки. Кожна людина, згідно зі ст. 16 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, незалежно від держави її перебування має право на визнання її правосуб'єктності.

У сучасній теорії міжнародних відносин розуміння суспільних груп досить розпливчате та нечітке. Суперечки стосуються як формальних ознак цього типу учасників, так і їх впливу на міжнародні відносини.

На наш погляд, суспільні групи потрібно розглядати на **двох рівнях їх організації**:

- 1) як сукупність фізичних осіб, що є інтересантами у певній сфері;
- 2) як суспільну організацію, створену фізичними особами для задоволення їхніх спільних потреб та інтересів.

У першому випадку суспільні групи впливають на зовнішню політику через громадську думку, а в другому — через свої організаційні структури, які лобіюють їхні інтереси.

П. Циганков поділяє учасників міжнародних відносин на державні, недержавні та інші. До останніх він відносить "національно-визвольні рухи, сепаратистські, ірредентистські рухи, мафіозні угруповання, терористичні організації, регіональні та місцеві адміністрації, окремих осіб".

Субнаціональні учасники міжнародних відносин — "це всі приватні внутрішньодержавні суб'єкти, що активно діють у міжнародному середовищі без посередництва та участі урядів". Ними, на її думку, є особи, творчі спілки, суспільні групи та їхні організації (політичні партії, культурні організації, професійні спілки тощо), фонди, прес-агенції, туристичні та виробничі підприємства.

На наш погляд, більш вдалою може бути класифікація, побудована на критеріях сфери діяльності групи. Кожна суспільна група, вступаючи у взаємодію в міжнародному середовищі, має конкретну мету, яка стосується тієї чи іншої сфери людської діяльності.

За цим критерієм виокремлюють:

1. **Етнічні групи**, споріднені чи ідентичні, але розселені в різних державах. Ці групи складаються з етнічно-однорідних осіб, що підтримують між собою регулярні стосунки. Етнічні групи можуть створювати культурні та політичні організації, що мають на меті реалізацію їхніх інтересів. Відомими у міжнародних відносинах етнічними групами є курди, араби та корейці.

2. **Релігійні групи**, що складаються з одновірців, які проживають у межах різних держав або підпорядковуються конфесійним центрам чужоземного походження. Ознакою, що виокремлює такі групи, є спільність релігії, яку сповідують їхні члени. Інтереси, що керують їхньою діяльністю в міжнародних відносинах, полягають, передусім, у підтриманні своїх одновірців та широких контактах з їхніми організованими спільнотами.

3. **Професійні групи**, що складаються з працівників тих чи інших галузей суспільного виробництва чи сфери послуг або з осіб, які з огляду на свої професійні компетенції змушені вступати у міжнародні відносини. Такі групи мають недержавний характер та діють у міжнародному середовищі, керуючись власними інтересами.

У першому випадку працівники, щоб захистити свої права та інтереси, створюють спілки, що є організаційними структурами, які їх представляють.

Професійні спілки вступають у міжнародні відносини з двох причин:

- 1) для обміну інформацією та досвідом роботи із собі подібними спілками за кордоном;
- 2) через іноземне походження працедавців (наприклад, власників і керівників ТНК)

У Другому випадку йдеться про організації, що взаємодіють із собі подібними переважно у галузі міжнародної інформації. Необхідна умова функціонування Інформаційних та прес-агенції — встановлювати та підтримувати зв'язки щодо обміну інформацією з аналогічними іноземними структурами.

4. **Культурні групи** — організовані об'єднання окремих осіб, що діють у галузі культури та вступають у міжнародні відносини, керуючись своїми професійними інтересами.

5. **Політичні групи**, які об'єднують свідомих і активних громадян, що прагнуть легально впливати на національні владні структури чи контролювати їхню діяльність. Громадяни створюють політичні партії, рухи та угруповання, що являють собою організаційні структури, уповноважені виражати та реалізувати їхні групові політичні інтереси. Політичні партії вступають у міжнародні відносини переважно з подібними (або тотожними) їм за політичною платформою, ідеологічною орієнтацією тощо. Крім цього, політичні групи можуть вступати в міжнародні відносини опосередковано, через вплив на зовнішню політику своїх урядів, домагаючись від них рішень, які відповідають їхній позиції, ідеології чи інтересам.

Специфічними політичними групами можна вважати також антидержавні рухи та терористичні організації. Вони мають цілком виразні політичні інтереси, але намагаються їх реалізувати шляхом збройного насильства чи терору.

Незважаючи на численні спроби сформулювати чітке визначення понять "терористична" організація чи "тероризм", однозначних та несуперечливих дефініцій і досі не створено.

Поняття "**терор**" (від лат. terror — страх, жах) із найдавніших часів означало жорстоку фізичну розправу над політичними опонентами, метою якої завжди було залякування суспільства та змушування його до певних дій, або, навпаки, до бездіяльності (наприклад, до покори новій владі).

Поняття "**тероризм**" уперше було вжито на третій конференції Міжнародного союзу Карного Права (Брюссель, 1930). Відтоді з цієї проблематики опубліковано близько тисячі наукових праць, у яких запропоновано майже 200 різних варіантів його розуміння. У більшості дефініцій підкреслюються найважливіші елементи тероризму — насильство, страх, погроза, а також політичні мотиви таких дій.

Упродовж останніх тридцяти років під егідою ООН здійснювались постійні спроби як юридичного визначення тероризму, так і створення відповідного механізму взаємодії держав у сфері боротьби з його проявами. Після трагічних подій на Олімпійських іграх у Мюнхені (ФРН) 1972 р. створено спеціальний комітет ad hoc у справах міжнародного тероризму, завданням якого було дати юридичне визначення цього явища. Однак уже через Декілька років з'ясувалося, що проблема його дефініювання лежить радше в політичній, а не в юридичній площині. "Каменем спотикання" стала проблема різного розуміння

державами членами поняття "національно визвольний рух", що відображало абсолютно протилежні точки зору на міжнародну правосуб'єктність *in statu nascendi*.

Діяльність комітету лише частково мала успіх, тобто було підготовлено декілька міжнародних конвенцій та низку проектів резолюцій Генеральної Асамблеї і Ради Безпеки ООН, пов'язаних з проблемою міжнародного тероризму. Комісія міжнародного права, на прохання Генеральної Асамблеї ООН, здійснювала підготовчі дослідження з метою розробки Міжнародного кодексу за мир і безпеку населення. У IV рапорті (1986) було подано визначення актів терору, які, на думку Комісії, передбачають дії, спрямовані на:

1) убивство або завдання важких тілесних ушкоджень чи втрату свободи глави держави, його представників, членів родини, осіб, що виконують політичні функції;

2) знищення або пошкодження публічного майна, загрозу життю членів суспільства, створення атмосфери страху, а також дозвіл чи сприяння виробництву зброї, боєприпасів та інших небезпечних субстанцій і передавання їх особам, що вчиняють перелічені злочини.

У 2000 р. комітет *ad hoc* розробив також більш-менш чітке визначення **критеріїв терористичних злочинів міжнародного характеру**. Такими, згідно зі спеціальним рапортом комітету, визнаються злочини, здійснені:

— на території більш ніж однієї держави;

— в одній державі за умови, що частина приготувань до них здійснена на території іншої (або інших);

— управління, керівництво, планування та контроль за виконанням проводяться з території інших держав;

— в одній державі, але акт здійснений міжнародною терористичною групою;

— в одній державі, але його наслідки спричинили негативну реакцію в інших державах.

Такі політичні групи підтримують тісні стосунки між собою, а крім цього, їхня діяльність здатна суттєво ускладнювати політичні відносини між державами.

Зокрема, США розглядають деякі держави світу як такі, що переховують на своїй території та надають допомогу терористам - це стосується, передусім, Іраку, Лівії, Афганістану, Сомалі, відносини яких зі США надзвичайно напружені та вибухонебезпечні.

6. Економічні групи є об'єднаннями громадян, що утворюються, щоб здійснювати господарську діяльність у виробничій та невиробничій сферах.

Визначальним інтересом, що поєднує осіб у таких групах, є прагнення отримати прибуток від своєї діяльності, яка у міжнародному середовищі пояснюється можливістю одержати вищі прибутки внаслідок економічних взаємодій з іноземними партнерами, а не з національними. Ще однією важливою причиною вступу в міжнародні відносини є прагнення до участі в експлуатації природних ресурсів, дефіцитних чи відсутніх у межах тих чи інших країн. Структурною формою організації економічних груп є виробничі й торгові підприємства, що беруть участь у здійсненні експортно-імпортних операцій, спільні підприємства та транснаціональні компанії (ТНК).

ТНК — юридичні особи, зареєстровані в країні свого походження, здійснюють активну економічну діяльність за її межами. Наприкінці ХХ ст. налічувалось понад 10 тис. ТНК та близько 26 тис. їх закордонних філій, а провідними у світовій економіці були: "Ексон", "Ройял-Датч Шелл" та "Дженерал моторз"! сумарний прибуток яких становить понад 260 млрд дол. США щорічно. На початок ХХІ ст. близько половини прямих капіталовкладень за кордоном припадало на сотню найпотужніших корпорацій. У 1996 р.

вартість їх активів становила близько 4,1 трлн дол. США, з яких майже 40 % було інвестовано за кордоном.

ТНК відзначаються впливовістю та значущістю, що пов'язана* но з масштабами їх діяльності. За даними Центрального розвідувального управління США, що їх наводить Дж. Лі Рей» у 1984 р. сукупний прибуток наймогутнішої серед ТНК "Ексон" становив 90,8 млрд дол. США, що майже втричі перевищувало валовий національний продукт Греції та в 4,5 раза — Єгипту. Вони є надзвичайно важливим суб'єктом міжнародних відносин, оскільки їх інтернаціональний виробничий характер є основою сучасних міжнародних економічних відносин.

Держава як інституція, що представляє колективні інтереси її громадян, їх групи та організації, у теорії традиційно вважається найважливішим учасником міжнародних відносин.

По-перше, держава є найорганізованішою суспільною групою, якій підпорядковані всі інші суспільні групи, а також фізичні особи, приналежність яких до держави має примусовий характер.

По-друге, держава є основним елементом міжнародних відносин, а також найвпливовішим і найдинамічнішим їхнім учасником. Усі інші учасники діють за її посередництвом або, принаймні, згодою, в одних ситуаціях виразною, а в інших — мовчазною.

По-третьє, міждержавні відносини є фундаментом сучасних міжнародних відносин.

Держава як суб'єкт міжнародного права має виняткову юрисдикцію над усіма фізичними чи юридичними особами, що перебувають на її території. Вона володіє всіма необхідними засобами та можливостями для встановлення і підтримання контролю над діяльністю громадян і суспільних груп на своїй території.

Зміст поняття "держава" переважно розглядають як поєднання трьох головних елементів: території, населення та суверенної влади.

Територія — частина суші, прилеглих вод і повітряного простору над ними, відмежована від інших державним кордоном.

Населення — сукупність людей, які постійно проживають у межах державної території. З правового погляду, більшість населення держави є громадянами, що володіють всіма правами та відповідальністю за наслідки своїх дій, передбаченими її конституцією.

Суверенну владу розуміють як самостійність діяльності системи політикоадміністративних інституцій, що виконують І управлінські функції щодо населення у межах державної території.

Суверенність влади полягає у тому, що вона має змогу "приймати рішення та розв'язувати суперечки в межах політичної ієрархії певною мірою та остаточно.

Змога приймати такі рішення передбачає незалежність від зовнішніх сил та вищу зверхність і панування над внутрішніми групами".

Ознаками суверенності влади є:

— локалізація центральної влади, тобто визнання її вищості у політико-правовій ієрархії;

— остаточноість — визначення її як останньої чи кінцевої інстанції у процесі прийняття політичних рішень;

— універсальність, що розуміють, як визнання вищості її компетенцій у будьякій сфері життєдіяльності суспільства;

— автономність, тобто незалежність від будь-яких внутрішніх чи зовнішніх суб'єктів політики.

Польська дослідниця І. Сломчинська пропонує вирізнити чотири розуміння сучасної суверенності:

1) взаємозалежний суверенітет, що відноситься до можливості, держави контролювати взаємний рух товарів, послуг, капіталу та осіб через взаємний кордон;

2) внутрішній суверенітет стосується здатності державних інституцій самостійно регулювати поведінку субнаціональних суб'єктів;

3) зовнішній суверенітет означає виключення можливості впливу будь-яких наднаціональних політичних структур (як у юридичному, так і в функціональному розумінні);

4) правовий суверенітет відноситься до визнання державами одна одної вільними та рівноправними.

З огляду на ці елементи, цілком доречно визначати державу як суверенну територіально-політичну організацію, в географічних межах якої функціонує самостійна політична структура, що є активним суб'єктом міжнародних відносин. Її суб'єктність впливає із факту виникнення, а можливість встановлювати дипломатичні та консульські стосунки з іншими державами, укладення договорів, використання у своїх інтересах міжнародних судів та арбітражу, участь у міжнародних організаціях — із факту визнання.

У практиці міждержавних відносин застосовується три режими визнання держави: *de jure*, *de facto* і з певним наближенням можна говорити про *ad hoc*.

De jure — повне визнання держави суб'єктом міжнародного права, що свідчить про сприйняття її іншими державами світу як рівноправного та дієздатного партнера. Результатом цього типу визнання є встановлення між державами дипломатичних стосунків та укладення політичних, воєнних, економічних та будь-яких інших угод і договорів. Визнання *de jure* має зворотну силу, тобто воно автоматично надає легальний статус усім правовим актам чи діям, прийнятим до визнання. Абсолютна більшість сучасних держав світу взаємно визнають одна одну, на підставі чого підтримуються та розвиваються нормальні відносини між ними. Водночас тривалий час існують невизнані міжнародним співтовариством держави, такі як Придністровська Молдовська Республіка, Республіка Ічкерія, Абхазія, Турецька Республіка Кіпр.

De facto досить своєрідно та нечітко трактується у міжнародному публічному праві, оскільки не йдеться про якусь юридично чітку процедуру визнання.

Ad hoc розуміють як визнання принагідно до певної ситуації. Тобто держави, які юридично не визнають одна одну, у певних ситуаціях змушені вступати у стосунки між собою. Ізраїль під час війни 1982 р. у Лівані неодноразово вів переговори з противником, якого не визнавав і не визнає досі, щоб припинити бойові дії та досягнути перемир'я.

Одним із визначальних принципів міжнародного публічного права є рівноправність держав світу, що зафіксовано у Статуті ООН (ст. 2, § 1) та є нормою сучасних міжнародних відносин, на якій наголошують і яку обстоюють багато дослідників. Невідповідність реальності політичних відносин між державами і декларованого принципу права настільки очевидна, що американські вчені Б. Рассет і Х. Старр досить гостро зауважили: "Усі держави юридично рівні (але деякі рівніші за інших)".

Як впливає зі статистичних даних, у 23 країнах світу проживає 75 % усього населення планети (Китай, Індія, США, Індонезія, Бразилія, Росія, Японія, Пакистан,

Бангладеш, Нігерія, Мексика, Німеччина, В'єтнам, Філіппіни, Іран, Туреччина, Таїланд, Велика Британія, Італія, Франція, Єгипет, Україна, Ефіопія), у 15 державах виробляється 75 % усіх товарів та послуг (США, Японія, Китай, Індія, Німеччина, Росія, Франція, Велика Британія, Італія, Бразилія, Мексика, Канада, Індонезія, Іспанія, Республіка Корея).

М. Каплан запропонував розрізняти наддержави і великі держави, середні держави, малі держави та мікродержави.

Наддержави, у його розумінні, відповідають таким ***трьом критеріям***, як:

- 1) здатність до масових знищень планетарного масштабу, завдяки володінню ядерними боезарядками та потужними засобами їх доставлення;
- 2) здатність впливати на умови існування всього людства;
- 3) неможливість зазнати поразки у війні з будь-якою коаліцією держав, якщо до неї не входить інша наддержава.

Великі держави мають значний вплив, але не панують у міжнародних відносинах. Їхня впливовість, зазвичай, виявляється на рівні певного регіону, в якому вони є провідними.

Середні держави мають вплив у найближчому оточенні й достатньо самостійні у своїй зовнішній та внутрішній політиці.

Малі держави мають здатність зберігати суверенітет і територіальну цілісність власними засобами.

Мікродержави повністю залежать від політики інших держав світу, оскільки не в стані забезпечити власний суверенітет. І. Поп'юк-Рисінська, послуговуючись критерієм здатності до ефективної діяльності у міжнародному середовищі, виокремлює наддержави та держави.

Вона пропонує розрізняти **три типи наддержав**:

- 1) універсальні, здатні діяти у глобальному масштабі та в усіх сферах міжнародних відносин;
- 2) секторні у здатні до діяльності у глобальному масштабі, але лише в певній сфері міжнародних відносин (військовій, економічній, культурній тощо);
- 3) регіональні, здатні до дій у межах певного регіону.

На наш погляд, у міжнародних відносинах досить чітко виокремлюється декілька груп держав, що відрізняються мірою впливу на глобальні, регіональні чи локальні суспільні процеси. Критеріями такого ранжування можна обрати співвідношення впливу держави на міжнародне середовище з впливом, який воно чинить на неї.

Перший критерій пов'язаний з ідеєю С. Розена та К. Холста про те, що міжнародні відносини визначаються співвідношенням тиску міжнародного середовища на державу й тиску, який! вона чинить на нього.

Другий критерій достатньо зрозумілий та розроблений у наукових дослідженнях геополітиків, які сферу впливу переважно розуміють як частину географічного простору, де зовнішньополітична активність якоїсь держави переважає.

Відповідно до цих критеріїв можна виокремити **три ранги держав**:

І. Наддержави, з огляду на акумульовану ними могутність, займають найвищий ранг в ієрархії та домінують у міжнародній системі, маючи виняткові стратегічні позиції у світовій чи регіональній політиці, фінансах, торгівлі, виробництві тощо. Ці держави активно діють за межами власних кордонів і вирішально впливають на всі інші держави,

що перебувають у сфері їхнього впливу. За географічною сферою впливу наддержави можна поділити на глобальні та регіональні.

Глобальні наддержави не мають суттєвих обмежень для власної зовнішньої активності, за винятком тих, які приймають добровільно або яких змушені дотримуватись з огляду на політику інших глобальних наддержав. Вплив міжнародного середовища на їхню зовнішню і внутрішню політику можна тлумачити як незначний, особливо у тому випадку, якщо вони не мають рівних противників.

Регіональні наддержави домінують серед групи держав, які переважно розміщені в їхньому регіоні (за винятком наддержав, що зберігають вплив у своїх колишніх колоніях, а у регіонах свого перебування поступаються іншим). їхня активність у міжнародних відносинах значною мірою визначається географічними межами регіонів свого перебування чи історично зумовленого домінування.

II. Держави перебувають на другому щаблі в ієрархії міжнародних систем. Сума потенційних можливостей дає їм змогу! гарантувати власний суверенітет і територіальну цілісність»; а також впливати на суспільні процеси у своєму найближчому оточенні чи на суміжних територіях сусідніх держав. Сфера їхнього впливу не перевищує меж частини регіону (тобто субрегіону), в якому вони перебувають, а, зазвичай, вони лише повністю! та ефективно контролюють власну державну територію.

III. Залежні держави внутрішньо та зовнішньо слабкі, доволі часто не в стані ефективно контролювати власну територію, залежать не лише від держав, що могутніші за них, а у деяких випадках і від інших суб'єктів міжнародних відносин (наприклад ТНК). їхній вплив на міжнародні відносини можна вважати неа значним, але міжнародне середовище впливає на них досить сильно. Стосовно такої категорії держав Р. Джексон і Г. Соренсен використовують окреслення "квазідержави" і вважають, що вони відзначаються "бідністю і, як наслідок, незначним інвестуванням, слабкою інфраструктурою (дороги, школи, лікарні тощо)* відсутністю сучасних технологій, браком підготованих та освічених кадрів, інших соціоекономічних здобутків. Особливістю політичної організації людства було постійне зростання кількості суверенних і незалежних держав. Якщо у 1900 р. їх налічувалось майже 30, то вже в 1945 р. — понад 60, а у 2000 р. — 192і. Значними етапами створення нових держав у ХХ ст. були розпад Британської і Французької колоніальних імперій, СРСР та СФРЮ. За деякими прогнозами, відцентрові процеси у багатьох сучасних державах світу можуть призвести до того, що у середині ХХІ ст. кількість суверенних держав досягне 300.

Однак, на початку ХХІ ст. у світі ще налічується 623 колоніальні володіння та залежні території.

Міжнародні організації є колективним учасником міжнародних відносин, через те що інституції та органи, які виникли в їх межах, забезпечують реалізацію інтересів держав, осіб чи суспільних груп, що їх створили.

Французький учений П. І. Зоргбіб зауважив, що міжнародні організації характеризуються, по-перше, політичною волею до співробітництва, зафіксованою в установчих документах, по-друге, наявністю постійного апарату, що гарантує послідовність у розвитку організації, по-третє, автономністю компетенцій і рішень.

Правовою основою створення і діяльності міжнародних організацій є статут, який регулює питання членства, обов'язків та прав їхніх учасників. У сучасній науці відбуваються гострі суперечки з приводу правової природи статутів міжнародних

організацій. Зміст дискусії щодо міжнародно-правової дієздатності міжнародних організацій зводиться до питання трактування правової природи статутів міжнародних організацій. У сучасному міжнародному праві сформувався два опонуючі напрями розуміння, які умовно можна назвати:

1. Конституціоналізм наполягає на якісній відмінності статутів від міжнародних договорів, оскільки, на думку С. Розета, Е. Х. Аречаги, В. Фрідмена та інших, вони відрізняються гнучкістю, що надає їм ознак конституції.

2. Договірний напрям полягає у тому, що з класичної точки зору, статут міжнародної організації представляє собою міжнародний договір, який, однак, є доволі специфічним, оскільки, відрізняється гнучкістю положень і їх застосовністю до певної ситуації.

Висновком із конституціоналістських теорій може бути теза про те, що міжнародні організації є певним новим наддержавним утворенням, яке в силу функціонування власної конституції є самостійним суб'єктом міжнародного права, принаймні рівнозначним із державою.

Міжнародні організації поділяють, зазвичай, на міждержавні та недержавні, залежно від того, хто є засновником.

Міждержавні організації, членами яких є уряди або інші державні інституції, створені за ініціативою держав та діють у рамках міжнародних відносин як виразники їхнього колективного інтересу. Правовою основою діяльності міждержавних організацій є угода щодо їх створення та статут, що докладно визначає структуру міждержавних інституцій, їх права та обов'язки, порядок членства в організації та інші питання. Статут також може містити регулятивні положення стосовно порядку взаємовідносин між державами — членами організації, як, наприклад, свого часу Пакт Ліги Націй, а тепер Статут ООН. До міждержавних організацій належать ООН, ЮНЕСКО, МАГАТЕ, НАТО, Європейський Союз, Рада Європи, Європейська Асоціація Вільної Торгівлі, Світова Організація Торгівлі, МВФ, Міжнародний Банк Реконструкції та Розвитку, Ліга Арабських Держав, СНД та багато інших.

Недержавні організації, створені окремими фізичними особами, суспільними групами та їх організаційними структурами, відображають у міжнародних відносинах спільність індивідуальних чи групових інтересів членів організацій. Недержавні організації мають міжсуспільний характер та діють на підставі національного права держави, в якій розташована їхня штаб-квартира, їхня діяльність є самостійною та здійснюється без посередництва урядових структур. До такого типу організацій, серед інших, належать Соціалістичний Інтернаціонал, Міжнародний Олімпійський Комітет, Міжнародні спортивні федерації, Міжнародна Федерація Професійних Спілок, Екуменічна Рада Церков, Союз Європейських Федералістів. Міжнародні рухи близькі за характером до недержавних організацій, але відрізняються від них значно нижчим рівнем інституціалізації та відсутністю чітких організаційних структур. Досить відомими серед них є Група 77, Greenpeace, Міжнародна амністія, Пагоушський Рух, Ісламська Конференція тощо. Міжнародні рухи намагаються чинити тиск на уряди національних держав, формуючи та мобілізуючи світову громадську думку. Вони складаються з національних недержавних організацій, які прагнуть за їхньою допомогою захищати свої права, змінювати політику своїх урядів, але не входять до їх складу. Деякі недержавні організації та міжнародні рухи тісно взаємодіють з ООН та іншими міждержавними організаціями, отримуючи від них консультативний статус, що закріплено у ст. 58 та 71 Статуту Об'єднаних Націй Міжнародні

організації традиційно розрізняють за критеріями функціонального типу та географічного масштабу діяльності.

Під критерієм функціонального типу розуміють сферу міжнародних відносин, у якій діє міжнародна організація, її географічний масштаб діяльності є тією частиною географічного простору, в якій виявляється активність організації.

Н. Ломагін вважає, що міжнародні організації виконують три найважливіші функції:

1) є засобом реалізації національних інтересів держав, що досягається встановленням окремими з них фактичного контролю за діяльністю керівних інституцій міжнародних організацій;

2) є ареною для дискусій та зіставлення позицій держав у межах їхнього постійного дипломатичного представництва у діяльності окремих інституцій;

3) є активним суб'єктом міжнародних відносин, оскільки чимало з них володіють досить розгалуженими та самостійними інституціями, співпрацівники яких не завжди асоціюють свою діяльність з політикою своїх національних держав.

Якщо на початку 80-х років ХХ ст. у світі налічувалось понад 3000 міжнародних організацій, серед них майже 300 міждержавних, то вже в середині 90-х — відповідно 4500 та 400.

Процес збільшення чисельності міжнародних організацій, як вважає В. Барановський, є "проявом прискорення глобалізації світової системи з чітко вираженим зростанням різноманітних транснаціональних (точніше, транскордонних) взаємодій".

Інтереси та цілі діяльності учасників міжнародних відносин

Проблеми, пов'язані з дефініюванням і трактуванням поняття "інтерес", надзвичайно важливі, що пояснюється його сприйняттям як визначальної основи, на якій будується логіка дій учасників міжнародних відносин.

Ще категоричніше висловився німецький філософ Г. Гегель, стверджуючи, що "дії людей випливають з їхніх потреб, їхніх пристрастей, їхніх характеристик та здібностей, що спонукальними мотивами у цій драмі є лише ці потреби, пристрасті, інтереси і лише вони відіграють головну роль".

Оскільки діяльність будь-яких організованих людських спільнот у теорії міжнародних відносин досить часто порівнюється з діяльністю людини, цілком доречно стверджувати, що вони так само керуються певними інтересами, які змушують їх вступати у ті чи інші інтеракції у міжнародному середовищі.

Г. Моргентау наголошував, що проблематика, пов'язана з дослідженням інтересів держав, є центральною, оскільки "це поняття пов'язує між собою думку дослідника та явища міжнародної політики"

Д. Фельдман класично сформулював тезу про те, що інтерес є усвідомленою потребою, з чим, однак, погоджуються не всі дослідники.

Ю. Кукулка пов'язує цілі, якими керуються учасники міжнародних відносин, безпосередньо з їхніми об'єктивними потребами. Потреби держави, передусім, полягають у забезпеченні власної екзистенції, політичної незалежності, умов суспільного розвитку, досягнення та підтримання престижу. У його інтерпретації визначення напрямів діяльності у міжнародному середовищі — це пов'язання між об'єктивною потребою та суб'єктивно сформульованою ціллю:

Він фактично підміняє поняття "інтерес" поняттям "ціль", позаяк вважає останнє остаточним наслідком логічного переходу з об'єктивної сфери реальності у суб'єктивну

сферу її сприйняття як основи керівництва до дії. Поняття "інтерес" та "ціль діяльності" у міжнародному середовищі розрізняти досить важко, а в деяких випадках їх навіть ототожнюють.

П. Циганков визначає ціль як очікуваний (бажаний) результат дії, що є її причиною (мотивом). І. Поп'юк-Рисінська вважає, що інтерес пов'язує між собою небажану та бажану для суб'єкта міжнародних відносин ситуації, а ціль є певним еталоном того стану речей, якого він прагне. Поняття "інтерес", в її інтерпретації, — бажані ними (учасниками. — Прим, авт.) стани міжнародних відносин. Ці інтереси завжди спрямовані назовні, поза межі внутрішньої системи, а в практиці їхніми адресатами завжди є інші учасники міжнародних відносин.

У реальних міжнародних відносинах інтереси конкретизуються у цілі діяльності, які спрямовують функціональну активність учасника міжнародних відносин. Якщо ж він не в змозі задовольнити власні потреби, виникає ситуація, що вимагає залучення інших учасників міжнародних відносин. Результат конкретної інтеракції, тобто ступінь досягнення цілі, є критерієм правильності обрання партнера (або об'єкта) чи адекватності дій щодо нього.

Будь-який учасник міжнародних відносин намагається реалізувати інтереси, які пов'язані з трьома принциповими цілями:

1. Екзистенційною, що розуміють як підтримання його нормальної життєдіяльності через комплекс заходів щодо забезпечення мінімально необхідного рівня існування.
2. Еволюційною, яка спрямована на забезпечення внутрішніх та зовнішніх умов для власного розвитку та процвітання.
3. Домінаційною, що пов'язана з його намаганнями трансформувати міжнародне середовище у вигідному для себе напрямі.

Цілі діяльності впливають одна з одної, оскільки забезпечення власного існування логічно спричиняє розвиток, а він призводить до прагнення визначати ті явища та процеси, які впливають на учасника міжнародних відносин.

У теорії міжнародних відносин головну увагу традиційно приділяли дослідженню національного інтересу, який розуміли як державний. Це поняття функціонує у науковому обігу недавно, позаяк лише 1935 р. його ввели до Оксфордської енциклопедії соціальних наук. Пріоритет у дослідженні проблематики національного інтересу пов'язують з Р. Нібуром та Ч. Бірдом, які вперше висунули ідею про дослідження політики держав крізь призму їхніх інтересів.

Усі ідеї та концепції, пов'язані з дослідженням інтересу, можна поділити на два головні напрями, які за розумінням його природи називають **психологічним (суб'єктивістським) та об'єктивістським.**

1. **Психологічний підхід** поєднує погляди науковців, що визначають інтерес як суб'єктивне явище, пов'язане зі свідомістю людей. Тобто йдеться про сприйняття особами, що приймають політичні рішення, інформації щодо реальності. Інтерес, з огляду на це, є радше їхньою позицією, розумінням, що спрямоване до зовнішніх об'єктів.

2. **Об'єктивістський підхід** виводить інтерес із реальної потреби і надає цим двом поняттям об'єктивного характеру. Він визначається як похідна від потреби, яку розуміють як брак (недостатність) чогось, що доконечне для існування та розвитку того чи іншого учасника міжнародних відносин. Інтерес як об'єктивна категорія може бути усвідомленим або залишатися поза межами свідомості людей. Його трактують як явище, незалежне від

рефлексії осіб, що приймають політичні (як і будь-які інші) рішення. Об'єктивістський підхід впливає з поглядів К. Маркса та Ф. Енгельса, які виводили інтерес із реальної ситуації (наприклад, з економічного становища) та розуміли його як необхідність. у своїх теоріях марксистів розрізняли усвідомлені та неусвідомлені інтереси.

У класичній формі теорія національного інтересу викладена в працях Г. Моргентау, який вважав це поняття головним у міжнародних відносинах. Він стверджував, що зовнішня політика держав має будуватись лише і суто на фундаменті їхніх національних інтересів, оскільки "зовнішня політика, що спрямовується універсальними моральними принципами і відкидає національний інтерес на задній план, є в умовах сучасної політики та військової справи політикою національного самогубства — справжнього чи потенційного". За Г. Моргентау, в основі національного інтересу завжди лежить політичний інтерес, побудований на прагненні володіти певним рівнем сили, що дає змогу реалізувати будь-які власні інтереси, досягти престижу та здійснювати вплив у міжнародних відносинах.

Національний інтерес, як він вважає, містить два елементи — *центральної (сталій) та другорядної (змінної)*. Якщо останній змінюється під впливом обставин, то перший є фундаментальним і визначається трьома чинниками: природою інтересу, політичним оточенням, у якому інтерес реалізується, та раціональною потребою його реалізації.

З огляду на це, однією з найважливіших проблем теорії міжнародних відносин є класифікація інтересів учасників міжнародних відносин. Вона полягає в їх групуванні за низкою критеріїв, пов'язаних з їх змістом, що дає змогу зрозуміти природу та спрямування інтересу як основи, з якої випливає активна діяльність учасників міжнародних відносин.

Досить поширеною є схема, згідно з якою інтереси поділяють на *егоїстичні, альтруїстські та екзистенційні* (тобто спрямовані на самозбереження). Таку класифікацію загалом, а також характеристику окремих із виділених груп інтересів знаходимо у працях А. Волферса, М. Каплана, В. ван Дікса, Р. Вендзеля, К. Дойча та інших.

Виходячи з цієї схеми, А. Волферс виокремив три групи цілей зовнішньої політики національної держави:

- 1) національної експансії (self-extended), що полягають у прагненні до зміни її status quo у міжнародному середовищі;
- 2) національної безпеки (self-preservation), тобто намагання зберегти існуючий status quo;
- 3) національного самозречення (self-abnegation), що розуміють як відмову від реалізації національних інтересів на користь універсальних інтересів міжнародного співтовариства.

Подібно цілі зовнішньої політики класифікує К. Холсті, який виокремлює принципіві (пов'язані з самозбереженням), експансивні та універсальні. Ю. Кукулка розрізняє такі цілі:

- 1) екзистенційні, що полягають у прагненні гарантувати собі територіальну цілісність, безпеку, ідентичність, умови для сталого розвитку, адаптацію до процесів та явищ міжнародного Середовища;
- 2) коекзистенційні, що передбачають взаємодію з іншими Державами, співіснування та співробітництво, взаємність позики та користі, нормативізацію їх стосунків;
- 3) функціональні, що полягають у прагненні до ефективності та гнучкості, здатності до змін та інноваційності в діях.

Очевидно, що класифікації, побудовані за єдиним синтетичним критерієм, досить складні, оскільки кожна з визначених груп потребує уточнення через виокремлення вузких груп інтересів.

Зручнішою, на наш погляд, є класифікація, що ґрунтується на групі критеріїв, згідно з якими інтереси визначаються простіше та зрозуміліше. Однією з найкращих класифікацій цього типу є схема Т. Робінсона та К. Холсті, які серед усіх інтересів виділяють *першопланові та другопланові, матеріальні й абстрактні, спільні й суперечливі, загальні та специфічні, постійні та змінні, ідентичні й комплементарні*.

Іншими важливими критеріями, на підставі яких розрізняють інтереси, є тип учасника міжнародних відносин, функціональний зміст його інтересу, значущість і час реалізації.

1. За критерієм типу учасника міжнародних відносин інтереси поділяють на універсальні, національні, групові та особисті. Кожен тип інтересів може довільно співвідноситись з інтересами, виокремленими за критеріями значущості, змісту і часу.

2. За критерієм значущості інтереси поділяють на **екзистенційні, операційні, тактичні та стратегічні**.

Екзистенційні інтереси пов'язані із забезпеченням мінімально необхідного рівня життєдіяльності учасників міжнародних відносин. Без їх реалізації він узагалі не може існувати, що змушує будь-кого з них діяти, керуючись, насамперед, цими інтересами.

Операційні інтереси пов'язані з безпосередньою дією чи взаємодією у міжнародному середовищі. Вони переважно короткотривалі, визначаються вузькими цілями, що мають проміжне значення для досягнення основних інтересів.

Тактичні інтереси за змістом близько пов'язані з операційними, але вони дещо ширші, оскільки, з одного боку, є елементами стратегічних, тому що розглядаються як проміжна стадія їх реалізації, але з іншого — завжди пов'язані з реаліями міжнародного середовища, які визначають їх характер і зміст. Тактичні інтереси можуть істотно не збігатися з потребами, але бути оптимальними за певних умов.

Стратегічні інтереси розглядаються як найважливіші серед усіх інших. Вони визначають генеральні цілі, поставлені перед учасниками міжнародних відносин, досягнути яких вони прагнуть.

Перші й останні з визначених за критерієм важливості інтереси іноді називають "корінними", чи "фундаментальними", та і розглядають їх як довготривалі (постійні), без реалізації яких існування та розвиток учасника міжнародних відносин неможливі. Зіставляючи визначені вище інтереси, Я. П'єтрась дійшов висновку, що учасники міжнародних відносин намагаються:

"а) за допомогою однієї дії реалізувати багато інших інтересів;

б) діють одночасно у різних площинах і різних географічних напрямках, намагаючись створити побічні наслідки в інших площинах і напрямках діяльності;

в) у разі потреби реінтерпретують власні інтереси: операційні на користь тактичних, тактичні на користь стратегічних, і всі — на користь екзистенційних".

Національний (чи будь-який інший) інтерес нестабільний і наповнюється реальним змістом залежно від конкретної ситуації, стану міжнародної системи тощо.

3. За функціональним змістом *інтереси традиційно поділяють на політичні, економічні, воєнні, культурні* та ін. Функціональні інтереси прямо пов'язані з окремими видами міжнародних відносин та відображають їхню специфіку. У спрощеному вигляді

вони визначаються як інтереси безпеки, підтримання нормальної життєдіяльності, створення умов для сталого розвитку та розквіту, забезпечення різнопланового ідентитету, сфер впливу тощо. Інтереси, пов'язані з функціонуванням, властиві для будь-якого учасника міжнародних відносин, виявляються в усіх часових межах і мають усі ступені значущості.

4. За критерієм часу інтереси у міжнародних відносинах можна поділити на короткотривалі, середньої тривалості та довготривалі. Нашим завданням є не стільки окреслити точні часові межі інтересів, скільки показати найбільш загальний поділ інтересів згідно з часовими межами їх тривалості:

— короткотривалі інтереси пов'язуються з конкретною дією у міжнародних відносинах і обмежуються часом її здійснення;

— середньої тривалості пов'язані з діями, зміст яких становить логічну цілісність і провадить до реалізації найважливіших інтересів сторін;

— довготривалі охоплюють досить значний період, пов'язаний з послідовними діями, спрямованими на реалізацію найважливіших інтересів учасника міжнародних відносин.

Інтереси у міжнародних відносинах, як зазначив Ю. Стефанович, можуть мати декларативний і реальний характер. Декларативні інтереси визначені у найважливіших політичних та юридичних документах (конституціях, деклараціях, статутах міжнародних організацій тощо), а інші можуть мати латентний характер, їх можуть приховувати, точно не визначати і не виголошувати публічно.

Ж. Б. Дюрозель із цього приводу зауважив: "Було б, звичайно, добре, якби існувала можливість об'єктивно визначити національний інтерес. Тоді можна було б досить легко досліджувати міжнародні відносини через порівняння змісту національного інтересу, що його пропонують лідери з об'єктивним національним інтересом". Проблема дослідження змісту інтересів учасників міжнародних відносин у сучасній теорії міжнародних відносин залишається однією з найскладніших, оскільки їх вивчення досі ґрунтується радше на інтуїтивних міркуваннях науковців, ніж на безперечних та доказових аргументах.

Питання до самопідготовки:

1. Розкрити сутність міжнародних відносин.
2. Визначити найважливіші особливості міжнародних відносин.
3. Описати учасників міжнародних відносин.
4. Охарактеризувати типологію та функціональні особливості суб'єктів міжнародних відносин.
5. Проаналізувати інтереси та цілі діяльності учасників міжнародних відносин.
6. Прослідкуйте на прикладах взаємозв'язок інтересів та цілей суб'єктів міжнародних відносин.
7. З'ясуйте співвідношення понять «актор» та «суб'єкт» міжнародних відносин. Чи завжди учасник є суб'єктом в міжнародних відносинах. Аргументуйте свою думку прикладами.
8. З'ясуйте співвідношення понять «суб'єкт міжнародних відносин» та «суб'єкт міжнародного права».

Лекція 5. СТРУКТУРА МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

1. Видова структура міжнародних відносин.
2. Зовнішньополітичні відносини.

3. Міжнародні економічні відносини.
4. Міжнародні відносини у сфері культури.
5. Міжнародні відносини у сфері інформації.
6. Форми міжнародних відносин.

Мета: Розкрити структурні особливості міжнародних відносин та видова структура міжнародних відносин. Проаналізувати стани в світовій політиці: стан мирного співіснування, стан конфронтації, стан конфлікту та функції дипломатії та форми дипломатичної діяльності. Порівняти особливості та специфіку міжнародних економічних відносини та міжнародних відносини у сфері культури та міжнародних відносини у сфері інформації. Охарактеризувати форми міжнародних відносин.

1. Видова структура міжнародних відносин

Видова структура міжнародних відносин охоплює низку специфічних взаємодій між їхніми учасниками, кожна з яких пов'язана з окремою, відносно відмежованою від інших сферою діяльності людей. Серед видів міжнародних відносин традиційно виокремлюють зовнішньополітичні та зовнішньоекономічні, а починаючи з другої половини ХХ ст., також відносини у сфері культури та інформації. У сучасній теорії міжнародних відносин зовнішньополітичні стосунки між державами переважно ставлять на вершину ієрархії, з огляду на ідею узагальнювального характеру політики. Водночас специфіка і межі політичних відносин також визначені досить нечітко, а щодо їх характеру та особливостей досі триває гостра полеміка.

Зовнішньополітичні відносини

Зовнішню політику та пов'язані з нею відносини досліджували у теорії міжнародних відносин чи не найбільше. Це впливало з переважання в ній етатичних теорій, а також із того факту, що теорія міжнародних відносин формувалась під сильним впливом політології (особливо у 50—60-х роках ХХ ст.). Однак поняття зовнішньої політики, як і політики взагалі, залишається надзвичайно дискусійним.

Зовнішня політика держави може трактуватись як загальний курс та діяльність її політичного керівництва у міжнародних відносинах, спрямовані на реалізацію визначених ним інтересів та цілей через систему інтеракцій з іншими суб'єктами міжнародних відносин. Зовнішня політика, порівняно з внутрішньою, має виразну специфіку, оскільки реалізується у міжнародному середовищі, особливості якого визначають її зміст і форми. Політична діяльність у міжнародному середовищі містить значний елемент випадковості та непередбачуваності, що вимагає високого професіоналізму від осіб, які приймають рішення.

Незважаючи на величезну вагу досліджень зовнішньої політики, досі її інтерпретація та дефініювання викликають значні труднощі. Наведемо найпоширеніші інтерпретації:

1. Зовнішня політика впливає з внутрішньої, позаяк вона є проявом однієї з двох найважливіших функцій суверенної національної влади — зовнішньої. Її регулює внутрішнє законодавство, оскільки цілі та принципи зовнішньої політики формулює національний парламент, а реалізує уряд.

2. Зовнішня політика автономізується від внутрішньої через її виразну особливість. Це твердження впливає з факту нетотожності внутрішнього та зовнішнього середовищ держави. Перше — централізоване та підлягає суверенній владі національних державних

інституцій, а друге — децентралізоване та незалежне. Зовнішня політика залежить від ступеня адаптації держави до середовища, в якому діють подібні до неї, кожна з яких керується переважно власними національними інтересами.

3. Зовнішня політика існує паралельно з внутрішньою, оскільки впливає зі зовнішніх національних інтересів, не тотожних із внутрішніми.

4. Зовнішня політика принципово відрізняється від внутрішньої через те, що в ній застосовуються цілком інші засоби та методи.

У XVIII—XIX ст. поняття "зовнішня політика" переважно трактували як дипломатичну діяльність держави або мистецтво здійснювати відносини між державами. Цілі зовнішньої політики держав поділяють на анархістські та нормативні.

Анархістські цілі полягають у прагненні держав до свободи дій, саморегулювання, усунення впливу на їхню політику з боку інших держав та міжнародних організацій. Нормативні цілі полягають у намаганні держав досягти певного міжнародного порядку, врегулювати за допомогою права та міжнародних організацій стосунки між собою. Для досягнення цілей держави застосовують дезінтегративні та інтегративні методи. До дезінтегративних методів належать насильство, тиск і втручання у внутрішні справи інших держав. Інтегративні методи розуміють як компроміс, консенсус та позбавлення можливості застосувати силу у відносинах з іншими державами. На перетині двох груп цілей та двох груп методів, на думку Й. Беллєрса, формуються чотири типи зовнішньої політики:

1. **Місіонерська політика** визначається нормативними цілями та дезінтегративними методами. Держава прагне нав'язати іншим державам певні правила поведінки, власні моральні, ідеологічні чи релігійні цінності, власний суспільний устрій тощо. У разі будь-якого спротиву з боку об'єкта дій вона схильна до тиску, шантажу, погроз, збройного насильства та інтервенції.

2. **Ліберальна політика** формується на перетині анархістських цілей та інтегративних методів. Її змістом є намагання держави зберегти власну свободу дій, не допустити впливу з боку інших держав, послуговуючись дипломатичними засобами.

3. **Пацифістська політика** виникає на перетині нормативних цілей та інтегративних методів. Вона спрямована на запровадження міжнародного порядку, але принципово заперечує у взаємодіях держав будь-які силові засоби.

4. **Тоталітарна політика** впливає з анархістських цілей та пов'язана зі застосуванням дезінтегративних методів. Вона жорстока та безоглядна, оскільки держави послідовно відкидають будь-який міжнародний порядок і не зупиняються перед застосуванням сили для досягнення мети.

Розглядаючи зовнішню політику держави, Я. П'єтрась аналогізує її із суспільною системою, яка "є сукупністю інтегрованих елементів, але ззовні розглядається як цілість, здатна підтримувати рівновагу з середовищем".

З огляду на критерій активності системи, він виокремлює три типи політичної адаптації до стану міжнародного середовища (тобто зовнішньої політики):

1. Пасивна адаптація держави полягає у сприйнятті впливу міжнародного середовища та підпорядкуванні власної політики зовнішнім впливам. Така адаптація впливає зі слабкості держави або визнання вищості інтересів розвитку над ідентичністю.

2. Активна адаптація полягає у перетворенні міжнародного середовища відповідно до інтересів держави, підпорядкуванні інших держав своєму впливові, нав'язуванні їм

власних цінностей, інтересів та цілей. Активну зовнішню політику здійснюють держави, що спираються на значну могутність або визнають інтереси ідентичності пріоритетними щодо інших.

3. Креативна адаптація є певним компромісом щодо двох попередніх типів. Вона ґрунтується на фільтруванні впливів міжнародного середовища, тобто держава сприймає від нього лише те, що вважає слушним та необхідним. Така політика є спробою конвергенції внутрішнього та зовнішнього середовищ через досягнення асиметрично розташованих пунктів рівноваги між ними. Її здійснюють держави зі середнім (чи асиметричним) силовим потенціалом, політичні еліти яких намагаються зберегти фундаментальні національні цінності й водночас сприяти розвитку та модернізації суспільних структур.

Виходячи з аналогічного розуміння **зовнішньої політики держави**, Дж. Розенау визначає такі її **можливі типи**:

1. **Слабка зовнішня політика** випливає зі загальної слабкості держави та полягає в її підпорядкуванні впливові міжнародного середовища. Підтримання внутрішніх структур держави здійснюється через узгодження їхньої діяльності зі зовнішніми впливами й випливає з незадоволення правлячої політичної еліти міжнародним порядком та її статусом держави у ньому.

2. **Активна зовнішня політика** є наслідком прагнення держави одночасно змінювати своє внутрішнє та міжнародне середовища, досягаючи динамічної рівноваги між ними.

3. **Консервативна політика**, з погляду Дж. Розенау, є оптимальною зовнішньою політикою, яка ґрунтується на вже досягнутому пункті рівноваги між середовищами, який держави намагаються зберегти. Політичні еліти спрямовують свої зусилля на те, щоб зберегти status quo, розглядаючи будь-які його зміни як такі, що загрожують їхнім інтересам. Очевидно, що таку зовнішню політику провадять держави, задоволені міжнародним порядком та своїм місцем у ньому.

Міжнародна політика випливає із сукупності політичних взаємодій у стосунках між суверенними державами, кожна з яких намагається реалізувати свої власні інтереси та цілі діяльності у міжнародному середовищі. Результатом інтеракцій між великою кількістю держав, що здійснюють різнотипну зовнішню політику, є формування міжнародної політичної ситуації, з огляду на яку вони змушені істотно коригувати зміст і напрям своїх дій. У цьому власне й полягає розкритий свого часу К. Волтцом, парадокс структурності у міжнародних відносинах, коли нескоординована діяльність держав призводить до виникнення системи, що створює сукупність структурних обмежень та можливостей для їхньої політики.

З огляду на якісні зміни найважливіших параметрів міжнародно-політичних ситуацій, можна вивести три найважливіші типи зовнішньополітичних відносин:

1. Партнерські відносини безпосередньо пов'язані з тим, що певна кількість держав підтримує між собою стосунки, які відзначаються взаємним підтриманням їхніх зовнішньополітичних дій. Вони можуть стосуватися формування спільної позиції з певних питань міжнародного життя, надання допомоги та підтримання у здійсненні зовнішньополітичних акцій, взаємних гарантій безпеки, підготовки військових спеціалістів, проведення спільних навчань підрозділів і з'єднань збройних сил тощо.

2. Конфронтаційні відносини полягають у політичному протистоянні між сторонами та ґрунтуються на несприйнятті політики одна одною. Вони включають дипломатичний демарш, воєнне суперництво, загрозу силою або її застосування одна проти одною. Опосередковано такий тип відносин формується у районах "життєво важливих інтересів" або виявляється в поширеній практиці підтримання "противника свого противника".

3. Домінантні відносини складаються між державами, якщо одна з них контролює іншу через економічну залежність, нагляд над політичним керівництвом, присутність на її території своїх військ або навіть окупацію її території. Домінування може мати протекціоністський характер, коли сильніша держава бере на себе функції захисту слабшої. Силовий характер домінування є формою диктату сильнішої держави, яка змушує слабшу до певних дій чи бездіяльності.

Отже, у світовій політиці можна визначити такі стани:

1. **Стан мирного співіснування** — ситуація глобального партнерства між провідними державами, коли кожна з них бере участь у взаємовигідному співробітництві або не протиставляється іншій (чи іншим).

2. **Стан конфронтації** — глобальна політична ситуація, в якій провідні держави світу протистоять одна одній. Їхня політика, до якої змушені dostosовуватись інші держави світу, побудована на взаємному залякуванні та виражається низкою локальних конфліктів, що відбуваються на периферії міжнародної системи.

3. **Стан конфлікту** — ситуація, в якій провідні світові держави переходять від протистояння до відкритої (також і збройної) боротьби. Переговорний процес завжди впливає з усвідомлення сторонами певної проблеми, що виникає у стосунках між ними, та прямує до її розв'язання. В. Зартман і М. Бергман виокремили у переговорному процесі три фази:

1. **Діагностування** — з'ясування сторонами факту потреби початку переговорного процесу та прийняття рішення про це. Відбувається розпізнання ймовірності того чи іншого розв'язання проблеми, збираються та систематизуються аргументи, прецеденти, факти, формуються вихідні позиції.

2. **Опрацювання формули переговорів** полягає у досягненні сторонами порозуміння щодо принципу остаточного розв'язання головної проблеми.

3. **Конкретні переговори** відбуваються на підставі узгодженого вище принципу, згідно з яким відбувається остаточне формулювання угоди та досягаються конкретні домовленості про розв'язання окремих питань, що впливають з головної проблеми. У переговорному процесі сторони традиційно формують вихідні позиції та намагаються досягнути порозуміння на якнайвигідніших для них умовах.

У теорії ігор опрацьовано п'ять різних розв'язань, що відображають можливі варіанти розподілу вигоди:

1. **Егалітарне розв'язання** описане в працях засновників теорії ігор Й. фон Ноймана та О. Моргенштерна. Вони вважають, що у переговорному процесі сторони керуються принципами кооперативної раціональності та взаємної вигоди, що визначає оптимальний розподіл користей за принципом 50/50.

2. **Утилітарне розв'язання**, яке запропонував Дж. Неш, полягає у розумінні справедливості розподілу вигоди пропорційно до рівня могутності сторін. Сильніша сторона завжди має отримати більше, а слабша — менше. Пропорція розподілу є

"плаваючою" і завжди залежить від співвідношення могутності сторін переговорного процесу.

3. **Харитативне розв'язання** побутує у західній лівій думці і полягає в ідеї оберненого розподілу вигоди. Оптимальним розв'язанням є таке, коли сильніша сторона отримує менше, ніж слабша, позаяк вона потребує значно менше.

4. **Дистрибуційне розв'язання** розробив та описав Х. Брок. Воно є певним компромісом між принципами "кожному за потребою" та "кожному за вкладом". Принцип розподілу залежить від ситуації, в якій провадиться переговорний процес. Якщо між сторонами немає гострих суперечок і вигоду при будь-якому розподілі отримують обидві сторони, оптимальним є харитативне розв'язання, у протилежному випадку — утилітарне.

5. **Процедурне розв'язання** запропонував Х. Пейтон-Юнг. Сторони у переговорному процесі обирають процедуру розв'язання, яка полягає в тому, що принаймні одна з них формує декілька опцій (тобто різних варіантів розподілу, що ґрунтуються на різних принципах), а інша обирає одну з них. Для реалізації своїх найважливіших функцій, тобто проведення переговорів та укладення угод, дипломатія послуговується низкою прийомів та засобів, які комплексно виявляються в її формах.

Розрізняють **чотири форми дипломатичної діяльності: спеціальні місії, постійні представництва, міжнародні конференції та міжнародні організації.**

1. **Спеціальні місії** (місії ad hoc) — найдавніша серед усіх форм дипломатичної діяльності, що тисячоліттями була єдиним способом здійснення дипломатичних відносин між державами. Б. Гуменюк зазначає: "На початку зародження цивілізації в контексті розвитку перших міждержавних та міжнародних відносин не існувало жодних інших форм дипломатичної діяльності, крім спеціальних місій". Перші згадки про них сягають III тис. до Р. Х., коли вони домоглися укладення договору між месопотамськими містами-державами Лагаш і Умма (3100 р. до Р. Х.).

2. **Постійні представництва** функціонують з XV ст., коли міланський герцог Сфорца призначив свого постійного представника при дворі флорентійського герцога Медічі. Уже в 1463 р. він створив перше посольство при дворі короля Франції. Постійні представництва є основою сучасних двосторонніх міждержавних відносин, оскільки дають змогу підтримувати регулярні стосунки та співпрацювати щодо розв'язання досить широкого кола питань.

3. **Міжнародні конференції** як форма дипломатичної діяльності проводяться з початку XIX ст., коли у 1815 р. відбувся Віденський конгрес. Відтоді вони стали основною формою реалізації багатосторонніх міждержавних відносин.

Міжнародні конференції — це збори (інколи періодичні) представників зацікавлених сторін, що проводяться з метою розв'язати певні проблеми, які становлять спільний інтерес представлених на них сторін, чи координації зовнішньополітичних акцій для їх реалізації. Скликання міжнародної конференції започатковується пропозицією держави-ініціатора (чи групи держав) щодо потреби такої конференції, її місця та проекту питань для обговорення.

4. **Міжнародні організації** відіграють дуже важливу роль у багатосторонніх та колективних відносинах між державами з початку XX ст. Першою з таких організацій, що виконувала функції (серед усіх інших) багатостороннього представництва інтересів держав та форуму для обговорення проблем, класично вважають Лігу Націй.

Міжнародна організація являє собою спосіб перманентної консультації та співвідношення позицій держав-учасниць. Порівняно з іншими формами дипломатичної діяльності вона характеризується певними особливостями, оскільки її інституції, поряд з урядами держав, є одним з ініціаторів прийняття зовнішньополітичних рішень. Ці інституції загалом мають міждержавний характер та діють у межах компетенції, окресленої у статутах, розроблених спеціально для них. Базовий для системи міжнародних організацій Статут Організації Об'єднаних Націй, який підписали держави-засновниці 26 липня 1945 р. у Сан-Франціско, містить розділи, присвячені цілям і принципам діяльності організації, структурі та компетенції її органів, членству та порядку взаємовідносин між державами, органами та інституціями організації.

У міждержавних військових відносинах можна виокремити три найважливіші типи: партнерські, домінантні, ворожі.

1. **Партнерські відносини** здійснюються між приблизно рівноцінними у воєнному плані державами. Мається на увазі, що кожна з них у змозі самостійно захистити власний суверенітет. Вони можуть мати союзницький характер, коли сторони взаємно гарантують воєнну підтримку в разі агресії проти однієї з них.

2. **Домінантні відносини** у військовій сфері здійснюються між державами тоді, коли одна з них настільки слабка, що не в змозі самостійно захистити власний суверенітет. Домінантні відносини можуть мати характер:

а) протекціоністський — пов'язаний зі збройним захистом слабшого партнера, що зазвичай здійснюється на його прохання;

б) силовий — визначається військовою присутністю у найважливіших районах слабшої держави, що має на меті примусити її політичне керівництво до певних дій або ж бездіяльності;

в) окупаційний — полягає у повному зайнятті збройними силами сильнішою державою території слабшої, щоб встановити повний контроль за діями її політичного керівництва, позбавити його самостійності як у міжнародних відносинах, так і у внутрішніх справах.

3. **Ворожі відносини** виникають між державами тоді, коли вони намагаються реалізувати діаметрально протилежні інтереси та схильні послуговуватись збройними силами. Якщо держави лише погрожують одна одній, але не вдаються до збройної боротьби, їхні відносини мають характер конфронтації. Їх маргінальна боротьба за поліпшення своїх стратегічних позицій та гонка озброєнь є відносинами, за своїм змістом, суперницькими. Лише тоді, коли держави схильні до безкомпромісної збройної боротьби між собою, що впливає з їх абсолютного несприйняття факту існування одна одної, такі відносини набувають антагоністичного характеру.

Міжнародні економічні відносини

На відміну від політичних відносин, міжнародні економічні відносини розвивалися значно повільніше. Спочатку вони полягали у примітивній міновій торгівлі між племенами, в Античні часи та Середні віки — у торгівлі предметами розкоші та прянощами.

Процеси становлення світового господарства, в якому міжнародні економічні відносини стали відігравати активнішу роль, активізувалися тільки після промислової революції на початку XIX ст. Починаючи з цього часу, поступово формується система міжнародних економічних відносин.

До кінця XV ст. господарства деяких держав світу були мало пов'язані між собою і майже не залежали від розвитку міжнародних торгових та фінансових відносин. Становлення могутніх колоніальних імперій та "промислова революція" початку XIX ст. в Європі принципово змінили ситуацію. Поряд зі зростанням міжнародної торгівлі, вже наприкінці XIX — на початку XX ст. розпочалися інтенсивні процеси інтернаціоналізації виробництва.

У 1960—1980 рр. XX ст., паралельно з науково-технічною революцією, бурхливий розвиток міжнародних економічних відносин об'єктивно призвів до початку формування глобальної економіки, де існування замкнених національних економічних систем розглядається як перешкода для її розвитку. Визначальними поняттями обох дефініцій міжнародних економічних відносин є міжнародний поділ праці та світове господарство.

Міжнародний поділ праці — найвищий ступінь розвитку суспільнотериторіального поділу праці між країнами, основою якого є економічно вигідна спеціалізація країн і обмін продукцією визначеної кількості та якості. Міжнародний поділ праці впливає з незаперечного факту диференційованості фізико-географічних особливостей країн світу, природних ресурсів, рівня технології та суспільно-політичних умов розвитку виробництва. *Диференційованість* призводить до дефіциту певних видів ресурсів в одних державах та їх надлишку — в інших, відмінності технологічного рівня виробництва тих чи інших товарів, відмінності суспільно-політичних умов у різних державах світу. З огляду на це, виникають системи міжнародних обмінів товарами, інформацією та послугами, без яких існування та розвиток економіки більшості держав сучасного світу неможливий чи принаймні ускладнений.

Світове господарство — сукупність національних господарств, взаємопов'язаних міжнародними економічними відносинами з відповідним механізмом регулювання та керування. Міжнародні економічні відносини формують світове господарство, поєднуючи між собою господарства держав системою товарних і грошових потоків.

Суб'єктами міжнародних економічних відносин є, насамперед, виробники продукції, торгові та інвестиційні компанії, банки.

Державна політика у сфері міжнародних економічних відносин зводиться до обрання певної стратегії дій щодо свободи руху товарів, грошей та робочої сили.

Ліберальна політика полягає у якнайменшому втручанні держави в міжнародні економічні відносини і ґрунтується на свідомому усуненні перешкод на шляху товарних, грошових та людських потоків. Державні органи не втручаються у стосунки, що виникають між суб'єктами підприємництва, а лише реєструють і контролюють їх. Здійснюючи ліберальну зовнішньоекономічну політику, держави вимагають від своїх партнерів взаємності, оскільки ризикують наразитись на значні збитки для власних суб'єктів підприємництва. Таку політику здійснюють переважно економічно могутні держави безпосередньо або в рамках міжнародних торгових організацій, унаслідок чого утворюється єдиний економічний простір, відносно відмежований від інших.

Протекціоністська політика спрямована на захист власного ринку від конкуренції та фінансового підпорядкування національних суб'єктів підприємництва іноземним. Протекціоністська економічна політика може здійснюватись вибірково щодо певних країн чи груп товарів, або це колективні заходи, ініційовані міжнародними організаціями. Як різновид можливий також прихований протекціонізм, що здійснюється методами внутрішньої економічної політики держави. Протекціонізм у зовнішньоекономічній

діяльності супроводжується сприянням просуванню власних товарів і капіталу на зовнішніх ринках з боку держави.

У системі міжнародних економічних відносин можна виділити різновиди, які, незважаючи на тісний взаємозв'язок, мають досить специфічний характер. Торгові відносини між виробниками (продуцентами) та споживачами (консументами) різних держав передбачають обмін товарами, послугами та інформацією на підставі актів купівлі-продажу. Відносини між державами у цій сфері полягають у встановленні рамкових правил регулювання:

1. **Одностороннє регулювання** держава здійснює без консультацій чи погодження з урядами інших зацікавлених держав, виходячи з інтересів власних виробників.

2. **Двостороннє регулювання** полягає в узгодженні заходів регулювання зовнішньої торгівлі між двома державами, зацікавленими в їх упорядкуванні чи розвитку. Досягнене сторонами розв'язання фіксується у торгових угодах, які вони укладають офіційно, що мають обов'язковий характер торгівлі між собою.

3. **Багатостороннє регулювання** здійснюється через погодження заходів регулювання торгівлі між державами у межах міжнародних організацій, таких як Євросоюз, ПівнічноАмериканська асоціація вільної торгівлі, Асоціація країн Південно-Східної Азії. Виробничі відносини переважно здійснюються в межах спільних підприємств і ТНК, специфіка діяльності яких полягає у міжнародній виробничій кооперації, при якій стадії виробництва готової продукції зосереджуються в різних країнах світу. У цьому випадку ТНК фактично перетворюється на "міжнародне підприємство", технологічні стадії виробництва якого розміщені в тих країнах, де для них створюють оптимальні економічні умови. Такі відносини спричиняють товарні та фінансові потоки, які, незважаючи на їхній внутрішній щодо виробничої структури характер, переважно враховуються в балансі зовнішньої торгівлі держав. Основна відмінність виробничих відносин від торгових полягає у тому, що вони не відбуваються на підставі акту купівлі-продажу. Фінансові відносини пов'язані з рухом між державами грошових потоків, що забезпечують зовнішньоторгові операції, міжнародний кредит та інвестиції в національну економіку. З огляду на це, фінансові потоки, що забезпечують діяльність світового господарства, можна звести до платіжних, кредитних та інвестиційних.

1. **Платіжні відносини** є системою грошових взаємопотоків (як готівкових, так і безготівкових), що забезпечують розрахунки між суб'єктами міжнародних економічних відносин за спожиті товари, послуги, інформацію тощо.

2. **Кредитні відносини** пов'язані з наданням позик, їх використанням та погашенням. Суб'єктами кредитних відносин є держави, кредитні організації, юридичні та фізичні особи.

3. **Інвестиційні відносини** полягають у стосунках між державними та недержавними інституціями, що передбачають вкладення валютних інвестицій у розвиток господарства інших країн.

Міжнародні відносини у сфері культури

Культура та пов'язані з нею відносини — надзвичайно складне й багатогранне явище, яке у сучасній науці досить важко точно визначити. Марк Туллій Ціцерон серед перших надав цьому поняттю духовного виміру, пов'язуючи з ним збереження історичної спадщини та суспільних духовних цінностей.

У ст. 1 міжнародної конвенції "Про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту" від 14 травня 1954 р. зазначається: "Культурними цінностями є пам'ятки архітектури, мистецтва або історії, релігійні чи світські, археологічні місцеположення, архітектурні ансамблі, що становлять історичний або художній інтерес, твори мистецтва, рукописи, книги, інші предмети художнього, історичного або археологічного значення, а також наукові колекції або важливі колекції книг, архівних матеріалів чи репродукції цінностей, зазначених вище" Ставлення політичних еліт до проблеми ідентичності національного культурного поля лежить в основі політики держав щодо зовнішніх культурних впливів.

З огляду на це, Я. П'єтрась пропонує розрізняти **чотири типи національних політичних еліт**:

1. **Космополітичні еліти**, які підтримують процес запозичення цінностей і стандартів іноземної культури, вважаючи її прогресивнішою навіть тоді, коли це призводить до руйнування національного культурного поля.

2. **Націоналістичні еліти** прагнуть не допускати іноземних культурних впливів і зберігати незмінними традиційні цінності, ідеалізуючи минуле.

3. **Компрадорські еліти** здійснюють політику секторного запозичення цінностей іноземної культури, що призводить до виникнення в державі ситуації паралельного розвитку культур. Окремі суспільні групи (наближені до політичної еліти) преферують зразки запозиченої іноземної культури, тоді як більша частина населення залишається в полі традиційної національної культури. Це призводить до маргінальності її розвитку, але, з іншого боку, запозичені культурні цінності мають "штучний характер", їх не сприймає більшість населення.

4. **Ліберальні політичні еліти** намагаються поєднати обидві системи вартостей так, щоб створити нову культуру, яка б сприяла суспільному прогресові, але не руйнувала принципів основ національної традиції.

Міжнародні відносини у сфері інформації

Від найдавніших часів передавання повідомлень про реальні події міжнародного життя було надзвичайно важливим як у внутрішній, так і у зовнішній політиці держав. Упродовж тисячоліть головними засобами передавання інформації були гінці, які забезпечували, передусім, потреби політичного керівництва та формували основу для прийняття ним рішень у сфері зовнішньої політики. У XVIII ст. у Франції для потреб швидкого передавання інформації було засновано кур'єрську пошту, що використовувала з цією метою сполучення за допомогою диліжансів. Починаючи з XIX ст., розвиток міжнародних інформаційних відносин зазнав революційних змін, що полягали в удосконаленні старих і винайденні нових технічних засобів передавання інформації. Розвиток транспорту, винайдення телеграфу, телефону, радіо і, нарешті, впровадження сучасних комп'ютерних мереж не лише свідчили про ступінь прогресу суспільства, а й призвели до справжніх інформаційних революцій.

Інформація є способом відображення реального середовища у вигляді фактів і їх первинних коментарів та інтерпретацій. З огляду на специфіку використання споживачами, виокремлюють такі **різновиди інформації**, як:

1. Секретна, яку використовує політичне керівництво у процесі прийняття найважливіших рішень і розголос якої може завдати серйозної шкоди інтересам держави.

2. Спеціалізована, яка має вузьке операційне застосування і може бути використана лише фахівцями у тій сфері суспільної діяльності, якої вона стосується. Режим застосування такої інформації не завжди відкритий, позаяк окремі відомості можуть становити державну службу або приватну комерційну таємницю.

3. Масова, яка є загальною та доступною для будь-яких споживачів. Вона поширюється за допомогою преси, радіо, телебачення та глобальних інформаційних мереж.

Державну політику у світовому інформаційному полі можна охарактеризувати так:

1. Ліберальна побудована на принципах невтручання в інформаційний процес, визнання права громадян отримувати інформацію з будь-яких джерел, сприяння вільному обігові інформації.

2. Активна інформаційна політика полягає у намаганні встановити контроль (того чи іншого ступеня жорсткості) за засобами масової інформації, за допомогою контрпропаганди, активного сприяння поширенню за межами держави інформації, що відображає погляд національної керівної еліти.

3. Автаркічна інформаційна політика пов'язана зS "закриттям" національного інформаційного поля, повною заборонаю чи певним обмеженням права громадян користуватись інформацією іноземного походження та її сприйняттям як ворожої. Реальний міжнародний порядок у сфері міжнародних інформаційних відносин визначається фінансовими і, відповідно, технічними можливостями держав світу.

Форми міжнародних відносин

Міжнародні відносини реалізуються через низку форм, кожна з яких є способом їх реалізації, що визначається кількісним складом учасників тих чи інших інтеракцій. Кількісне означення учасників щодо форм міжнародних відносин має значно глибший зміст, ніж на перший погляд видається, оскільки залежно від цього змінюються характер і особливості відносин. Що більше учасників міжнародних відносин бере участь у конкретних інтеракціях, тим вони складніші, позаяк вимагають складніших механізмів реалізації.

Виокремлюють **три форми міжнародних відносин: двосторонні, багатосторонні, колективні:**

Двосторонні (білатеральні) відносини є найдавнішою, базовою формою міжнародних відносин, яка поширена і в сучасному світі. Щоб сприйняти відносини як такі, потрібно щонайменше дві сторони.

Сторони можуть реалізувати у стосунках між собою один вид відносин або ж (як це переважно буває) одразу декілька. Така форма переважає для будь-яких типів учасників міжнародних відносин. У двосторонніх інтеракціях учасники міжнародних відносин можуть домінувати, тобто односторонньо впливати (контролювати) один на одного, підтримувати партнерські відносини між собою (взаємодіяти) та конфліктувати. У кожному випадку сторони, залежно від змісту відносин між ними, послуговуються відповідним дипломатичним та правовим інструментарієм.

Багатосторонні (полілатеральні) відносини є формою, яка пов'язана з участю у стосунках декількох, інколи багатьох сторін, які можуть бути пов'язані між собою як безпосередньо, так і через одного з учасників, роль якого в їх множині важливіша, ніж інших. Учасники міжнародних відносин вступають між собою у такі стосунки тоді, коли розв'язання певної проблеми, що становить спільний інтерес, неможливе або утруднене без

участі декількох сторін. Ця форма міжнародних відносин є значно складніша порівняно з попередньою, оскільки передбачає використання багатосторонніх механізмів координації дій держав. Колективні відносини мають найвищий, порівняно з усіма іншими формами, ступінь інтегрованості, оскільки для їх реалізації (що є визначальною формальною ознакою) формується міжсуб'єктний центр, який виконує функції координатора та організатора відносин усередині множини учасників міжнародних відносин.

Така форма міжнародних відносин визначає інколи навіть дуже жорсткі норми діяльності учасників; кожен із них втрачає частину власних функцій та повноважень на користь створеного координаційного центру. Колективні відносини мають переважно довготривалий характер і велику щільність взаємозв'язків між їх учасниками. Залежно від форми міжнародних відносин видозмінюються способи правової регламентації діяльності учасників. Якщо двосторонні відносини здійснюються на підставі двосторонніх угод, договорів або навіть *modus Vivendi*, то підставою багатосторонніх відносин є угоди, договори та конвенції. Колективні відносини, на відміну від попередніх, регламентують угоди, договори, статuti тощо.

Питання до самопідготовки:

1. Проаналізуйте видову структуру міжнародних відносин..
2. Визначте найважливіші особливості міжнародних відносин.
3. Опишіть зовнішньополітичні відносини..
4. Охарактеризуйте міжнародні економічні відносини.
4. Охарактеризуйте міжнародні відносини у сфері культури.
5. Охарактеризуйте міжнародні відносини у сфері інформації.
6. Проаналізуйте форми міжнародних відносин.

Тема 6. ГОЛОВНІ НАПРЯМИ В ТЕОРІЇ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН.

1. Еволюція ідеалістичних концепцій міжнародних відносин.
2. Проблема класифікації наукових концепцій.
3. Становлення реалістичних теорій міжнародних відносин.
4. Принципи класичної школи теорії міжнародних відносин.
5. Теорія ідеалізму.
6. Політичний реалізм.
7. Неореалізм та неолібералізм.

Мета: Розглянути експланаційні теорії міжнародних відносин та принципи класичної школи теорії міжнародних відносин. Проаналізувати наукові концепції та сутність ідеалізму та принципи основи теорії політичного реалізму. З'ясувати особливості неореалізму та неолібералізму та їх принципові розбіжності.

Еволюція ідеалістичних концепцій міжнародних відносин.

Теорія ідеалізму, який ще іноді називали утопізмом, а в ширшому контексті загальносупільної теорії — **лібералізмом**, як напрям наукової думки починала формуватись в Античні часи. Роздуми з цього приводу знаходимо у працях *Платона й Арістотеля, Конфуція, Цицерона, Ульпіана* та інших.

Античні вчені зосереджували увагу на сутності держави та проблемах війни і миру, які, зрештою, і в пізніші часи були головним об'єктом дослідження теорії міжнародних відносин. Уже тоді формулювалися твердження про аномальність війн та їх справедливий чи несправедливий характер, а агресивність держав пояснювали особливостями їхнього внутрішнього політичного устрою.

Платон став автором концепції форм політичного правління держав, учення про їхню послідовну деградацію та кругообіг. Найважливішими формами держави є: аристократія, тимократія, олігархія, демократія і тиранія. **Форми політичного правління визначають не лише внутрішню, а й зовнішню політику держави, оскільки вона обмежує та спрямовує волю людей.** Серед усіх форм Політичного правління *найбільш схильною до зовнішньої агресії є тимократія* як "змішаний лад, ознаками якого є наслідування частково аристократії (для тимократії характерне пошанування влади...), частково олігархії (люди тут жадібні до грошей і, як дикуни, шанують золото та срібло); при цьому ладі не залишається прямих та простосердних людей, правити будуть не мудрі, а ті, хто простіший, — народжені для війн, наділені запеклим духом, там будуть у пошані воєнні хитрощі, і така держава буде вічно воювати". Поєднання хоробрих і войовничих правителів з меркантильним суспільством, в інтересах якого вони діють, за Платоном, є *найважливішою причиною агресивності держав та війн між ними.*

Арістотель - автор однієї з перших праць, у якій узагальнено досвід державного управління, — "Політики". Міжнародний контекст існування держави Арістотель виклав у семи твердженнях:

1. Остаточна мета політики держави полягає у досягненні щастя її громадян, що визначається правом, добрими звичаями та вихованням. Однак, на відміну від Платона, він вважав, що ідеальна держава не може існувати, оскільки факт її сусідства з іншими державами змушував би її адаптуватись до цього (не завжди приязного) середовища.

2. Основа взаємовідносин між державами має вилучати нав'язування їх одна одній, оскільки це суперечить добрим звичаям та праву.

3. *Війни та загарбання не є метою держави*, хоч вона мусить бути готовою до війни для власного захисту.

4. *Територія держави має бути важкодоступна для ворогів*, але мати достатньо шляхів (сухопутних чи морських), які можна використати у воєнних і торгових цілях.

5. *Люди поводяться відповідно до кліматичних умов свого проживання.* В Європі вони активні та незалежні, а в країнах зі спекотним кліматом — мляві та нерішучі, хоча й наділені творчою уявою.

6. *Воєнна сила потрібна державі лише під час війни*, і тому її посідання не є найважливішою метою державної політики, а лише засобом застосувати її в критичних ситуаціях.

7. *Володіння збройними силами та особливо воєнно-морським флотом для деяких держав необхідне і в мирний час*, тому що це дає змогу будити повагу та страх у ворогів, а крім цього, допомагати дружнім державам.

Основна ідея Платона та Арістотеля, яка пізніше стала фундаментом не лише ідеалізму, а й усієї класичної школи теорії міжнародних відносин, полягала у твердженні про суб'єктивний характер держави та її політики. Цю політику, яка мала б відповідати критеріям мудрості та справедливості, вони розуміли як наслідування добрих звичаїв та ідей. Відродженням ідеалізму в середньовіччі можна вважати теологічну концепцію Томи

Аквінського, який причину війни вбачав у гріховності людей та світської влади, а засобом досягнення та збереження миру вважав поєднання в політиці звичаєвого та канонічного права, тобто — людського та божого порядку.

Підпорядкування світської влади духовній мало на меті повне вилучення із суспільного життя війни між християнами та регулювання на основі *lex helium* (права війни) війн в ім'я самооборони, перемоги "добра над злом", підтримання християнства у боротьбі проти іновірців і варварів.

Для визнання війни справедливою потрібно три умови:

• вона має бути офіційно оголошена законним урядом; • вона має бути обґрунтована справедливою причиною (*lista causa*); • її мета має визначатися справедливим наміром (*recta in-tentio*).

Концепція Т. Аквінського стала офіційною доктриною католицької церкви, оскільки вона обґрунтувала та узагальнила її практичну політику щодо тогочасних європейських держав. Ідея повного вилучення війни із міжнародних відносин у Нові часи призвела до намагання теоретично обґрунтувати т. зв. "*La Paix Perpetuelle*" ("Вічний мир"), що ґрунтувався на ідеї створення загальноєвропейської конфедерації як способу досягнення миру та уникнення війн через подолання свавілля феодальних правителів. Найрізноманітніші проекти конфедерації висунули П. Дюбуа, герцог де Сюллі, Е. Роттердамський, В. Пен, Ж.-Ж. Руссо та чимало інших мислителів. Ці проекти були пов'язані із пошуками оптимального політичного устрою Європи.

Виразною особливістю їхніх поглядів стало обґрунтування потреби створення певної наддержавної інституції, що могла б не-заангажовано вирішувати спори між європейськими державами. Раду монархів запропонував П. Дюбуа, Європейський парламент — В. Пен, Раду конфедерації — Ж.-Ж. Руссо. В усіх випадках їхні компетенції включали не лише арбітраж у міждержавних спорах, а й збройне "покарання" агресора спільнотою держав, очолюваною наддержавними інституціями. Г. Гроцій (1583—1645) сформулював концепцію гармонійних та безконфліктних міжнародних відносин за допомогою створення та впровадження системи міжнародного права. В одній із своїх перших праць "*Mare liberum*" ("Вільне море") він намагається дослідити дилему війни і миру через призму моральних принципів, що визначають собою взаємовідносини між державами світу. На його думку, для розв'язання збройних конфліктів варто застосовувати універсальні моральні принципи, яких мають дотримуватись уряди всіх країн світу.

Йдеться про: • принцип самозбереження, що полягає у взаємній повазі до законних і необхідних для існування держав інтересів; • принцип протиставлення свавілля та несправедливості, тобто солідарність урядів щодо недопущення політики, яка базується на необґрунтованих самозбереженнях інтересів і цілях. І. Бентам (1748—1832) висунув ідею "обмеження сили" у міжнародних відносинах, що, на його думку, унеможливило б збройні конфлікти і загарбницькі війни, спричинені релігійними та пріоритетними суперечками, тиранією однієї нації щодо іншої, корисливими інтересами владних еліт. Політичні еліти звикли за будь-яких обставин послуговуватись збройною силою, незважаючи на те, що така політика суперечить інтересам народів, схильних до миру та гармонії. Обмежити застосування збройної сили у міжнародних відносинах, за Дж. Бентамом, можливо за таких умов: • введення особистої відповідальності членів уряду за втягнення народів у війну; • припинення мілітаризації, послаблення впливу армії на суспільство та загальне роззброєння; • припинення практики "таємної" дипломатії; • створення міжнародної

організації у складі делегацій європейських держав, уповноважених розв'язувати суперечки між ними.

Основи ідеалістичного розуміння міжнародних відносин цілісно та чітко сформульовані у працях видатного німецького філософа І. Канта "До вічного миру" та "Ідеї загальної історії із космополітичного погляду". Канта вважають засновником ліберального напрямку ідеалізму, за його ідею, що метою розвитку людства є досягнення "загального громадянського стану", який розуміють як систему представницької демократії. Він виникне завдяки тому, що якщо для "вирішення питання: бути чи не бути війні? — вимагається згода громадян, то... вони добре подумають, перш ніж починати настільки погану гру. Тому, що весь тягар війни їм доведеться взяти на себе: самим воювати, оплачувати військові витрати своїх держав з власної кишені, та на завершення відбудувувати спустошення, причинені війною".

Стан постійного миру мають підтримувати розвиток взаємовигідних торгових стосунків і система міжнародного права. Це дасть змогу згладити суперечності та недовіру між народами, створити моральну та легальну основу для їхнього гармонійного розвитку. Загалом, стосунки між державами можуть перманентно бути мирними за умови дотримання їх урядами **шести найважливіших принципів**:

1. Міжнародний договір не може мати юридичної сили тоді, коли в ньому таємно зберігаються *reservatio mentalis*, оскільки міжнародні договори покликані усувати причини війн між державами, а не створювати підстави для їх виникнення у майбутньому.

2. Жодна самостійна держава не може бути анексованою чи переданою (як спадок, у результаті купівлі, обміну чи династичного шлюбу) іншою. Держава та її громадяни не можуть розглядатися як майно, оскільки володіють національним суверенітетом, порушення якого завжди призводить до війн.

3. Постійні армії з часом мають бути ліквідовані, оскільки постійно готові до ведення війни, вони є серйозною загрозою існуванню іншим, насамперед сусіднім, державам. Їх існування спричиняє намагання урядів озброюватись та збільшувати збройні сили до межі, за якою "пов'язані із підтриманням миру військові витрати стають настільки обтяжливими від короткої війни, що самі постійні армії стають причиною воєнного нападу з метою позбавлення від цього тягаря".

4. Державні борги не повинні використовуватися для цілей зовнішньої політики. Йдеться про накопичення урядами зовнішніх боргів, що може дати їм необхідні кошти на ведення війни навіть із державами-кредиторами.

5. Жодна держава світу не може втручатися силою у внутрішні справи іншої держави. Таке втручання є порушенням суверенних прав народу і не може викликати жодної іншої реакції, крім збройного опору інтервентам.

6. Жодна держава не може використовувати у політичній боротьбі (навіть у часи війни) безчесні способи: вбивство, порушення умов договорів чи акту про капітуляцію, підбурювання іноземних громадян до зради чи бунту проти своєї законної влади. Такі дії підривають довіру у стосунках між урядами держав та авторитет влади, що до них вдається в очах своїх власних громадян. Ідеалізм остаточно сформувався у 20—30-х роках ХХ ст. як систематизована сукупність поглядів інтелектуалів — ідеалістів, які поділяли позицію Президента США В. Вільсона стосовно Ліги Націй та сучасних міжнародних відносин. Його погляди виражені у програмних гаслах кардинальної трансформації міжнародних

відносин: "мир через право", "гармонія інтересів", "світова гармонія", "міжнародне право як світовий скарб моральних вартостей".

Знамениті 14 пунктів, які запропонував президент США на Версальській мирній конференції, стали фактичним втіленням теоретичних принципів ідеалізму в реальні міжнародні відносини.

Теоретичні погляди ідеалістів на міжнародні відносини зводяться до таких тверджень:

1. Міжнародні відносини, як і будь-які суспільні відносини, впливають із характеру та прагнень людини, і тому їх доцільно розглядати й пояснювати крізь призму її поведінки. Людина, як і будь-який створений нею колектив, зацікавлена у гармонійних та безконфліктних стосунках, оскільки вони гарантують розвиток і процвітання.

2. Держави є макроявищем будь-якої людської спільноти, і їхню зовнішню політику можна порівняти з людською поведінкою, тобто вона може бути моральною чи аморальною, доброю чи злою. Критерієм моральності є універсальні людські норми поведінки, що матеріалізуються у сфері міжнародних відносин як гармонійність та безконфліктність. Інструментами підтримання стабільності є міжнародні організації, міжнародне право та світова громадська думка. Міжнародні організації покликані бути регуляторами взаємовідносин між державами, виконуючи роль арбітрів та скеровуючи їх у русло гармонійності.

3. Національний інтерес психологічно виражає суб'єктивне розуміння потреб суспільства, яке завжди відмінне від реальності.

4. Конфлікти на об'єктивній основі не можуть виникати, тому що будь-які суперечності без об'єктивної основи можна врегулювати за допомогою переговорів.

Проблема класифікації наукових концепцій

Метою теорії міжнародних відносин завжди є наукове тлумачення (експланація) найістотніших явищ, процесів та взаємозв'язків об'єкта дослідження. Як стверджує Т. Кнутсен, "теорія є абстрагованим, гіпотетичним чи спекулятивним відображенням реальності.

Теоретизувати — означає мислити з метою розуміння і пояснення". Будь-які експланаційні концепції у теорії міжнародних відносин строго детерміновані вихідними твердженнями, що мають характер припущень, якими дослідник намагається тлумачити їх першооснову. Априорне твердження, прийняте автором концепції з огляду на емпіричний досвід і власний науковий світогляд, полягає в обранні ним явищ чи процесів, що, на його думку, є визначальними у міжнародних відносинах, через яке можна зрозуміти та пояснити їх у цілому. Воно остаточно та прецизійно формулюється як принцип розуміння сутності досліджуваного явища, який є формалізованим априорним твердженням про зміст і вирішальні чинники міжнародних відносин.

Отже, кожна наукова школа у теорії міжнародних відносин є сукупністю теоретичних концепцій, що логічно впливають із закладених в їх основу принципів. Протиставлення окремих теорій, конфронтація наукових ідей і концепцій завжди були рушійною силою розвитку теорії міжнародних відносин. У рамках її досліджень періодично виникали істотні, для розвитку наукового знання, дискусії між представниками різних наукових шкіл та окремих теорій.

Можна наголосити на особливій експланаційній значущості **чотирьох великих дискусій:**

Перша з них спалахнула ще в 40-х роках ХХ ст. між представниками класичних теорій ідеалізму та політичного реалізму. Йшлося про суперечку щодо широкого кола питань, пов'язаних із міжнародними відносинами. Дискусії точились навколо тверджень про зміст основних понять та категорій науки, першопричини та рушійні сили міжнародних відносин. Відголоси цієї дебати відчуваються у теорії міжнародних відносин і зараз, коли вони продовжуються послідовниками ідей класичної школи — неореалістами та неолібералістами. Незважаючи на значну модифікованість основних положень новітніх теорій класичної школи, проблематика дискусії між ними залишається близькою до тієї, щодо якої сперечались їхні попередники на початку ХХ ст.

Друга дискусія, яку ще прийнято називати "Великою дебатаю", розпочалась у 1960—1970-х роках і призвела до розколу вчених на опонуючі один одному табори традиціоналістів та біхевіористів. Найважливішим питанням полеміки між ними можна вважати проблему методології дослідження міжнародних відносин, хоча зміст дискусії має значно глибший характер. Традиціоналісти вважали за необхідне вивчати міжнародні відносини через осмислення специфічної природи людини, інтересів та цінностей, властивих людським спільнотам. На противагу їм біхевіористи, відкидаючи суб'єктивізм, намагались формулювати закони та закономірності міжнародних відносин і опиратись на точні (у тому числі і математичні) методи досліджень. Тобто полеміка навколо методу та методології була лише виявом значно глибшої дискусії про суб'єктивний чи об'єктивний характер міжнародних явищ та процесів, а ще вужче — про роль та значущість людини у суспільних процесах.

Третя дискусія пов'язана з гострою критикою теорій класичної школи з боку неомарксистів. Основним предметом суперечки між прихильниками неомарксизму та класичних теорій є проблеми суб'єктності та змісту міжнародних відносин.

Четверта дискусія розпочалась у 1980—1990 рр., коли проти класичної теорії досить активно виступили "альтернативні" напрями: постмодернізму, фемінізму та критицизму. У ній торкаються як окремих методологічних питань, так і проблем, пов'язаних із розумінням та науковим тлумаченням найважливіших явищ і процесів міжнародних відносин сучасності.

Зокрема, представники зазначених вище наукових напрямів закидають класичній теорії здатність логічно пояснювати лише конфронтативні періоди історії людства, у той час як їх теоретичні концепції "висувають серію аргументів, наприклад, щодо значної сили ініціатив усередині складових системи (йдеться про діяльність субнаціональних учасників міжнародних відносин. Прим. авт.), про значення культурного виміру у світовій політиці, про необхідність ретельного аналізу нормативних зобов'язань, які можуть надати ідеалістичну проекцію міжнародним відносинам.

Четверта дискусія в теорії міжнародних відносин отримала назву *інтерпарадигматичної дебати*, що відобразило, з одного боку, намагання вчених висунути певні експланаційні концепції нових реалій, які склалися у сучасному світі, а з іншого — претензію молодшої генерації теоретиків на висунення нових та нетрадиційних парадигм у теорії міжнародних відносин.

Проблема групування експланаційних концепцій розглядається у низці фундаментальних праць, де також зроблено спроби систематизувати теоретичні основи науки про міжнародні відносини.

Зокрема, Дж. Догерті та Р. Пфальцграф поділили теоретичні концепції на дві групи — великі та середнього рангу. Серед великих теорій, які спрямовані на пояснення широкого кола питань, пов'язаних з міжнародними відносинами, вони виділяють: теорії "поля" (К. Райта та Р. Руммеля), реалізм (Г. Моргентау, Р. Арона та Г. Кісінджера), неореалізм (К. Волтца, К. Кіндермана), теорії систем (М. Каплана, Р. Розекранца) (Теорії класичної школи називають також традиціоналізмом, хоч у деяких наукових працях ця назва стосується лише політичного реалізму. літописців та правників, які спостерігали та вивчали вияви ворожості та суперництва суб'єктів міжнародного життя... Ці мислителі поступово ставали засновниками наукового дослідження міжнародних відносин, коли суспільні стосунки в міжнародному масштабі набували щораз більшого впливу на життя організованих суспільних груп").

Експланаційні теорії середнього рангу містять концепції: впливу географічного середовища, комунікації та інформаційних систем, функціоналізму і секторної інтеграції, стратегічного стримування, розвитку та конфліктів, збройних конфліктів, співробітництва у межах альянсів, "торгу" (теорії переговорів), теорії прийняття рішень.

Ф. Брайар виокремлює загальні та конкретні теорії.

До перших, на його думку, належать політичний реалізм, історична соціологія та марксизм, а до других — теорія міжнародних акторів, теорія взаємодій у межах міжнародних систем, теорії стратегії, конфліктів і "дослідження миру", теорії інтеграції та міжнародних організацій.

Б. Корані в теорії міжнародних відносин визначає такі наукові напрями: політичного реалізму, біхевіоризму, класичного марксизму та неомарксизму.

П. Циганков пропонує досить широкий спектр напрямів теорії: політичний ідеалізм, політичний реалізм, модернізм, транс-націоналізм і неомарксизм. Дві останні класифікації заслуговують на особливу увагу, оскільки їхні автори відмовляються від дворівневої класифікації, вважаючи, що великі чи загальні теорії містять твердження про всі, навіть маргінальні, аспекти міжнародних відносин у концентрованому вигляді та дають ключ до їх розуміння. Отже, розгляд експланаційних теорій міжнародних відносин побудуємо на послідовному аналізі трьох напрямів: класичної школи (теорії ідеалізму та неолібералізму, політичного реалізму та неореалізму), біхевіоризму, або модернізму (теорії систем, зв'язку систем (linkage theory), "поля", постбіхевіоризму (постмодернізму), детермінізму (теорії географічного детермінізму та геополітики, расизму, марксизму та неомарксизму, цивілізацій). Така класифікація напрямів теорії міжнародних відносин, крім наведених вище переваг, характеризується також значно більшою дидактичною доцільністю, оскільки дозволяє краще сприймати спільне та відмінне в окремих теоретичних концепціях і дає змогу узагальнювати значно ширший спектр наукової думки. Принципи класичної школи теорії міжнародних відносин Від найдавніших часів, коли почали виникати перші цивілізації Стародавнього Сходу, людство намагалось осмислити найважливіші закономірності свого існування. Утворення держав та розвиток політичних і торгових стосунків між ними з усією актуальністю поставив на порядок денний проблему їх взаємовідносин. Уже тоді, як і зрештою впродовж усього існування людства, стосунки між державами визначались численними суперечностями, які неодноразово призводили до вибуху кривавих збройних конфліктів. Науковий інтерес до дослідження міжнародних відносин, починаючи від Античних часів, зосереджувався на розв'язанні дилеми "війни і миру", співвідношення яких учені у той чи інший спосіб намагались розтлумачити.

Пояснюючи природу первинного інтересу до міжнародних відносин, Ю. Кукулка пише: "Війни привертали увагу філософів.

Проблеми теорії міжнародних відносин аж до початку ХХ ст. розглядали історики, філософи, правники, географи, соціологи та представники інших суспільних наук.

Становлення класичної школи теорії міжнародних відносин у період 20—60-х років ХХ ст. ґрунтувалось на взаємопов'язаних принципах: суб'єктивізмі, антропоморфізмі та нормативізмі.

Суб'єктивізм є сприйняттям міжнародних відносин як процесу та результату людської діяльності у міжнародному середовищі, що орієнтує дослідження до особливостей та закономірностей людської природи, яка є в них визначальною.

Антропоморфізм логічно випливає із суб'єктивізму, оскільки він полягає у перенесенні на міжнародні відносини особливостей характеру людини та їх дослідженні як макроявища людських відносин узагалі.

Нормативізм полягає у твердженні про певну закономірну еталонну поведінку суб'єктів (зокрема, це стосується мотивів, цілей та інтересів), яка дає змогу розглядати їхні дії крізь її призму та пояснювати явища і процеси у міжнародних відносинах.

І представники теорії ідеалізму, і прихильники політичного реалізму, незважаючи на діаметрально протилежні оцінки реальності, послідовно дотримуються принципів суб'єктивізму, антропоморфізму та нормативізму, що становлять фундамент їхніх наукових концепцій. Класична школа теорії склалася у сфері політичних наук, оскільки власне представники цих наук першими почали вивчати міжнародні відносини систематично.

Теорія ідеалізму

Теорія ідеалізму, який ще іноді називали утопізмом, а в ширшому контексті загальносуспільної теорії — лібералізмом, як напрям наукової думки починала формуватись в Античні часи. Роздуми з цього приводу знаходимо у працях Платона й Арістотеля, Конфуція, Цицерона, Ульпіана та інших.

Особливе значення для розвитку засад ідеалізму мали погляди двох великих давньогрецьких філософів — Платона та його учня Арістотеля.

Платон (429—347 рр. до Р. Х.) став автором досить цікавої концепції форм політичного правління держав, учення про їхню послідовну деградацію та кругообіг. За Платоном, держава виникає із закономірної потреби людини в організації взаємодій серед подібних до себе. Організація цих взаємодій має на меті запровадження певного справедливого порядку людських взаємовідносин. Справедливість у стосунках між людьми можлива лише за умови існування держави, оскільки "...ті, хто дотримується справедливості, дотримуються її через неспроможність творити несправедливість, а не через власне бажання"¹. Найважливішими формами держави є: аристократія, тимократія, олігархія, демократія і тиранія. Форми політичного правління визначають не лише внутрішню, а й зовнішню політику держави, оскільки вона обмежує та спрямовує волю людей.

Серед усіх форм Політичного правління найбільш схильною до зовнішньої агресії є тимократія як "змішаний лад, ознаками якого є наслідування частково аристократії (для тимократії характерне пошанування влади...), частково олігархії (люди тут жадібні до грошей і, як дикуни, шанують золото та срібло); при цьому ладі не залишається прямих та простосердних людей, правити будуть не мудрі, а ті, хто простіший, — народжені для війн,

наділені запеклим духом, там будуть у пошані воєнні хитрощі, і така держава буде вічно воювати".

Арістотель (384—322 рр. до Р. Х.) — автор однієї з перших праць, у якій узагальнено досвід державного управління, — "Політики". В основу сприйняття держави він ставить твердження про те, що "держава належить до того, що існує за природою, і що людина (за своєю природою) є істота політична"³. Існування людини поза спільнотою, яку репрезентує держава, — немислиме, позаяк одиниця без цілого існувати не може. **Міжнародний контекст існування держави Арістотель виклав у семи твердженнях:**

1. Остаточна мета політики держави полягає у досягненні щастя її громадян, що визначається правом, добрими звичаями та вихованням. Однак, на відміну від Платона, він вважав, що ідеальна держава не може існувати, оскільки факт її сусідства з іншими державами змушував би її адаптуватись до цього (не завжди приязного) середовища.

2. Основа взаємовідносин між державами має вилучати нав'язування їх одна одній, оскільки це суперечить добрим звичаям та праву.

3. Війни та загарбання не є метою держави, хоч вона мусить бути готовою до війни для власного захисту.

4. Територія держави має бути важкодоступна для ворогів, але мати достатньо шляхів (сухопутних чи морських), які можна використати у воєнних і торгових цілях.

5. Люди поведуться відповідно до кліматичних умов свого проживання. В Європі вони активні та незалежні, а в країнах зі спекотним кліматом — мляві та нерішучі, хоча й наділені творчою уявою.

6. Воєнна сила потрібна державі лише під час війни, і тому її посідання не є найважливішою метою державної політики, а лише засобом застосувати її в критичних ситуаціях.

7. Володіння збройними силами та особливо воєнно-морським флотом для деяких держав необхідне і в мирний час, тому що це дає змогу будити повагу та страх у ворогів, а крім цього, допомагати дружнім державам.

Основна ідея Платона та Арістотеля, яка пізніше стала фундаментом не лише ідеалізму, а й усієї класичної школи теорії міжнародних відносин, полягала у твердженні про суб'єктивний характер держави та її політики. Цю політику, яка мала б відповідати критеріям мудрості та справедливості, вони розуміли як наслідування добрих звичаїв та ідей. Відродженням ідеалізму в середньовіччі можна вважати теологічну концепцію Томи Аквінського (1225—1274), який причину війни вбачав у гріховності людей та світської влади, а засобом досягнення та збереження миру вважав поєднання в політиці звичаєвого та канонічного права, тобто — людського та божого порядку.

Для визнання війни справедливою потрібно три умови:

1) вона має бути офіційно оголошена законним урядом;
2) вона має бути обґрунтована справедливою причиною (*lista causa*);
3) її мета має визначатися справедливим наміром (*recta in-tentio*). Концепція Т. Аквінського стала офіційною доктриною католицької церкви, оскільки вона обґрунтувала та узагальнила її практичну політику щодо тогочасних європейських держав.

Щодо війн між християнами ситуація виглядала дещо інакше. Вважалось ганебним для християнина битись із християнином, і церква це постійно засуджувала, та марно, як і в наші дні. Але християнські теологи погоджувались із тим, що деякі війни були

"справедливими". До цієї категорії потрапляли ті, які велися на підставі 'законного пріоритету і зі справедливих причин"

Ідея повного вилучення війни із міжнародних відносин у Нові часи призвела до намагання теоретично обґрунтувати т. зв. "La Paix Perpetuelle" ("Вічний мир"), що ґрунтувався на ідеї створення загальноєвропейської конфедерації як способу досягнення миру та уникнення війн через подолання свавілля феодальних правителів. Найрізноманітніші проекти конфедерації висунули П. Дюбуа, герцог де Сюллі, Е. Роттердамський, В. Пен, Ж.-Ж. Руссо та чимало інших мислителів. Ці проекти були пов'язані із пошуками оптимального політичного устрою Європи. Виразною особливістю їхніх поглядів стало обґрунтування потреби створення певної наддержавної інституції, що могла б не-заангажовано вирішувати спори між європейськими державами. Раду монархів запропонував П. Дюбуа, Європейський парламент — В. Пен, Раду конфедерації — Ж.-Ж. Руссо. В усіх випадках їхні компетенції включали не лише арбітраж у міждержавних спорах, а й збройне "покарання" агресора спільнотою держав, очолюваною наддержавними інституціями.

Х. Гроцій (1583—1645) сформулював концепцію гармонійних та безконфліктних міжнародних відносин за допомогою створення та впровадження системи міжнародного права. На його думку, для розв'язання збройних конфліктів варто застосовувати універсальні моральні принципи, яких мають дотримуватись уряди всіх країн світу. Йдеться про: — *принцип самозбереження, що полягає у взаємній повазі до законних і необхідних для існування держав інтересів;* — *принцип протиставлення свавілля та несправедливості, тобто солідарність урядів щодо недопущення політики, яка базується на необґрунтованих самозбереженнях інтересів і цілях.*

Ці ідеї Х. Гроцій філософськи обґрунтовує і розвиває у своїх подальших працях. Г. Гофман-Льорцер зводить його міркування до п'яти основних положень:

1. Людство може досягти справедливого і щасливого життя лише під керівництвом "правдивого Бога", наміри якого завжди справедливі.

2. Людство підкоряється двом принципам: а) міжнародному праву (*jus gentium*); в) природному праву (*Jus naturae*).

3. Бог дав християнам особливе право (*jus voluntarium divi*-пит).

4. *Jus naturae* та *jus gentium* за певних обставин суперечать праву, створеному людиною (*jus voluntarium humanum*).

5. Божественному образу, який є досконалим, відповідає людський образ, визначений не лише справедливими намірами, але й соціальними інтересами.

В основній праці "De jure Belli ac Pacis" ("Про право війни і миру") він розуміє систему міжнародного права як сукупність звичаєвих (природних) і позитивних² норм взаємовідносин між державами, їх кодифікація та дотримання державами у своїй політиці, на його думку, є ефективним інструментом гармонізації міжнародних відносин. Водночас держави мають утримуватись від збройного насильства, а конфлікти, що виникають між ними, розв'язувати за допомогою переговорів, добросовісного посередництва та в судовому порядку.

Дж. Бентам (1748—1832) висунув ідею "обмеження сили" у міжнародних відносинах, що, на його думку, унеможливило б збройні конфлікти і загарбницькі війни, спричинені релігійними та пріоритетними суперечками, тиранією однієї нації щодо іншої,

корисливими інтересами владних еліт. Обмежити застосування збройної сили у міжнародних відносинах, за Дж. Бентамом, можливо за таких умов:

- введення особистої відповідальності членів уряду за втягнення народів у війну;
- припинення мілітаризації, послаблення впливу армії на суспільство та загальне роззброєння;
- припинення практики "таємної" дипломатії;
- створення міжнародної організації у складі делегацій європейських держав, уповноважених розв'язувати суперечки між ними.

Основи ідеалістичного розуміння міжнародних відносин цілісно та чітко сформульовані у працях видатного німецького філософа Е. Канта (1724—1804) "До вічного миру" та "Ідеї загальної історії із космополітичного погляду". Е. Канта вважають засновником ліберального напряму ідеалізму, за його ідею, що метою розвитку людства є досягнення "загального громадянського стану", який розуміють як систему представницької демократії. Прагнення досягти такого стану впливає з потреби обмежити суб'єктивну волю окремих осіб, наділених владою. Їх безконтрольність сприяє вияву жорстокості, жадібності, манії величі, що штовхає народи до війни, якої всі вони не бажають. Це можливо зробити лише за умов створення громадянського суспільства, створення громадського контролю за діями і рішеннями влади та залучення громадян до активного керування державою, наслідком цього стане постійний мир.

Загалом, *стосунки між державами можуть перманентно бути мирними за умови дотримання їх урядами **шести найважливіших принципів:***

1. Міжнародний договір не може мати юридичної сили тоді, коли в ньому таємно зберігаються *reservatio mentalis*², оскільки міжнародні договори покликані усувати причини війн між державами, а не створювати підстави для їх виникнення у майбутньому.

2. Жодна самостійна держава не може бути анексованою чи переданою (як спадок, у результаті купівлі, обміну чи династичного шлюбу) іншою. Держава та її громадяни не можуть розглядатися як майно, оскільки володіють національним суверенітетом, порушення якого завжди призводить до війн.

3. Постійні армії з часом мають бути ліквідовані, оскільки постійно готові до ведення війни, вони є серйозною загрозою існуванню іншим, насамперед сусіднім, державам. Їх існування спричиняє намагання урядів озброюватись та збільшувати збройні сили до межі, за якою "пов'язані із підтриманням миру воєнні витрати стають настільки обтяжливими від короткої війни, Що самі постійні армії стають причиною воєнного нападу з метою позбавлення від цього тягаря"

4. Державні борги не повинні використовуватися для цілей зовнішньої політики. Йдеться про накопичення урядами зовнішніх боргів, що може дати їм необхідні кошти на ведення війни навіть із державами-кредиторами.

5. Жодна держава світу не може втручатися силою у внутрішні справи іншої держави. Таке втручання є порушенням суверенних прав народу і не може викликати жодної іншої реакції, крім збройного опору інтервентам.

6. Жодна держава не може використовувати у політичній боротьбі (навіть у часи війни) безчесні способи: вбивство, порушення умов договорів чи акту про капітуляцію, підбурювання іноземних громадян до зради чи бунту проти своєї законної влади. Такі дії підривають довіру у стосунках між урядами держав та авторитет влади, що до них вдається в очах своїх власних громадян.

Ідеалістами, за сутністю поглядів на міжнародні відносини, були також: Е. Роттердамський, Е. Де Ваттель, Дж. Локк, Ш. Де Сен-П'єр, Т. Пейн, Дж. Мілл, які, незважаючи на деякі розбіжності, "об'єднані способом бачення світу, виразною вірою в сумління та раціональність як передумови миру та універсальної гармонії".

До початку ХХ ст. окремі концепції ідеалістів щодо характеру та змісту міжнародних відносин висловлюються або у роздумах політиків, або у периферійних працях філософів, що не дає підстави вважати ідеалізм цілісним науковим напрямом, що ґрунтується на стрункій системі поглядів.

Ідеалізм остаточно сформувався у 20—30-х роках ХХ ст. як систематизована сукупність поглядів інтелектуалів — ідеалістів, які поділяли позицію Президента США В. Вільсона стосовно Ліги Націй та сучасних міжнародних відносин. Його погляди сформувались під значним впливом ідей Дж. Бенґама та були, виражені у програмних гаслах кардинальної трансформації міжнародних відносин: "мир через право", "гармонія інтересів", "світова гармонія", "міжнародне право як світовий скарб моральних вартостей". Знамениті 14 пунктів, які запропонував президент США на Версальській мирній конференції, стали фактичним втіленням теоретичних принципів ідеалізму в реальні міжнародні відносини.

Ідеалісти вважали, що війна є результатом політики, яку здійснюють егоїстичні, жорстокі та некомпетентні політичні лідери і підпорядкована їм влада. Такій політиці та зумовленій нею загальній підозрілості й агресивності суттєво сприяють таємна дипломатія і милітаризм, широко практиковані державами.

Ще один принцип ідеалізму — принцип національного самовизначення, що розвинувся з ідеї Е. Канта про "загальний громадянський стан". Вільне волевиявлення націй призведе до створення їх легітимної представницької влади, а це усуне причини внутрішніх конфліктів та їх переростання у міжнародні.

Теорія ідеалізму базується на припущеннях про те, "що людську поведінку формує середовище, але його можна змінити...", що людство здатне до самовдосконалення... політичне середовище може бути трансформоване розвитком нових установ, таких як Ліга Націй та Об'єднані Нації". Гармонія зацікавленості у спокої на рівні спільноти або нації-держави ґрунтується на зацікавленості індивіда у спокійному світі.

Теоретичні погляди ідеалістів на міжнародні відносини зводяться до таких тверджень:

1. Міжнародні відносини, як і будь-які суспільні відносини, впливають із характеру та прагнень людини, і тому їх доцільно розглядати й пояснювати крізь призму її поведінки. Людина, як і будь-який створений нею колектив, зацікавлена у гармонійних та безконфліктних стосунках, оскільки вони гарантують розвиток і процвітання.

2. Держави є макроявищем будь-якої людської спільноти, і їхню зовнішню політику можна порівняти з людською поведінкою, тобто вона може бути моральною чи аморальною, доброю чи злою. Критерієм моральності є універсальні людські норми поведінки, що матеріалізуються у сфері міжнародних відносин як гармонійність та безконфліктність. Держава, що є ініціатором конфлікту, діє аморально та заслуговує на застосування до неї адекватних заходів з боку міжнародної спільноти. Р. Каст назвав ініціатора конфронтації "природним агресором, заколотником проти миру".

3. Національний інтерес психологічно виражає суб'єктивне розуміння потреб суспільства, яке завжди відмінне від реальності.

4. Конфлікти на об'єктивній основі не можуть виникати, тому що будь-які суперечності без об'єктивної основи можна врегулювати за допомогою переговорів.

Міжнародні відносини, й особливо зовнішня політика, мають здійснюватися за універсальними нормами моралі та міжнародним правом, як запорука стабільності, а їх порушення призводить до суперечностей і конфліктів, що є аномальним явищем.

Ідеалізм як система наукових поглядів на міжнародні відносини сформувався на початковому етапі розвитку теорії та розвивався, передусім, у США та Великій Британії. Криза Ліги Націй та Друга світова війна поклали край багатьом ілюзіям науковців і наочно продемонстрували неадекватність реальності міжнародних відносин їхнім уявленням про неї. Теорія ідеалізму зазнала жорстокої кризи, яка виявилася у скепсисі до неї та трансформації позиції аналітиків до діаметрально протилежних оцінок міжнародних відносин.

Класична теорія ідеалізму залишається теоретичною основою багатьох сучасних наукових ідей та концепцій, науковим обґрунтуванням зовнішньої політики низки держав світу.

Політичний реалізм

Джерела політичного реалізму, як і його наукового опонента — ідеалізму, сягають античних часів. Його засновником вважають давньогрецького історика Фукідіда (близько 460—400 рр. до Р. Х.), відомого як автора "Пелопоннеської війни" — першої ґрунтовної праці, присвяченої міжнародним відносинам. Причини суспільних процесів він шукає не у сфері розуму та ідей (у їх ідеалістичному розумінні), а пов'язує з: "особливостями людської природи, із ...прагненнями до здійснення своїх надій, інтересів, до влади, намаганням позбутись бідності чи збільшити свій достаток". Фукідід пропонує розрізняти причини та приводи до подій, що відбувались у Стародавній Греції часів війни між Пелопоннеським та Афінським союзами (431—404 рр. до Р. Х.) та намагається визначити їхню реальну основу, уникаючи суб'єктивних суджень та опираючись на факти.

Серед усіх його висновків найважливішими є два: 1. Від найдавніших часів зіткнення між племенами та народами відбувались за володіння найціннішими для господарства землями. 2. Стабільність стосунків між державами залежить від рівноваги сил між ними, а війни виникають через її порушення. Зокрема, вибух Пелопоннеської війни Фукідід пояснює страхом багатьох міст-держав перед зростаючою могутністю та намаганням не допустити до гегемонії Афін у Греції.

Становлення теорії реалізму значною мірою завдячує італійському мислителю епохи Відродження Н. Макіавеллі (1469— 1527). Він сформулював низку тверджень, які стали основою пізніших теорій політичного реалізму. Свої теоретичні висновки він будував на дослідженні історії та узагальненні особистого досвіду, отриманого на посту канцлера Флорентійської республіки.

Характеризуючи природну сутність людини, він стверджував, що вона незмінно егоїстична, а будь-які суспільні процеси зумовлені людськими пристрастями, егоїзмом та матеріальними інтересами. Діяльність людей визначається тим, що вони "прагнуть досягнути однакової мети — слави і багатства".

*Успішна зовнішня політика держави має ґрунтуватись на дотриманні **семи найважливіших правил:***

1. Будь-які дії щодо інших держав мусять опиратися на достатній рівень сили та можливостей, оскільки створювати певні плани та намагатися їх реалізувати, не маючи для цього відповідних засобів, — нерозумно та небезпечно.

2. Дії держави мають бути спрямовані на підтримання вигідного для себе дисбалансу сил у найближчому оточенні, як традиційно діяли мудрі римляни. Вони "підтримували менш могутніх сусідів, не даючи їм змоги посилюватись, і заважали усталенню в їхніх країнах впливу могутніх іноземців".

3. Держава має діяти превентивно, не допускаючи посилення та об'єднання своїх ворогів, навіть тоді, коли такі дії створюють небезпеку втягнути її у війну.

4. Жодна держава не може вважати будь-який альянс, членом якого вона є, абсолютно надійною запорукою її безпеки, позаяк кожен із них є об'єднанням сильних і слабких, причому сильніші держави, на допомогу яких розраховують слабші, підпорядковують їх собі.

5. Жодна держава не повинна допомагати іншій, якщо це сприятиме значному зростанню могутності останньої, оскільки вона лише ускладнює власне становище.

6. Жоден тріумф над іншою державою не буває абсолютним, щоб дати підстави переможцеві принижувати переможених та "порушувати будь-які умови, й особливо умови справедливості".

7. Виконання будь-яких угод, укладених державою, потрібно розглядати крізь призму їхньої відповідності ситуації. (Н. Макіавеллі Макиавелли Н. Государь: Сборник. — Минск, 1998. — С. 73).

Відомий англійський мислитель Т. Гоббс (1588—1679) виклав своє бачення суспільства у праці "Левіафан, або Матерія, форма і влада держави церковної і громадської" (1651). На його думку, люди за своєю природою егоїстичні та жадібні, наділені однаковими потребами і пристрастями, що призводить до суперечностей між ними та розуміння собі подібних як ворогів і конкурентів на шляху до задоволення власних інтересів."

У природі людини, як вважає Т. Гоббс, закладені три найважливіші причини війни: *по-перше, суперництво; по-друге, недовіра і страх; по-третє, прагнення слави та престижу.* Внаслідок цього люди в суспільстві живуть у стані, який він назвав "*bellum omnium contra omnes*", тобто війни всіх проти всіх. Держави, які він порівнював з біблійним морським чудовиськом Левіафаном, за внутрішньою сутністю є системою установ та санкцій, що не допускає до відвертого насильства та гарантує своїм громадянам їхні фундаментальні права. Німецький філософ Г. Гегель (1770—1831) визначав серед основних обов'язків держави самозбереження репрезентованого нею суспільства. Самозбереження він вважав об'єктивною реальністю, що функціонує у полі власних інтересів, незалежних від волі та прагнень окремих громадян та будь-яких філантропічних ідей. На його думку, війни породжуються "природою речей", а саме, неможливістю поєднати інтереси народів і держав.

Значний внесок у розвиток наукових основ реалізму зробив видатний німецький соціолог М. Вебер (1864—1920), який розглянув питання про зовнішню політику (як і політику взагалі) у працях "Покликання до політики" та "Політичні спільноти і господарство". Його міркування щодо їхньої сутності випливають із твердження про те, що "головним засобом політики є насильство". Змістом політики є боротьба за владу, тобто право розпоряджатися іншими людьми, групами людей чи політичними спільнотами (тобто державами).

Іншою надзвичайно важливою для розвитку теорії реалізму думкою Вебера, було його твердження про залежність економічних процесів від силових політичних інтересів. Економічні інтереси діють на зовнішню політику опосередковано, хоч і стимулюють експансіонізм великих держав.

Ще одним джерелом-та історичною попередницею політичного реалізму стала "теорія балансу сил, яку більше любили практикувати дипломати, ніж академіки... Це було зібрання того, що здавалось більше загальними аксіомами, ніж науковою теорією". Її основи спостерігалися ще у Стародавній Греції та Індії, а окремі елементи викладені у поглядах Фукідіда, Н. Макіавеллі та М. Вебера. Д. Г'юм зауважив, що теорія "балансу сил" ґрунтується на елементарному здоровому глузді та очевидній розсудливості. Цієї теорії ніхто ніколи не формулював, і вона має радше інтуїтивний характер, витворений емпіричним досвідом дипломатичної діяльності, однак є універсальним принципом міжнародних відносин, застосовуваним у всіх історичних епохах та у всіх культурних просторах.

Зміст теорії балансу сил зводиться до трьох тверджень:

1) основою нормальних міжнародних відносин є стабільність, що ґрунтується на рівновазі сил держав, які потенційно можуть воювати між собою;

2) причиною війни є порушення рівноваги сил між державами-ворогами, що дає підстави сильнішій сподіватись отримати перемогу та робить її позицію безкомпромісною, а поведінку — агресивною;

3) стабільність можна підтримувати, створюючи коаліції, спрямовані проти найсильнішої із держав (порушника рівноваги), до того ж сумарна сила членів коаліції має бути не менша за силу протилежної сторони.

Теорія "балансу сил" набуває наукової довершеності з формуванням наукових основ теорії політичного реалізму, частиною якої вона стала.

Один з найбільш відомих реалістів Г. Кісінджер зауважив: "Теоретики системи рівноваги сил часто подають справу так, ніби вона якраз і є природною формою міжнародних відносин. Насправді система рівноваги сил в історії людства спостерігається дуже рідко".

Серед науковців-реалістів того часу вагомий внесок у теорію реалізму зробив Е. Карр, книгу якого "Двадцять років кризи: 1919—1939" вважають однією з перших фундаментальних спроб повністю переосмислити міжнародні відносини у традиціях політичного реалізму. Е. Карр гостро критикував панівну на той час теорію ідеалізму, стверджуючи, що відмінність між її прихильниками та реалістами полягає в тому, що "схильність ігнорувати те, що було, і розглядати те, що має бути, і схильність виводити те, що має бути, з того, що було і що є, визначають два діаметрально протилежні підходи до розв'язання будь-якої політичної проблеми.

Основи теорії політичного реалізму Г. Морґентау зведено до шести принципів (фундаментальних тверджень), із яких випливають усі інші. До них належать:

1. Принцип залежності реальних явищ і процесів у сфері політики, як і суспільства загалом, від об'єктивних закономірностей, глибоко вкорінених у людській натурі, яка не змінилася від найдавніших часів. Удосконалювати суспільство та діяти в міжнародному середовищі доцільно, лише розуміючи його закони, які не можна інтерпретувати на свій розсуд, оскільки їх дія не залежить від волі людини.

2. Принцип ототожнення інтересу і сили, а в міжнародній політиці — силове узгодження інтересів між державами, який Г. Моргентау називає ключовим у теорії реалізму. Розуміння інтересу як сили дає змогу визначити головну мету політики — досягнення влади. Власне це поняття "обумовлює специфіку політичної сфери, її відмінність від інших сфер життя: економіки (яку розуміють у категоріях інтересу, визначеного як багатство), етики, естетики чи релігії". Сила потрібна державі для самозбереження (тобто підтримання влади на власній території), але її акумуляція призводить до встановлення влади над іншими державами і народами.

3. Принцип нестабільності інтересу та його змінності залежно від обставин та конкретної ситуації. Мається на увазі, що "тип інтересу, який визначає політичні дії у конкретний історичний період, залежить від політичного та культурного контексту, в межах якого формується зовнішня політика". Влада, так само як інтерес, залежить від середовища і може включати як фізичне насильство, так і культурний вплив, що дає змогу контролювати поведінку інших держав.

4. Принцип незастосовності моралі в її абстрактному розумінні до дій держав у міжнародних відносинах. Політичний реалізм визнає значення впливу моралі на політичні дії, але "універсальні моральні принципи не застосовні до державної діяльності в абстрактному формулюванні. Їх потрібно розглядати крізь призму конкретних обставин місця і часу. Індивід може сказати: "Fiat justitia, pereat mundus" (Хай згине світ, але торжествує закон), але держава не має такого права".

5. Принцип нетотожності моралі окремої нації з універсальними моральними законами. Г. Моргентау стверджує: "Усі нації відчувають спокусу — і лише деякі з них можуть опиратися їй тривалий час — подати власні цілі та дії як вияв універсальних моральних принципів... Це ототожнення небезпечне і з політичного погляду, адже воно може створити викривлений погляд на міжнародну політику і призвести до того, що держави намагатимуться знищити одна одну нібито в ім'я моральних ідеалів і навіть самого Господа".

6. Принцип автономності зовнішньої політики, як і політики взагалі, від усіх інших сфер міжнародних відносин. У політичній сфері діяльності, що визначається прагненням влади, формуються специфічні стосунки, які не завжди відповідають економічним інтересам, праву чи нормам моралі та релігії. Політичний реалізм визнає важливість будь-яких сфер суспільної діяльності, але розглядає їх крізь призму політики і потреб та інтересів у процесі її здійснення. Політика може бути спрямована на збереження status-quo або на досягнення світового панування, вона може визначатись цілями свободи, безпеки та процвітання або ідеалами економічного, соціального чи філософського змісту, але у будь-якому разі для їхньої реалізації потрібно володіти силою і послуговуватись владою.

Найсильнішою та найвагомішою ідеєю Г. Моргентау було твердження про силовий характер політичного інтересу держави у міжнародних відносинах, що стало аксіомою теорії реалізму. Дещо перефразовуючи її автора, можна ствердити, що найважливішим національним інтересом є акумуляція сили, яка дає змогу реалізувати щораз ширші та розгалуженіші інтереси у міжнародному середовищі. Принциповим елементом політичної теорії Г. Моргентау було його твердження про те, що "...зовнішня політика, яка спрямована універсальними моральними принципами та яка відкидає національний інтерес на задній план, Дж. Кеннан розвинув ідеї Г. Моргентау, беручи за основу твердження, що моральні

принципи індивіда, трансформовані посадовими обов'язками в державних структурах влади, мають принципово інший характер.

Як і Г. Моргентау, він категорично заперечував думку про те, що інтереси однієї нації (держави) можуть бути моральними, а іншої — аморальними. Політика, як і людська природа, на його думку, є ірраціональною, егоїстичною, впертою та прямує до застосування у тій чи іншій формі насильства, вона є нескінченною боротьбою за владу.

Г. Кісінджер із позицій історичного аналізу політичних процесів ХІХ ст. та широкого використання аналогізації, дослідив міжнародну систему ХХ ст. Одним із перших серед реалістів він ужив поняття "міжнародна система", яку розумів як певний уклад стосунків, що тривалий час зберігається між державами. На його думку, досягнення миру у сфері зовнішньої політики не є самоціллю, а виникає як результат стабільної, на відміну від революційної, міжнародної системи.

Р. Арон оригінально поєднав старі та нові ідеї реалізму. Оперуючи поняттям сили, він водночас пов'язує її з міжнародною системою, яку розглядає як "сукупність, складену з окремих політичних утворень, що підтримують між собою регулярні відносини і можуть бути втягнуті у загальну війну".

Р. Арон вважає головним завданням будь-якої держави (політичної одиниці, елемента системи) гарантування власної безпеки, а у підсумку — виживання у середовищі, де *ultima ratio* (тобто останнім аргументом) у суперечці завжди є застосування збройних сил.

Найважливішою характеристикою міжнародних систем є конфігурація співвідношення сил, тобто полярність, яку розуміють як кількість глобальних наддержав та спосіб взаємовідносин між ними.

Згідно з критерієм кількості полюсів він поділив системи на: біполярні та багатополлярні. Утім найважливішим Р. Арон вважав критерій способу взаємовідносин між полюсами, за яким міжнародні системи поділені на гомогенні (однорідні) та гетерогенні (різнорідні).

Гомогенна система об'єднує "держави, які належать до одного типу, сповідують одну й ту саму концепцію політики". У такій системі ворожнеча між полюсами не породжує ненависть та антагоністичне сприйняття один одного, боротьба, і навіть війни, ніколи не набувають крайніх форм. Владні політичні еліти держав-ворогів виявляють стриманість, з огляду на солідарність, якої вони дотримуються стосовно одна одної.

Гетерогенна система складається з "держав, які організовані за різними принципами й поділяють суперечливі цінності".

Суперництво та боротьба в такій системі набувають рис антагонізму, в яких поразка однієї зі сторін зачіпає не лише інтереси народів, а й інтереси владної еліти. Класичний конфлікт інтересів підсилюється ідеологічним конфліктом, що визначається обставинами, "за яких кожний табір рекламує певну ідею і за яких обидва табори внутрішньо поділені, оскільки певна кількість співгромадян, і там, і там, не прагнуть, або не прагнуть від щирого серця, перемоги своєї батьківщини, якщо вона означає поразку ідеї, до якої вони прихиляються і яку уособлює ворог". Теоретичні концепції Г. Кісінджера та Р. Арона були досить близькими щодо розуміння їх авторами сутності міжнародних відносин як системи взаємозв'язків між державами, визначеної певним порядком. Незважаючи на те, що ці концепції прийнято вважати елементами теорії класичного реалізму, є підстави стверджувати, що вони фактично передували виникненню та розвиткові неореалізму.

Класична теорія політичного реалізму ґрунтується на таких твердженнях:

1. Міжнародні відносини, як і будь-які інші види суспільних стосунків, впливають із людської натури, егоїстичної та схильної, за певних умов, до вияву інстинктивної або патологічної агресії. Діяльність людини завжди спрямована на реалізацію особистих інтересів, і лише вони визначають її діяльність. Людина не здатна принципово змінюватися у процесі розвитку, вона може лише обмежувати власні прагнення чи надавати їм певного ідеологічного сенсу.

2. Держава як форма політичної організації людей є головним суб'єктом міжнародних відносин, найважливішим інтересом якого є боротьба за владу, що досягається за допомогою сили.

Міжнародні організації, відображаючи збіжність інтересів держав, діють настільки ефективно, наскільки у цьому зацікавлені найсильніші з них.

Сутністю міжнародних відносин є боротьба за владу (вплив) між державами в анархічному міжнародному середовищі. Норми міжнародного права та моралі не можуть бути універсальним інструментом регулювання взаємовідносин між державами, оскільки вони мають суб'єктивний характер і чинні лише у випадку консенсусу між ними. Водночас у зовнішній політиці вони часто виконують функції гасел, якими послуговуються владні політичні еліти для обґрунтування та виправдання власних дій або маскуванню прагматичних інтересів.

3. Інтереси держав є об'єктивними і мають суперечливий характер, що пов'язано з неоднаковим потенціалом, ресурсами, географічним положенням, а також прагненням до влади з боку владних політичних еліт.

4. Мир і стабільність не мають нічого спільного з виявом волі чи розуму, а є лише функцією рівноваги сил та збігу інтересів (що завжди має тимчасовий характер), підтримання якої є основним завданням зовнішньої політики. Міжнародні конфлікти впливають із порушення рівноваги сил між державами та суперечностей їхніх об'єктивних національних інтересів.

Реалізм, як слушно зауважили Дж. Догерті та Р. Пфальцграф, є консервативним, емпіричним, обережним та недовірливим щодо ідеалістичних принципів та гасел, він з повагою ставиться до уроків історії, однак, як і утопізм, є нормативним та політично орієнтованим. Незважаючи на те, що його оцінки діаметрально протилежні до ідеалістичних, теорія політичного реалізму залишилась частиною класичної школи теорії міжнародних відносин, оскільки ґрунтується на тих самих принципах їхнього розуміння (хоча й інакше трактованих). Виходячи із тотожних з ідеалістами принципів розуміння міжнародних відносин, реалісти трактували їх у категоріях сили і влади, що стало превалюючим в теорії міжнародних відносин у 50—70-х роках ХХ ст.

Неореалізм та неолібералізм

Наприкінці 70-х років ХХ ст. після істотної теоретичної та методологічної кризи класичного реалізму, пов'язаної з гострою критикою його принципів і методів дослідження представниками теорії модернізму, розпочався його ренесанс, який виявився у відродженні інтересу до класичних праць реалістів та став провісником неореалізму.

Неореалізм, що розвивався насамперед завдяки працям К. Волтца, Р. Гілпіна та К. Кіндермана, Дж. Гріко, Дж. Міршаймера, поставив собі за мету поєднати принципи класичного реалізму з теорією міжнародних систем. Міжнародна система, що розглядається як структура взаємовідносин між державами — головна категорія

неореалізму, похідними від якої є поняття: конфлікт, кооперація (співпраця), норма, перевага, інтерес, сприйняття, реальність, рішення. Власне тому неореалізм ще іноді називають структурним реалізмом, формування основ якого пов'язують з ім'ям професора Каліфорнійського університету К. Волтца.

У теорії міжнародних відносин К. Волтц відомий завдяки працям: "Людина, Держава і Війна: теоретичний аналіз" і "Теорія міжнародної політики". Перша написана під значним впливом класичного реалізму, однак демонструє значно ширше розуміння міжнародних відносин. Розглядаючи проблему застосування державами воєнної сили, він стверджує, що "держава використовує силу, якщо в результаті оцінки перспектив досягнення успіху з'ясує, що бажані цілі привабливіші, ніж спокій мирного життя.

Цю ідею К. Волтц розвиває у праці "Теорія міжнародної політики", де на перше місце ставить проблему дослідження структури міжнародної системи, яка розкриває співвідношення сил держав та способу взаємодій між ними. Взаємодіючи, держави мінімально прагнуть до самозбереження, максимально — до переважання, а результатом їх нескоординованої діяльності стає виникнення міжнародної системи, яка формується завдяки сталим політичним взаємодіям між урядами держав та трансформується завдяки змінам у розподілі їхніх силових можливостей. Міжнародна система поєднує в собі дві діаметрально протилежні якості: анархічність та досить жорстку структурну обумовленість політики держав. Постійна схильність системи до війни є залежною змінною (від політики держав), але вона стає реальністю лише в умовах певного укладу сил наймогутніших держав (полярності), який К. Волтц визначає як незалежну змінну.

Він виокремлює *три типи полярності міжнародних систем: біполярний, мультиполярний та уніполярний*. Позиція держав у ієрархії міжнародних систем символізує акумульований ними силовий потенціал, яким вони можуть оперувати та який зобов'язує їх до певної поведінки, а також визначає функції, здійснювані державою у міжнародному середовищі.

"Принциповим внеском засновника неореалізму К. Волтца в теорію міжнародних відносин стало формування теорії міжнародної політики як системної, тобто сформованої у своїх основних рисах не стільки конкретними діями держав, скільки самим принципом відсутності в міжнародних відносинах організуючого начала (принцип міжнародної анархії)... В умовах міжнародної анархії... основна роль належить матеріально-силовим факторам, або полярності, а не тому, як організується здійснення зовнішньополітичного курсу держави".

Величезний внесок у розвиток теорії неореалізму зробив Р. Гилпін, який у праці "Війна і зміни у світовій політиці" ("War and Change in World Politics") виклав три найважливіші постулати неореалізму:

1. Держави залишаються найважливішим суб'єктом міжнародних відносин, хоч поряд з ними автономно діють недержавні актори (міжнародні організації і ТНК).
2. Держави, намагаючись максималізувати власну вигоду, діють раціонально, тобто з багатьох можливих розв'язань у будь-якій ситуації обирають оптимальні.
3. У результаті багатьох інтеракцій між державами в системі виникає рівновага сил, яка є гарантією стабільності.

На відміну від К. Волтца, він вважає цю рівновагу динамічним поняттям, тому що статус та ієрархія держав у системі перебувають у безперервному процесі змін, позаяк історія світу є нескінченною низкою циклів, що складаються з трьох фаз: "експансія —

гегемонія — занепад". У цій тріаді весь час відбувається зміна станів балансу та дисбалансу укладу сил у глобальній міжнародній системі, тобто вона постійно має тенденцію до виходу зі стану рівноваги, але постійно до нього повертається.

Р. Гилпін вважає, що **стабільність чи нестабільність міжнародної системи визначається раціональним ставленням держави до стану системи.**

1. Система є сталою тоді, коли держави задоволені своїм статусом та не бачать користі в її змінах.

2. Держави прагнуть змінити систему тоді, коли сподіваються, що вигода, отримана від цього, буде більшою від можливих втрат.

3. Зміни в системі здійснюються за допомогою різних способів, наприклад, шляхом територіальної експансії чи економічного узалежнення.

4. Досягнення стану рівноваги між втратами та вигодою подальшої експансії призводить до її припинення та намагання дотримуватись існуючого status-quo.

5. Система трансформується, якщо держави не здатні втримати її рівновагу, внаслідок чого створюється новий розподіл влади і відповідно нова структура системи.

Теоретична концепція Р. Гилпіна одним із найсуттєвіших досягнень неореалізму, оскільки він "сконструював широкий є інструментарій дослідження, що дало змогу виходити поза чисту констатацію.

Неореалісти формулюють дві принципові для розуміння міжнародних відносин тези:

- 1) у сучасному світі держави, послуговуючись силою, ведуть боротьбу не за фізичне існування, а за підвищення рівня власного добробуту;
- 2) держави незалежніші у своїй поведінці тоді, коли володіють більшим силовим потенціалом (у широкому розумінні).

У 1980-х роках у теорії міжнародних відносин розпочались т. зв. інтерпарадигматичні дебати¹, в яких основним опонентом неореалізму виступив неолібералізм, причому ці дві теорії сьогодні залишаються найвпливовішими парадигмами.

Неолібералізм як окрему теорію, не варто просто виводити з ідеалізму Е. Канта та Х. Гроція чи поглядів класичних концепцій ідеалістів 20—30-х років ХХ ст., досить важливими його джерелами були також економічні теорії ХVІІІ—ХІХ ст., особливо А. Сміта та Д. Рікардо, а також представників сучасної філософії політики: Ю. Габермаса, М. Бернарда, Р. Дарендорфа та Б. Барбера. Неолібералізм, на відміну від неореалізму, не є єдиною теорією, а радше поєднанням низки теоретичних концепцій, які будуються на подібних принципах. У теорії неолібералізму можна виокремити дві головні інтерпретації: плюралізм і теорію світового суспільства.

Програмою для плюралістів стала праця Дж. Ная та Р. Кохена "Транснаціональні відносини і світова політика" ("Transnational Relations and World Politics").

Дж. Най та Р. Кохен **визначають чотири типи транснаціональної глобальної взаємодії**, що відбувається поза межами традиційних міждержавних відносин за умов опосередкованого контролю з боку державної бюрократії. Вони відповідають сферам:

- 1) інформації, де переміщуються повідомлення, релігійні вірування, ідеї та доктрини;
- 2) транспорту, який переміщує матеріальні об'єкти, включаючи озброєння, приватну власність і товари;
- 3) фінансів, тобто переміщення грошей і кредитів;
- 4) туристики, де переміщуються люди.

У всіх зазначених сферах роль держави може полягати у забезпеченні взаємодій, але навіть у цьому випадку вона не може повністю їх реалізувати без участі недержавних учасників міжнародних відносин. Але у багатьох випадках держава обмежується лише констатацією транснаціональних взаємодій або навіть змушена змінювати свою зовнішню та внутрішню політику під їх впливом. Дж. Най та Р. Кохен визначають також п'ять варіантів впливу транснаціональних відносин на зміст і характер міждержавної політики. Це:

1. Міжнародний плюралізм, тобто взаємодія національних інтересів у транснаціональних структурах, у яких беруть участь транснаціональні учасники, щоб координувати свою діяльність.

2. Зміна відносин між державами під впливом інтересів недержавних акторів.

3. Розвиток механізмів стримування через залежність і взаємозалежність держав.

4. Збільшення, за допомогою діяльності недержавних організацій, можливостей впливу урядів одних держав на політику інших.

5. Виникнення автономних акторів із власною зовнішньою політикою, які здатні протистояти державі та навіть посягати на її політику.

Цей вплив призводить до того, що "держави стають залежними від сил, які не контролює жодна з них. Ця залежність ще більше посилюється, коли будь-які держави створюють нові інструменти впливу на інші держави.

Отже, сучасним міжнародним відносинам притаманний плюралізм, який полягає у рівнозначності міждержавних та недержавних відносин і навіть зростаючій залежності перших від других. З погляду плюралістів, ворожі інтереси держав, які визначали собою суперництво та боротьбу, що були змістом міжнародних відносин у попередні епохи, поступаються кооперативним інтересам і відповідно — розвиткові міжнародного співробітництва та прагненню політичних еліт держав до пошуку компромісного розв'язання навіть тоді, коли певні суперечності між державами і виникають.

Серед неолібералістів найбільш радикальну позицію займає Ф. Фукуяма, який у концепції т. зв. кінця історії стверджує, що після завершення "холодної війни" демократична орієнтація держав стала визначальною змінною формування міжнародних відносин. Він наголошує, що "Найважливішою зміною подій останньої чверті сторіччя (XX. — Прим, авт.) було відкриття неймовірної слабкості... з вигляду найсильніших у світі диктатур, чи вони є військовоавторитарні чи комуністично тоталітарні... і хоч вони не завжди поступалися стабільним ліберальним демократіям, усе ж ліберальна демократія залишається єдиним логічно послідовним політичним стремлінням, і вона оволодіває різними регіонами і культурами у всьому світі". На його думку, демократія має універсальний характер і їй належить абсолютний пріоритет у визначенні зовнішньо- і внутрішньополітичних інтересів сучасних держав. (Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек. — М., 2005. — С. 11).

Ще одна інтерпретація неолібералізму, тісно пов'язана з ідеями Ф. Фукуями, названа теорією глобального управління. Вона являє собою концепцію, яка, з одного боку, є своєрідним продовженням ідей світового (міжнародного) суспільства, але з іншого — неоідеалістичною теорією "світового уряду", чи т. зв. глобального управління. Її візія міжнародних відносин об'єднує погляди багатьох учених, які вважають, що новий універсальний міжнародний порядок має мати в своїй основі спеціально створену (або трансформовану зі структур сучасної ООН) універсальну політичну організацію, діяльність

якої відбуватиметься поза системою національних держав.(Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек. — М., 2005. С. 305.)

Американські дослідники Г. Кларк та Л. Б. Сон у праці "Досягнення миру через світове право. Два альтернативні плани" ("World Peace Through World Law. Two Alternative Plans") висунули конкретний план досягнення загального миру через здійснення поетапного загального роззброєння та створення глобальної системи колективної безпеки. Головним інструментом досягнення такого стану має стати "світовий уряд", створений на основі реформованої ООН, що діятиме на базі зміненого та детально розробленого Статуту, який відіграватиме роль світової конституції. Їхній план розрахований на підтримку багатьох держав, особливо 12 найбільших за чисельністю населення, та впровадження в життя з урахуванням того, що "держави, які не ратифікували змінений Статут (ООН. — Прим, авт.), мають, однак, підпорядкуватися заборонам та зобов'язанням плану із роззброєння".

Теорія неолібералізму логічно продовжувала інтелектуальну традицію ідеалізму, хоч так само, як неореалізм, вона не була механістичним повторенням теорій минулого. Її радше доцільно трактувати як спробу створення нової експланаційної моделі міжнародних відносин (що особливо характерне для плюралізму) на принципах класичної теорії ідеалізму. Однак у формуванні неолібералізму принципову роль відіграли так звані нові факти міжнародного життя, до яких апелювали представники цієї теорії. Йдеться, насамперед, про:

—процес транснаціоналізації міжнародних відносин, завдяки якому роль суверенної національної держави у багатьох сферах міжнародних відносин невпинно зменшується;

—зростання ролі економічного співробітництва, що в умовах глобалізації другої половини ХХ ст., призводить до економізації зовнішньої політики держави;

—крах тоталітарних диктатур у Європі, Азії та Латинській Америці й істотне розширення кількості держав, у яких панує ліберальна демократія;

—зростання ролі міжнародних організацій, як і безпрецедентне зростання їх кількості у сучасному світі.

Загалом неореалісти досить скептично поставилися до цих аргументів, оскільки, на їхню думку, вони принципово нічого не змінюють у міжнародних відносинах. Полеміка між представниками неореалізму та неолібералізму, що розпочалась на початку 1980-х років, стала, за твердженням багатьох учених, найважливішою за весь час існування теорії міжнародних відносин. Вона стосується низки питань розуміння міжнародних відносин, стосовно яких представники цих двох домінуючих наукових теорій мають принципово протилежні позиції:

1. Проблема оцінки наслідків анархічності міжнародних відносин в інтерпретації неореалістів зводиться до твердження про жорсткість структурних обмежень середовища, пов'язаних із полярністю, що визначає політику держав, а теорія неолібералізму ці обмеження сприймає як тимчасові "бар'єри", що долаються за рахунок зростаючого співробітництва.

2. Теорія неореалізму залишається етатичною, наполягаючи на визначальній ролі держави в міжнародній системі, тоді як теорія неолібералізму (й особливо плюралізму) спирається на транснаціоналізм.

3. У теорії неореалізму постулативно визнається пріоритет національнодержавних інтересів, які полягають у гарантуванні безпеки, стабільності розвитку та зростанні впливу

в структурі міжнародної системи. Теорія неолібералізму трактує державу як політичну організацію, діяльність якої спрямована на сприяння реалізації інтересів субнаціональних акторів, а самі інтереси зводять до прагнення економічного процвітання.

4. Для неореалістів характерна інтерпретація стану конфлікту як ситуативного прояву співвідношення сил провідних акторів у міжнародній системі, тоді як неолібералісти вважають його анахронізмом, що залишається в минулому, завдяки зростаючому міжнародному співробітництву (насамперед, економічному), плюралізму акторів та поширенню демократії.

5. Представники теорії неореалізму розглядають міжнародне співробітництво як несталий вияв спільних інтересів, що може існувати і розвиватися лише на основі балансу вигоди, отриманої від нього. Тобто якщо в процесі співробітництва одна зі сторін починає отримувати більшу вигоду, інша прагнучиме відновлення балансу або припинить свою участь у ньому.

Неоліберали вважають рушійною силою міжнародного співробітництва досягнення сторонами абсолютної вигоди від нього, незалежно від того, яка зі сторін отримує більше.

6. В обох теоріях значне місце посідає проблема міжнародних режимів, але неореалісти сприймають їх як загальне прагнення держав упорядкувати та регламентувати відносини між собою, а неолібералісти надають їм конструктивного значення, вважаючи засобом регламентування міжнародного співробітництва та уникнення конфліктів. Неолібералізм і неореалізм принципово відрізняються між собою лише оцінкою ймовірності тісного міжнародного співробітництва між державами у глобальному вимірі та трактуванням дилеми суб'єктності. Власне ці теорії, незважаючи на гостру полеміку між їх представниками, можуть стати фундаментом нової теорії міжнародних відносин.

Питання до самопідготовки:

1. Опишуть еволюцію ідеалістичних концепцій міжнародних відносин.
2. Проаналізуйте проблему класифікації наукових концепцій.
3. Охарактерізуйте становлення реалістичних теорій міжнародних відносин.
4. Визначте та охарактерізуйте принципи класичної школи теорії міжнародних відносин.
5. Розкрийте теорію ідеалізму.
6. Проаналізуйте політичний реалізм.
7. Охарактерізуйте неореалізм та неолібералізм.

Тема 7. СИСТЕМНІ ТЕОРІЇ МОДЕРНІЗМУ.

1. «Біхевіористична революція» та принципи модернізму.
2. Системні теорії міжнародних відносин.
3. Теорії зв'язку (linkage theories).
4. Факторні теорії (теорії поля).
5. Криза теорії міжнародних відносин: раціоналізм і рефлексіонізм.
6. Політичні традиції як регулятори політичного життя.
7. Вестфальська система міжнародних відносин

Мета: Розглянути теорії біхевіоризму (модернізму) та «біхевіористична революція» і принципи модернізму. Проаналізувати системні теорії міжнародних відносин, теорії зв'язку, факторні теорії (теорії поля). чинники, які детермінують політичну поведінку громадян, зокрема дію політичних і моральних принципів і норм. Розкрити зміст

конформізму та нонконформізму в поведінці населення держави. Охарактеризувати особливості кризи міжнародних відносин: раціоналізму і рефлексіонізму та фундаментальні ідеї постмодернізму (за Дж. Васкесом).

Ключові слова: Міжнародні системи, Типи міжнародних систем, Середовище системи, Елемент, Структура, Рівновага, Підсистема, Підходи

«Біхевіористична революція» та принципи модернізму

Біхевіоризм народився наприкінці XIX— на початку XX ст. як напрям американської психології, що наголошував на необхідності вивчення особи через фіксацію конкретних рефлексій людини на певні специфічні зовнішні подразнення. У теорії міжнародних відносин основні принципи біхевіоризму запозичуються в 40—50-х роках XX ст., коли здійснюються перші спроби дослідження міжнародних відносин, що ґрунтуються на емпіричності сприйняття реальності. Власне з біхевіоризму у психології запозичена ідея про необхідність вивчати конкретні прояви діяльності учасників міжнародних відносин на основі емпіризму, який полягає у прагненні визначити чіткі кількісні параметри явищ та процесів, пов'язаних з ними. Ці погляди призвели до т. зв. біхевіористичної революції, що стала початком "Великої дебати" і **поділу теорії міжнародних відносин на дві школи:**

- класичну та модерністську і розмежування двох стилів теоретизування
- гуманістичного та техніцистичного.

Класицизм поєднував у собі теорії ідеалізму та реалізму, які за висловом Х. Булла, "впливали з філософії, історії та права й були пов'язані з вірою їх авторів у доречність використання здорового глузду".

Теорії біхевіоризму спрямовувались на пошук об'єктивних закономірностей міжнародних відносин, уникаючи апріорних тверджень про патологічність людської натури, злу чи добру волю політиків, містичність їх мислення, еталонність міжнародних відносин тощо. Їх основою мали бути визначення факту та його точна інтерпретація, позбавлена суб'єктивних і необґрунтованих оцінок. А. Рапопорт вважав, що лише завдяки такому підходові наука може мати прикладне значення, оскільки "є можливість розвивати теорії війни і миру, конфлікту та розв'язання конфліктів.

Надзвичайно важливий внесок у розвиток теорії біхевіоризму зробив Д. Істон, який сформулював його вихідні методологічні постулати. Він намагався створити аналітичний каркас політичної системи, послуговуючись яким можна було б проводити емпіричні дослідження. Керуючись гіпотезою про те, що держави є відносно автономними системами, що взаємодіють між собою через входи і виходи, Д. Істон формалізував їх взаємодії так: рішення > вихід > вхід > рішення. Будь-яка дія однієї держави стосовно іншої сприймається владними структурами останньої, ідентифікується та стає основою для реакції.

Методологічні постулати теорії міжнародних відносин зведені ним до семи тверджень:

1. Закономірний характер міжнародних явищ та процесів виявляється у повторюваності поведінки держав за певних ситуацій. Ці закономірності, узагальнені у теоріях, мають експланаційне та прогностичне значення.
2. Емпіричність верифікації узагальнень.
3. Строгість методів дослідження, які мають застосовуватись коректно та ґрунтуватись на чіткості й перевірності фактів, що стосуються об'єкта дослідження.

4. Точність дослідження має будуватись на максимально можливому використанні числових показників.

5. Відмінність морально-етичних оцінок від емпірично обґрунтованих результатів досліджень. Ідеться про те, що реальність міжнародних відносин не завжди відповідає моральним цінностям дослідника. Але у будь-якому випадку не варто видавати бажане за дійсне, оскільки науковий підхід завжди ґрунтується на вивченні реальності такою, якою вона є.

6. Наукове дослідження поведінки держав передують політичній практиці, оскільки наука, яка претендує на об'єктивність, не може бути заангажованою.

7. Теорія і прикладні дослідження у сфері політичної науки тісно пов'язані з комплексом соціальних наук у питаннях як взаємодії щодо проведення досліджень, так і взаємних запозичень та обміну науковими результатами.

Теоретична новизна біхевіоризму зводиться до намагання застосувати у дослідженнях такі принципи:

1. Емпіризм який полягає у дослідженні міжнародних відносин шляхом точного з'ясування фактів, зокрема, за допомогою кількісних параметрів. На думку Ч. Германа, кількісній параметризації підлягають: способи голосування у міжнародних організаціях, вербальні заяви політичних лідерів, чинники, які визначають поведінку держав, рішення у зовнішній політиці та окремі факти міжнародного життя.

2. Індуктивність, що полягає в організації дослідження шляхом виведення висновків унаслідок узагальнення та систематизації емпірично виявлених фактів. Дослідження має включати висунення чітко сформульованих гіпотез, пошук залежних, незалежних і таких, що чинять вплив, змінних ситуації, формулювання висновків, пошук і верифікацію аргументів.

3. Об'єктивізм, тобто сприйняття явищ і процесів міжнародних відносин, що не залежать від людської волі чи прагнень, а випливають із реальності стосунків між людьми у процесі життєдіяльності. Ця традиція започаткована поглядами давньогрецького філософа Сократа, який стверджував, що війну не доцільно сприймати як добро чи зло, але до неї варто ставитись як до суспільного явища, яке потрібно пізнати та зрозуміти. Видатний італійський мислитель епохи Відродження Дж. Віко у праці "Основи науки про спільну природу націй" стверджував, що історичні закони мають провіденційний характер і не збігаються з волею монархів та інших історичних осіб.

4. Системність, що полягає у розумінні міжнародних відносин як сукупності зв'язків між учасниками міжнародних відносин, котра створює між ними ситуацію взаємозалежності та взаємозв'язку.

Усі теорії біхевіоризму, залежно від вихідної гіпотези, можна поділити на **три групи: системні теорії, теорії зв'язку (linkage theories) і факторні теорії ("теорії поля")**.

Звернемо увагу, що **Модернізм**, критикуючи традиційні методи дослідження, які використовує політичний реалізм, акцентує увагу на використанні методів точних наук у вивченні феномену міжнародних відносин.

Біхевіоризм народився наприкінці XIX — на початку XX ст. як напрям американської психології, що наголошував на необхідності вивчення особи через фіксацію конкретних рефлексій людини на певні специфічні зовнішні подразнення. У теорії міжнародних відносин основні принципи біхевіоризму запозичуються в 40—50-х роках XX ст., коли здійснюються перші спроби дослідження міжнародних відносин, що ґрунтуються

на емпіричності сприйняття реальності. Власне з біхевіоризму у психології запозичена ідея про необхідність вивчати конкретні прояви діяльності учасників міжнародних відносин на основі емпіризму, який полягає у прагненні визначити чіткі кількісні параметри явищ та процесів, пов'язаних з ними. Розуміння теорії міжнародних відносин прихильниками біхевіоризму полягало у прагненні створити універсальну, всеохоплюючу, замкнену, логічну теорію міжнародних відносин, яка дала б змогу не лише описати сучасні та минулі конфігурації, перебіг подій у міжнародній системі й пояснити їх, але також передбачити їх майбутні моделі.

Надзвичайно важливий внесок у розвиток теорії *біхевіоризму* зробив Д. Істон, який сформулював його *вихідні методологічні постулати*:

1. Закономірний характер міжнародних явищ та процесів виявляється у повторюваності поведінки держав за певних ситуацій. Ці закономірності, узагальнені у теоріях, мають експланаційне та прогностичне значення.

2. Емпіричність верифікації узагальнень.

3. Строгість методів дослідження, які мають застосовуватись коректно та ґрунтуватись на чіткості й перевірності фактів, що стосуються об'єкта дослідження.

4. Точність дослідження має будуватись на максимально можливому використанні числових показників.

5. Відмінність морально-етичних оцінок від емпірично обґрунтованих результатів досліджень. Ідеться про те, що реальність міжнародних відносин не завжди відповідає моральним цінностям дослідника. Але у будь-якому випадку не варто видавати бажане за дійсне, оскільки науковий підхід завжди ґрунтується на вивченні реальності такою, якою вона є.

6. Наукове дослідження поведінки держав передує політичній практиці, оскільки наука, яка претендує на об'єктивність, не може бути заангажованою.

7. Теорія і прикладні дослідження у сфері політичної науки тісно пов'язані з комплексом соціальних наук у питаннях як взаємодії щодо проведення досліджень, так і взаємних запозичень та обміну науковими результатами.

Головним положенням транснаціоналізму є положення про те, що держава — не єдиний міжнародний актор. Крім неї, такими акторами виступають індивіди, установи, організації, недержавні об'єднання.

Основна ідея неомарксизму — цілісність світового співтовариства, що конкретизується в думці про несиметричність взаємозалежності сучасного світу та реальну залежність економічно слаборозвинутих країн від індивідуальних держав.

Неореалізм виражає прагнення до збереження переваг класичної традиції й, одночасно, — до збагачення її з урахуванням нових міжнародних реалій та досягнень інших теоретичних течій.

Системні теорії міжнародних відносин

Основоположником загальної теорії систем вважають американського вченого австрійського походження Л. фон Берталанфі. Наприкінці 40-х років ХХ ст. він дійшов висновку, що, незалежно від різновиду та природи елементів, для всіх систем характерні одні й ті ж закони функціонування і розвитку. Тобто ці закони ізоморфічні, а їхня дія однакова, незалежно від того, в якій системі вони діють: природній чи соціальній. Висунення цієї гіпотези дало йому підстави стверджувати, що для дослідження соціальних

явищ і процесів цілком можна послуговуватись методологією та формальним апаратом, запозиченим із точних наук.

Автором найбільш відомої класифікації міжнародних систем, серед опрацьованих представниками теорії біхевіоризму, є американський учений М. Каплан, який, подібно до неореалістів, висунув ідею про відповідність типів міжнародних систем глобальному розподілові сил, тобто їхній "полюсності". У його концепції відносини в системі визначаються кількістю полюсів і співвідношенням між ними, відносинами між полюсами та нейтральними державами й універсальними акторами. У пізніших працях він звернув увагу на такий чинник формування міжнародних відносин, як володіння державами ядерною зброєю.

М. Каплан визначає *п'ять змінних систем*: фундаментальні принципи системи, принципи її трансформації, змінні класифікації учасників, змінні їх можливостей та змінні інформації.

1. Фундаментальні принципи системи є правилами її існування, що визначають функції учасників міжнародних відносин і які варто сприймати як узагальнення їхньої характеристичної поведінки, визначеної структурними можливостями та обмеженнями, що склалися у ній.

2. Принципи трансформації системи є правилами її динаміки, тобто сталими особливостями змін, завдяки яким вона видозмінюється.

3. Змінні класифікації учасників міжнародних відносин пов'язані зі структурними рисами, які модифікують їхню поведінку. Тобто йдеться про внутрішні особливості учасників, які М. Каплан, подібно до К. Волтца, вважає, що всі держави світу дотримуються подібних цілей у зовнішній політиці, але реалізують їх лише у сприятливих умовах міжнародного середовища можуть впливати на їхню діяльність у межах міжнародної системи.

4. Змінні можливостей учасників визначають фізичні параметри, які дають змогу певному учасникові виконувати ті чи інші функції. Йдеться про такі традиційно підкреслювані параметри могутності держави, як площа території, чисельність населення, рівень розвитку промисловості, а також боєздатність її збройних сил, справність транспорту та системи комунікації, схильність до застосування сили, здатність отримувати допомогу від інших учасників тощо.

5. Змінні інформації включають знання учасника про засоби, якими він може послуговуватись, намагаючись досягнути визначених цілей, та можливу реакцію і засоби інших учасників.

Початково М. Каплан визначив шість типів міжнародних систем, які вважав основними, а пізніше додав ще чотири (змішані). Тобто його типологія містить **десять моделей міжнародних систем**:

1. Система рівноваги сил характеризується відсутністю загальної конфронтації, допускаючи ймовірність конфліктів маргінального значення. У ній визначається певна кількість "полюсів", оптимальним їх числом вважається п'ять, що за будь-яких умов не допускає можливості домінування одного з них. М. Каплан вважає, що "індивідуальні дії національних акторів доповнюють одна одну, і так реалізуються найважливіші правила системи, що описують поведінку акторів. За своїм характером вони універсальні". Система рівноваги сил характеризується такими правилами, яких дотримуються "полюси". Вони завжди:

—діють з метою розширення власних можливостей, надаючи перевагу дипломатичним засобам перед військовими;

—схильні застосувати військову силу, ніж утратити змогу розширити свої можливості;

—схильні припинити військові дії, ніж повністю знищити одну з провідних держав;

—діють проти будь-якої коаліції чи однієї держави, які намагаються домінувати в системі;

—діють проти держав, які підтримують наднаціональні принципи організації у системі;

— дають змогу відновити статус переможеним та обмеженим у своїх можливостях провідним державам.

2. Вільна біполярна система існує тоді, коли виникають два конфронтуючі блоки, але між ними опиняється група учасників міжнародних відносин, які залишаються нейтральними. Посередником у відносинах між блоками є універсальний учасник (наприклад, ООН). Визначальну роль у системі відіграють блоки, які складаються з національних держав, очолюваних однією з глобальних наддержав ("полюсів"). Система функціонує на основі правил взаємовідносин між блоками:

—блоки намагаються збільшити свої релятивні можливості;

— не наважуються на пряме зіткнення між собою, вважаючи ризик занадто великим;

— схильні воювати, щоб не допустити домінації протилежного блоку;

— кожен блок намагається підпорядкувати собі універсального учасника міжнародних відносин і через нього — протилежний блок;

—прагнуть збільшити кількість своїх учасників (тобто держав-сателітів), але толерантно сприймають позаблоковість (за певних обставин).

Нейтральні та універсальні учасники міжнародних відносин у такій системі, мають подібні прагнення, а у своїй політиці намагаються:

— дотримуватись нейтралітету щодо обох блоків;

— підтримувати один одного, виразно демонструючи критичну позицію щодо обох блоків;

—сприяти зменшенню небезпеки глобальної війни та напруженості у стосунках між блоками.

3. Гнучка біполярна система характеризується тими ж особливостями та правилами, що й попередня, але блоки-противники, порівняно з нейтральними учасниками, досить слабкі й не можуть виявляти прагнення до їх поглинання.

4. Біполярна система розрядки виникає за умови, що "полюси" та очолювані ними блоки відмовляються від конфронтації на користь співпраці та мирного співіснування.

5. Біполярна система нестабільних блоків створюється тоді, коли "полюси" недостатньо сильні, щоб постійно утримувати у своїй сфері впливу інших учасників. Вона характеризується чергуванням конфронтації та мирного співіснування.

6. Жорстка біполярна система існує, якщо є надмогутні "полюси", жорстка ієрархія у межах блоків, слабкі і навіть відсутні нейтральні учасники. Вона характеризується постійною конфронтативністю та граничною напруженістю у відносинах між полюсами й вірогідністю вибуху війни.

7. Універсальна система не має у своїй структурі яскраво виражених "полюсів" та об'єднує всіх учасників міжнародних відносин навколо глобальної, міжнародної інституції з універсальними цілями діяльності (наприклад, ООН).

8. Ієрархічна система виникає тоді, коли найсильніший учасник міжнародних відносин ("полюс") встановлює домінацію над іншими учасниками, підпорядковуючи їх меті своєї діяльності.

9. Система повної проліферації (одностороннього вето) є проявом такого співвідношення сил між державами, коли одна з них, володіючи атомною зброєю, може "шантажувати" всіх учасників і призвести до загального хаосу та втрати всіма учасниками почуття безпеки.

10. Система неповної проліферації така ж, як і попередня, однак із тією відмінністю, що атомною зброєю володіє 15—20 держав, що може призвести до ситуації, коли вона виконує функцію залякування потенційного агресора.

В умовах неповної проліферації володіння атомною зброєю означає незалежність у системі, але спричиняє недовіру у стосунках учасників.

На відміну від традиціоналістів, М. Каплан ігнорує посилання на історичні прецеденти, оскільки вважає їх надто хаотичними і непереконливими для теоретичних узагальнень. На його думку, аналіз можливих типів міжнародних систем дає змогу зрозуміти закономірності трансформування системи одного типу в інший. М. Каплан зауважив, що лише перші два типи систем реально існували в історії, а всі інші — ніколи не виникали.

На його думку, "аналіз систем, які не мали історичних прообразів, має певну цінність. По-перше, моделі міжнародних систем, що існували в історії, дадуть змогу зі значною ймовірністю передбачити можливість виникнення (за певних умов) нових видів міжнародних систем. Тому характеристики міжнародних систем, які не мали аналогу в історії, створюються на основі моделей існуючих систем. По-друге, бажано прогнозувати поведінку таких міжнародних систем, якщо вони виникнуть".

На думку О. Янга, реальні міжнародні відносини можна зобразити у вигляді "моделі розривів", побудованої на тому, що складовими глобальної системи є специфічні регіональні підсистеми, між якими існує подібність, але немає тотожності. У його інтерпретації "модель розривів займається, насамперед підсистемами, а не індивідуальними акторами; вона враховує відмінності між регіональними та глобальними конфліктними осями".

О. Янг висуває п'ять принципових міркувань щодо міжнародної системи:

1) у ній існують окремі держави, що характеризуються глобальним впливом та проблеми планетарного значення, які стосуються всієї системи;

2) у міжнародній системі існують автономні підсистеми, провідні держави в яких та баланс сил (у кожній з них) істотно відрізняються;

3) автономні підсистеми мають регіональний характер;

4) регіональні підсистеми не є повністю ізольованими, оскільки вони — складова частина глобальної міжнародної системи;

5) глобальна міжнародна система є складним поєднанням глобальних та регіональних підсистем, що характеризується мінливістю та різноманіттям структурних форм.

Підкреслюючи складну внутрішню структуру глобальної міжнародної системи, О. Янг намагався уникнути спрощеного розуміння міжнародного середовища, яке було неминучим наслідком капланівської формалізації та генералізації реальності.

На початку 60-х років ХХ ст. Дж. Моделскі формулює теорію т. зв. цивілізаційних систем, яка започаткувала новий напрям у дослідженні міжнародних систем. Дж. Моделскі виокремлював типи цивілізаційних систем, застосовуючи низку соціологічних критеріїв: можливість швидкої мобілізації ресурсів держави, особливості функціонування.

У концепції Дж. Моделскі цивілізаційні системи є найважливішими складовими елементами глобальної міжнародної системи влади та джерела її солідарності, спосіб функціонування економіки, характер суспільної культури. Він виділив два типи систем: *Аграрію та Індустрію*.

Аграрія об'єднує менш розвинені країни, де можливість мобілізації ресурсів досить обмежена, влада спирається на панування однієї особи або певної еліти, солідарність влади олігархічна, спосіб функціонування економіки екстенсивний, а культура має елітарний характер.

Індустрія об'єднує розвинені країни, які, навпаки, мають змогу легко й швидко мобілізувати ресурси, влада в них ґрунтується на пануванні багатьох еліт, очолюваних великими власниками та бізнесменами, основою суспільної системи і влади є освіта і здібності, економіка розвивається інтенсивно, культура має загальнодоступний масовий характер.

Модель міжнародної системи Дж. Моделскі критично опрацював та розвинув у своїх працях Ф. Ріггс. Він стверджував, що існують міжнародні системи, які мають риси як аграрних, так й індустріальних цивілізацій. Опіраючись на застосування структурно-функціонального аналізу та на аналогію з фізичним процесом проходження світла крізь призму, він окреслив три типи міжнародних систем:

1) монохроматична система об'єднує суспільства, в яких різноманітні суспільні функції виконує одна структура, що загалом відповідає Аграрії;

2) рефракційна система, тобто така, в якій кожній суспільній функції відповідає окрема структура, що співвідноситься з Індустрією;

3) призматична система є чимось середнім між двома попередніми, позаяк ґрунтується на такому розподілі функцій, що передбачає їх ранжування та паралельну співдію двох принципів функціонування систем. Тобто існують рівні, на яких окремі суспільні функції виконують різні структури, але поряд із ними на інших рівнях суспільні функції монополізовані певною структурою. На думку Ф. Ріггса, така конструкція суспільної системи характерна для більшості країн світу.

Норвезький учений Й. Гальтунг окреслив два типи міжнародних систем, спираючись на критерій їх розміщення щодо центрів найважливіших глобальних процесів у сферах: політики, економіки, культури та інформації. Світ, на його думку, поділений на центральні та периферійні міжнародні системи, а міжнародні відносини визначаються специфікою взаємовідносин між ними:

1) **центральні системи** об'єднують високорозвинені держави, які є найбагатшими та найсильнішими й відіграють провідну роль у міжнародних відносинах. Вони пов'язані між собою розгалуженими взаємозв'язками, формалізованими у структурах міжнародних організацій. Ці держави та їх угруповання ініціюють і контролюють глобальні процеси, й власне тому їх варто визначати як центри глобального домінування;

2) **периферійні системи** включають держави, які є слабо розвиненими та пасивними у політичній сфері. Вони повністю чи частково залежні від центрів глобального домінування, оскільки є об'єктом тих світових процесів, які не в змозі контролювати.

На думку Й. Гальтунга, центральні та периферійні системи можна виокремити емпірично, за низкою показників, що характеризують рівень розвитку країн і свідчать про їхній ранг у світовій ієрархії.

Характерною ознакою сучасних міжнародних відносин є домінування центральних систем над периферійними, яке виявляється у формі прямого, а найчастіше, прихованого імперіалізму (теорію Й. Гальтунга традиційно відносять до неомарксизму (глобалізму), але автори не поділяють такої оцінки, оскільки його понятійно-категорійний апарат та сам зміст поглядів ближчий до системної теорії біхевіоризму, а структурна теорія агресії — до неореалізму та неокolonіалізму. Із цієї тези Й. Гальтунг робить три найважливіші висновки:

1) між центральними та периферійними системами існує очевидний конфлікт інтересів, оскільки перші прагнуть зберегти домінування, а другі — незалежитись від їхнього впливу;

2) можливість створення коаліцій периферійних держав та війни між двома системами залежить від єдності держав центральної системи;

3) імовірність конфлікту інтересів значно вища у центральних системах, ніж у периферійних.

Останній висновок Й. Гальтунга впливає із твердження про те, що експлуатація державами центральних систем периферійних країн відбувається нерівномірно та несолідарно.

Системні теорії біхевіоризму, незважаючи на обґрунтовану критику, пов'язану з їхньою абстрактністю та дедуктивністю, можна тлумачити як значний крок уперед, що символізував значний розвиток теорії міжнародних відносин. Він виявився у формулюванні великої кількості надзвичайно цікавих теоретичних концепцій, що намагались знайти підхід до пояснення явищ та процесів міжнародного життя. Розвиток загальних теорій міжнародних систем паралельно призвів до виникнення низки вузких напрямів дослідження їх окремих елементів чи ситуацій. Теорії стабільності, оточення систем, внутрішніх взаємозв'язків між елементами систем та інші наукові напрями конкретизували загальні теорії систем. У цій проблематиці широко відомим науковим доробком є праці К. Дойча, Р. Розекранца, Дж. Зінгера, Х. і М. Спрутів, Б. Броді та ін.

Теорії зв'язку (linkage theories)

Теорії зв'язку логічно впливали зі загальної теорії систем, яку їхні автори критично аналізували, водночас намагаючись розвивати в напрямку конкретизації дослідження у міжнародній системі взаємодій, що виникають. Прихильники теорії зв'язку формалізували такі стосунки, використовуючи поняття "мікросистема" та "макросистема".

Найбільш стисло і чітко, модель таких співвідношень сформулював С. Розен, який стверджував, що взаємодія двох держав у межах міжнародної системи полягає у балансі між здатністю однієї з них завдати шкоди іншій та здатністю другої витримати натиск, пов'язаний з діями першої. Держава, що є об'єктом тиску, з огляду на свої можливості, може:

— підпорядковуватись тискові, змінюючи свою політику та внутрішні суспільні структури, тобто узалежнюватись від суб'єкта дій;

— пасивно витримувати натиск;

— активно застосовувати контрзаходи проти суб'єкта, який чинить тиск, підпорядковувати його своїй політиці та змінювати макросистему у власних інтересах.

Концепцію С. Розена, яка стала основою для всіх теорій цього напрямку, дещо пізніше розвинув і доопрацював К. Холсті. Моделюючи стосунки між державами А і В, він з'ясував, що ефективність тиску А на В залежить від об'єктивних та суб'єктивних чинників, до яких належать:

- рівень економічної залежності держави В від держави А;
- можливість застосувати адекватні контрзаходи державою В у відповідь на тиск держави А;
- імовірність отримати різнопланову допомогу державою В від третіх держав;
- прагнення держави В до опору, що впливає зі стійкості її внутрішніх суспільних систем — політичної, економічної та соціальної;
- прагнення політичних еліт і населення підпорядковуватись впливу держави А;
- заангажованість обох держав у процес реалізації власних цілей та їх готовність до жертв і затрат на свої дії конфронтаційного характеру.

Теорія "пенетрації" (тобто проникнення), яку запропонував В. Хандрієдер, випливала із твердження про взаємну пенетрацію суспільних систем держав у міжнародній системі. Він вважав, що в реальних міжнародних відносинах відсутні односторонньо спрямовані зв'язки. Тому схеми, в яких моделюється одностороння залежність, є занадто спрощеними. Залежність завжди має двосторонній характер, а тому мова може йти лише про її асиметрію.

В сучасних умовах очевидний істотний вплив міжнародного середовища на формування внутрішньої політики держави, в якій враховуються три групи чинників:

- 1) переважно внутрішні проблеми, які реалізуються з використанням зовнішньополітичних засобів;
- 2) зовнішні проблеми, що змушують політичне керівництво держав світу до певних дій у сфері внутрішньої політики;
- 3) обидві групи чинників, що взаємно впливають на процес прийняття політичних рішень.

У цьому контексті висновок В. Хандрієдера полягає у визначенні простої та очевидної закономірності про те, що вплив міжнародного середовища на окрему державу тим сильніший, чим вона слабша, і навпаки, чим вона сильніша, тим він слабший.

Теорії зв'язку, спрямовані на дослідження надзвичайно важливих проблем співвідношення міжнародних і внутрішніх систем держав, можна оцінити як надзвичайно перспективні, оскільки їх можна застосовувати як для глибшого, порівняно зі загальною теорією, дослідження глобальної системи, так і для вивчення проблем національної безпеки.

Факторні теорії ("теорії поля")

Факторні теорії, або інакше "теорії поля", формулювались упродовж 50—60-х років ХХ ст., коли багато вчених звертали увагу на проблеми дослідження об'єктивних і суб'єктивних чинників, що прямо чи опосередковано впливають на міжнародні відносини. Важливою особливістю теорій, які стосувались дослідження цієї проблематики, стала формалізація міжнародного середовища до певної площини (поля), де розташовані учасники і здійснюються відносини між ними.

Найбільш опрацьованою та оригінальною серед цих теорій була модель, запропонована К. Райтом. Вона побудована на припущенні, що будь-яка подія у міжнародних відносинах є змінною стану його поля. Він розумів поле міжнародних

відносин як систему змінних багатьох параметрів, визначену в реальному часі та просторі, або аналітичну. Визначниками поля він називав властивості суб'єктів (елементів), зв'язки між ними та їх дії. Поле у концепції К. Райта є абстрагованою моделлю реальності, яку можна розглядати у двох площинах: *географічній та аналітичній*:

1) Географічне поле міжнародних відносин є реальним простором, у якому існують явища та відбуваються процеси, змінні у часі;

2) Аналітичне поле, на відміну від географічного, є простором, який містить суб'єктивні елементи: оцінки ситуації, думки, ідеї, концепції, доктрини тощо.

К. Райт виділяє такі осі можливостей, які визначають об'єктивні чинники спроможності суб'єкта міжнародних відносин:

1. Вісь суспільної енергії, яку він розуміє як вісь економічного прогресу, де значення змінних перебуває між "екстремумами": від бездіяльності до енергійності.

2. Вісь суспільної еластичності, або децентралізації: від моноцентричності до поліцентричності у політичній та інших суспільних сферах.

3. Вісь співпраці пов'язана з прагненням до міжнародної співпраці: від ізоляції (автаркії) до активної співпраці.

4. Вісь сили (могутності): від слабкості до надмогутності.

5. Вісь сировинних та інших засобів: від їх відсутності (дефіциту) до достатності.

6. Вісь технологічного прогресу: від технологічної примітивності до досконалості.

Осі вартостей є шкалами, у яких визначаються суб'єктивні чинники, що лімітують дієздатність у міжнародному середовищі. Серед них визначені:

1. Вісь оцінки реальності: від суб'єктивної оцінки власних можливостей і міжнародного середовища до об'єктивної оцінки.

2. Вісь конкретності мислення: від сприйняття реальності дедуктивним шляхом (через абстрактні концепції) до сприйняття індуктивним шляхом (через усвідомлений досвід).

3. Вісь цілей діяльності: від прагнення зрозуміти реальність до активної її зміни.

4. Вісь самоідентифікації: від замкнутості, підозрливості й де-фенсивності до толерантності та експансивності.

5. Вісь інтерпретації інтересів: від егоїзму до альтруїзму. Перше значення екстремуму розглядається як урахування лише власних інтересів, а друге — як інтересів інших учасників міжнародних відносин.

6. Вісь ставлення до світу: від негативного (ворожого) до позитивного.

Виходячи з визначення таких осей, К. Райт стверджував, що будь-яку зміну міжнародних відносин можна пояснювати змінами аналітичного поля, співдією між змінними можливостей і вартостей та взаємозв'язком між географічним і аналітичним полями. Усі змінні відображають комплекс об'єктивних і суб'єктивних чинників, що визначають зміни у міжнародному середовищі.

Основне призначення теорії К. Райта полягало у спробі емпіричного моделювання процесів у міжнародних відносинах, а це зумовило значно виразніший її методологічний ефект, ніж екс-панаційну вартість.

Концепцію К. Райта творчо опрацював Р. Руммель. Він розвинув її у прикладну площину та звів до аксіом, у яких поєднав теорію поля і теорію міжнародного статусу. Його теоретична концепція викладена у шести аксіомах, три з яких стосуються поля міжнародних відносин, а три — статусу держав.

Теорія поля зводиться до таких аксіом:

1. Міжнародні відносини є полем, що складається з атрибутів та співдій усіх держав і їхніх зв'язків, визначених у часі.
2. Поле охоплює простори атрибутів держав та їхньої поведінки.
3. Простір атрибутів держав є сукупністю суспільних сил, що визначають міжнародні відносини у просторі дії"; та їх поведінки.

Теорія статусу зводиться до таких аксіом:

1. Міжнародні відносини є суспільною системою, для якої властива стратифікація за статусом, що визначається як зрівноважений (рівномірно високий рівень) і нерівноважений (нерівномірно високий рівень).
2. Деякі прояви поведінки держав лінійно залежать від їхнього статусу.
3. Статус прямо пов'язаний з поведінкою учасників міжнародних відносин, що означає прагнення до status-quo зрівноважених учасників, і навпаки, до його змін і конфліктів — нерів-новажених.

Теорія Р. Руммеля, завдяки своєму прикладному характерові, зумовила значний інтерес і операційно використовувалася в емпіричних дослідженнях проблеми "вимірності" держав.

Н. Гледіч запропонував дещо інший підхід, пов'язаний з рангами держав та їхнім впливом на білатеральні відносини.

Його теоретична концепція звелася до визначення трьох найважливіших, на його думку, закономірностей міжнародних відносин:

- 1) що вищий сумарний ранг обох держав у міжнародній системі, то вищий ступінь співдій між ними;
- 2) що більша подібність рангів двох держав, то вищий ступінь позитивних співдій між ними;
- 3) що подібніший профіль рангів, то позитивніші між ними співдії.

Н. Гледіч вважає, що взаємозв'язок атрибутів держав з їхньою поведінкою в міжнародних відносинах можна досліджувати емпірично та встановлювати точні регулярні співвідношення. Умовою для такого дослідження є створення методології прецизійного визначення рангів держав у ієрархії міжнародних систем.

Біхевіористичні теорії поля стали важливим етапом розвитку теорії міжнародних відносин, який позначився низкою оригінальних ідей, що суттєво різнилися від класичних — *своєю складністю, науковістю та високим рівнем абстракції*. Вони стали значним кроком у розробці емпіричної методології дослідження міжнародних відносин, оскільки К. Райт та його послідовники впритул підійшли до створення моделей, завдяки яким можна моделювати реальність та прогнозувати її майбутні стани.

Криза теорії міжнародних відносин: раціоналізм і рефлексіонізм

Критики "біхевіористичної революції" постійно звинувачували її прихильників у тому, що вони не реалізували у своїх концепціях її основні цілі, тобто не спромоглися створити повністю емпіричних теорій, висновки яких мали б індуктивний характер. Один з них, Х. Булл, підкреслював: "Якщо судити про цей підхід за критеріями логічної чіткості та наукової точності, то можна стверджувати, що його якість досить висока.

"Біхевіористична революція" не змогла реалізувати свої завдання через значну складність проблеми пошуку емпіричних параметрів досліджуваних явищ міжнародного життя. З'ясувалося, що досить важко кількісно виміряти цілу низку надзвичайно важливих

ситуативних змінних, таких як: зміст інтересів, цілей і прагнень учасників міжнародних відносин, сила дії та взаємодії між ними, характер впливу суб'єктивних чинників на процес прийняття рішень.

Із кінця 70-х — початку 80-х років ХХ ст. у теорії міжнародних відносин розпочалась серйозна криза, спричинена розчаруванням багатьох учених не лише можливостями класичного підходу, але й результатами розвитку біхевіористичних теорій.

Однією зі спроб подолання кризи може вважатись широко дискутована ідея поєднання методологій, які ґрунтуються на кількісних і якісних методах, що вважається необхідним та закономірним етапом у розвитку теорії міжнародних відносин. Ідея формування нової теорії міжнародних відносин впливає з розуміння її послідовниками неможливості абсолютно повного відображення реальності за допомогою лише однієї із перелічених вище методологій.

У 1988 р. Р. Кохен назвав нову синтетичну теорію раціоналізмом і протиставив йому т. зв. рефлексійний підхід, представники якого радикально та досить активно критикують фундаментальні основи раціоналізму.

Серед найбільш жорстких критиків раціоналізму виділяються, насамперед, представники критичної теорії, феміністита постмодерністи.

Критицисти, зокрема Ю. Габермас, запропонували досить вузьку концепцію створення "ідеальної інформаційної ситуації", що може стати засобом подолання політичного панування могутніх наддержав і конфліктів, оскільки повна відкритість інформації сприятиме аргументованій суперечці між сторонами та неупередженим (тобто справедливим) рішенням.

У руслі критичної теорії виник досить своєрідний науковий напрям — т. зв. конструктивізм, представлений працями А. Вендта, Д. Ламсдейна та інших. У їхніх працях відображені два основні твердження, властиві цій теорії:

1. Фундаментальні структури міжнародних відносин формуються під визначальним впливом суб'єктивних факторів, які впливають із людських прагнень та інтересів і призводять до створення тих чи інших соціальних конструкцій.

2. Поведінка й інтереси окремих держав у міжнародному середовищі визначаються суб'єктивними ідеями та уявленнями про розвиток міжнародних відносин, але не їхніми реальними інтересами.

Формування феміністичних концепцій у теорії міжнародних відносин спричинене інтернаціоналізацією жіночого руху, зростанням транснаціональної феміністичної активності та винесенням проблем статевої нерівності на глобальний порядок денний.

Прихильники фемінізму, або т. зв. тендерних теорій, спираються радше на власну політичну позицію, ніж на певні логічні аргументи та систематично викладену теорію. З їх точки зору, раціональні теорії спираються на суто чоловіче бачення міжнародних відносин, але легковажать особливим жіночим досвідом та прагненнями. Прихильники цих теорій відштовхуються від ідеї тендерних ролей у суспільстві, які, на їхню думку, є нерівноправними. Зокрема, В. Петерсон та А. Ранян наголошують на тому, що жінка в ієрархії суспільства поставлена в принципово нижче положення. Розподіл суспільства за тендерними ролями призводить до того, що у політиці домінують чоловіки, а жінки перебувають у підпорядкованому становищі.

Найбільш вивершені принципові основи власної теорії створені постмодерністами, серед яких виділяються ідеї М. Фуко, Ж. Деріда, Р. Рорті та особливо Р. Ешлі. Дж. Васкез виокремив п'ять фундаментальних ідей постмодернізму:

1. Відсутність загального прогресу та еволюції в людській історії. На їх думку, різні суспільства розвиваються власним шляхом, який не є кращим чи гіршим за інші, а сучасний стан західної цивілізації не є ідеалом, він лише один із прикладів розвитку.

2. Послідовна низка подій не підлягає жодній об'єктивній закономірності, але є результатом тих чи інших рішень, що були прийняті свого часу як випадкові альтернативи.

3. Реальність породжується системою суб'єктивних цінностей та діями людей, спрямованими на їх впровадження в життя, тобто вона є лише "соціальною конструкцією".

4. Ідентичність є формою прояву влади та насильства над особами, соціальними групами та суспільствами.

5. Мова та концептуальні парадигми створюють реальність, оскільки вони висувають певні моделі спілкування та розвитку, і щойно суспільство запроваджує нововведення, доцільність яких обґрунтована наукою, вони стають частиною реальності.

Виходячи з таких принципових основ, постмодерністи звинувачують теоретиків раціоналізму, особливо неореалізму, в нерозумінні сучасних суспільних процесів, їх спрощенні та оперуванні неточними й неправильними за змістом поняттями та категоріями.

Слабкістю теорії міжнародних відносин досі є відсутність науково апробованої експланаційної теорії, що цілісно, несупе-речливо та аргументовано пояснила б сутність міжнародних явищ та процесів. Відсутність їх чіткого розуміння звужує можливість широкого застосування сучасних наукових методів та підходів до дослідження, зокрема, комп'ютерних симуляцій, теорії "ігор".

Звідси випливає, що в теорії міжнародних відносин розпочинається нова гостра полеміка, яка в підсумку може призвести до формування цілої низки істотних наукових концепцій.

Сучасна теорія міжнародних відносин змушена не лише синтезувати найсуттєвіші досягнення в межах нової теорії, але й повернутися до проблематики розвитку методологічних основ. Упродовж її розвитку цим питанням не надавалось значної уваги у працях учених; вони намагалися досліджувати прикладні проблеми та науково пояснювати реальні ситуації в міжнародному середовищі.

Дж. Догерті та Р. Пфальцграф вважають, що сучасна теорія міжнародних відносин має:

— сприяти зміцненню науки про міжнародні відносини як самостійної наукової дисципліни;

— зосередитись на формулюванні постбіхевіористичної теорії, яка, ґрунтуючись на всіх найкращих ідеях, акумульованих досі, мала б ширші експланаційні можливості;

— здійснити чіткий розподіл фундаментальних і прикладних досліджень;

— створити систему наукових зв'язків між дослідженнями міжнародних відносин на різних рівнях узагальнення.

Питання до самопідготовки:

1. Наведіть приклади типових міжнародних систем?
2. Визначте типи міжнародних систем
3. З'ясуйте суть терміну "динамічна рівновага".
4. Охарактеризуйте глобальну систему та її підсистеми
5. Визначте головні властивості та ознаки сучасної системи МВ.

6. Прокоментуйте ієрархію міжнародних систем. Ключові типи міжнародних систем.
7. Надайте основні характеристики міжнародних систем (суверенітет, територіальна цілісність, принцип формальної рівності держав).

Тема 8. ТЕОРІЇ МІЖНАРОДНОГО СЕРЕДОВИЩА.

1. Теорії міжнародного детермінізму та геополітика.
2. Расово-антропологічні теорії.
3. Марксизм і неомарксизм.
4. Цивілізаційні теорії.

Мета: Розкрити місце і роль теорії міжнародного детермінізму та геополітики. Проаналізувати особливості расово-антропологічних теорій. Охарактеризувати марксизм і неомарксизм. традиційні політичні інститути як вищий рівень сформованості політичної культури. З'ясувати специфіку цивілізаційних теорій.

Теорії міжнародного середовища

Теорії, окреслені як детерміністичні складаються з концепцій, що ґрунтуються на припущеннях про визначальну роль певних чинників у формуванні міжнародних відносин. Це, без сумніву, споріднює їх із факторними теоріями біхевіоризму, від якого вони, однак, суттєво відрізняються.

Факторні теорії біхевіоризму виникли значно пізніше та характеризуються вищим ступенем складності й абстракції. Детерміністичні теорії визначаються монофакторним підходом, тобто для них властиве досить жорстке пов'язання явищ і процесів у міжнародних відносинах переважно лише з проявом одного з факторів, тоді як дія інших вважається мізерною. Вони спрямовані на дослідження ширших, ніж міжнародні відносини, суспільних явищ і процесів, а тому їх можна вважати теоріями міжнародного середовища.

До детерміністичних теорій належать соціологічні теорії географічного детермінізму та геополітика, расизм, марксизм і нео-марксизм. Таке групування має суто умовний характер, позаяк вони являють собою цілком різні системи поглядів на суспільні явища та процеси взагалі й на міжнародні відносини зокрема.

Переважаюча більшість учених не відносять їх до складових теорій міжнародних відносин (за винятком неомарксизму, а інколи — геополітики), хоча низку положень, які вони містять, можна розглядати як своєрідні спроби їх пояснення.

Теорії географічного детермінізму та геополітика

Серед теорій, що ґрунтуються на принципі монофакторності, найбільш опрацьованим і значущим науковим підходом є географічний детермінізм, розвиток якого у ХХ ст. породив формулювання цілої низки геополітичних концепцій.

Географічний детермінізм зародився в античні часи. Думки, що пов'язують ступінь розвитку держав і цивілізацій з особливостями їх географічного положення, клімату та ґрунтів, знаходимо у працях Платона, Арістотеля, Демокріта, Епікура, Гіппократа, Фулідіда. Цілком сформовані географічно-детерміністичні концепції розвитку суспільства висловлювали Ж. Боден, Ш. Монтеск'є, А. Тюрго, Г. Бокль, Л. Мечников, Е. Реклю та інші. В їхніх працях географічне середовище розглядалось як найважливіший фактор формування і розвитку особистості, суспільств, цивілізацій, держав тощо.

Г. Бокль, досліджуючи історію людства, звернув увагу на сталі взаємодії між природою та людиною, які, на його думку, є взаємними. Аналізуючи природне оточення людини, у праці "Історія цивілізації в Англії" (1861), він стверджував, що найважливішими його елементами є клімат, ландшафт, ґрунти та їжа, якість і кількість якої прямо впливають на розвиток людини.

Ландшафт, на його думку, визначально впливає на особливості фізичного розвитку людини, її мислення та опосередковано — на рівень розвитку людської спільноти. Велич природи пригнічує людину, робить її пасивною та безпомічною перед стихією, тоді як люди, котрі живуть у помірній зоні, змушені бути активними й боротися за існування, що робить їх творчими та сприяє накопиченню розумового "капіталу".

Надзвичайно цікаву теоретичну концепцію у сфері досліджень соціальної географії висунув російський соціолог Л. Мечников. Свої погляди на розвиток суспільства він виклав у фундаментальній праці "Цивілізація та великі історичні річки. Географічна теорія розвитку сучасного суспільства" (1889).

В історії цивілізації Л. Мечников виділив три основні періоди:

1. **Річковий період** відлічується відтоді, коли виникли перші розвинені суспільства в долинах великих річок: Інду та Гангу в Індії; Хуанхе та Янцзи в Китаї; Тигру та Євфрату в Месопотамії; Нілу в Єгипті. Долини річок були зручні для землеробства та відігравали роль найзручнішого транспортного шляху, яким могли користуватися люди. У цих обмежених географічних ареалах люди були змушені виявляти солідарність, об'єднуючись у спільноти. Поступовий процес диференціації суспільних функцій призвів до виникнення перших держав.

2. **Морський період**, що охоплює 25 століть, починається від заснування Карфагена й завершується в часи існування імперії Карла Великого. У цей час виникають культури Фінікії, Карфагена, Греції, Риму, Візантії. Спільною рисою для них був розвиток не лише сільського господарства, але й ремесла, та превалювання морської тргівлі, що стала основним джерелом їх добробуту і могутності. У ці часи люди освоюють не лише Середземне море, але й Чорне та Балтійське моря, що розширює ареал європейської цивілізації та поступово робить її могутнішою за інших.

3. **Океанічний період** розпочинається після розпаду імперії Карла Великого, а його кульмінацією стає епоха великих географічних відкриттів. Це час виразного домінування західноєвропейської цивілізації, яка, завдяки прискореному розвитку морського транспорту, опанувала не лише Атлантичний океан, але й фактично весь світовий водний простір. Л. Мечников розглядає океанічний період як переддень початку "всесвітньої" епохи, яка зароджується в XIX ст.

Географічний детермінізм став теоретичною основою геополітики, яка базується на ідеї визначального впливу особливостей географічного простору на зовнішню політику держав. Геополітика як окрема наука стала формуватись у другій половині XIX ст., тобто задовго до того, коли у 1916 р. цю назву запропонував у праці "Держава як форма життя" шведський географ і юрист Р. Челлен, який вважав, що вона є наукою "про державу як географічний організм, втілений у просторі".

Геополітичні ідеї фактично започатковані у працях Л. Гумпловича та Ф. Ратцеля, які, на відміну від детерміністів, пов'язували вплив особливостей географічного середовища не з розвитком людського суспільства взагалі, а зі сферою політики держави.

Л. Гумплович, якого вважають одним із найавторитетніших представників соціального дарвінізму в соціології, виклав свою концепцію суспільних відносин у працях: "Раса і держава" (1875), "Расова боротьба" (1883), "Соціологія і політика" (1892). Він виходив з ідеї відповідності законів соціального розвитку природним законам людського існування, тобто висунув ідею ізоморфізму значно швидше, ніж це зробили засновники системної теорії біхевіоризму. На його думку, людство гетерогенне та складається з різних за своїм походженням та історичними особливостями формування людських рас, які він розуміє як соціокультурні об'єднання людей, що виникають на основі спільності духовних елементів, таких як релігія, мова, звичаї, культура. У процесі спільного життя на одній території, під впливом процесу амальгамації (з фр. *amalgame* — сплав, суміш різнорідних елементів) невеликі первісні людські групи утворюють етноси, нації та держави.

Основним, або первинним, законом відносин між державами є їх постійна боротьба за пролягання лінії кордону, як у сенсі її відсування (тобто розширення власної території), так і свободи дій через неї.

Із цього закону випливають три похідні, або вторинні, закони:

1) основою гарантування власної безпеки є акумулювання могутності, а також максимально можливе її підірвання в імовірних противників;

2) дії держави спрямовуються за лінією найменшого опору і скеровані на досягнення найкращих результатів;

3) основою зовнішньої політики є воєнна сила, яка прямо визначає статус держави та її активність у міжнародному середовищі.

Основоположником класичної геополітики вважають німецького вченого Ф. Ратцеля, який, однак, не застосовував це поняття, а використовував термін "політична географія". У працях "Антропогеографія" (1882), "Політична географія" (1897), "Про закони просторового зростання держав" (1901) він сформулював концепцію визначального впливу географічного середовища на зовнішню політику держав.

Молоді, сповнені суспільної енергії держави експансивні та завжди намагаються розширюватися за рахунок слабких сусідів. Ф. Ратцель вивів **сім законів просторового зростання держав**:

1. Простір держав зростає разом із розвитком їх культури.

2. Просторове зростання держави супроводжується розвитком ідей, торгівлі, виробництва, підвищенням суспільної активності.

3. Розширення території держави досягається шляхом приєднання чи поглинання менших держав.

4. Кордон є периферійним органом держави, який свідчить про її силу чи слабкість і зміни в її внутрішньому організмі.

5. Держава намагається долучити до своєї території найцінніші фізикогеографічні елементи: берегові лінії, басейни річок, рівнини, басейни корисних копалин.

6. Імпульс до зростання є зовнішнім, оскільки він пов'язаний з перепадами рівня розвитку цивілізацій на сусідніх територіях.

7. Загальна тенденція до збільшення території переходить від держави до держави та посилюється, що призводить до виникнення щораз більших держав.

Р. Челлен, шведський географ та юрист, послуговувався ідеями Ф. Ратцеля, яким, на думку К. Хаусгофера, надав чіткості та зрозумілості. Він розглядав державу як організм, що складається з п'яти життєво важливих сфер: геопросторової, демографічної, економічної,

соціальної та політичної. Р. Челлен вважав, що держава керується інстинктом до самозбереження, зростання, устремлінням до влади та веде боротьбу за володіння життєвим простором на всіх стадіях свого існування: народження, зрілості, упадку, смерті (тут доречніше — ліквідації. — Прим. авт.).

А. Мехен, не вживаючи поняття "геополітика", широко застосовував її понятійно-категорійний апарат та сформулював теоретичну концепцію, яка стала для неї класичною.

На основі цього він *висуває шість критеріїв статусу держави*:

1. Географічне положення щодо відкритих морських басейнів, що дає змогу налагодити морські комунікації з іншими країнами, а у разі потреби загрозувати їм своїм флотом.

2. Конфігурація морського узбережжя та кількість зручних морських портів, від чого залежать процвітання держави та її безпека.

3. Протяжність берегової лінії, оскільки чим вона довша, тим більші потенційні можливості має держава.

4. Статистична кількість населення країни.

5. Національний характер, тобто здатність народу до торгівлі, що важливо, оскільки вона є основою могутності держави.

6. Характер політичного правління, позаяк це може сприяти чи сковувати вільну ініціативу громадян.

Позитивна для окремої держави комбінація об'єктивних (природних) і суб'єктивних чинників морської могутності ще не свідчить про загальний рівень її могутності. На думку А. Мехена, могутність є результатом цілеспрямованої політики її політичного керівництва, яке у сприятливій геополітичній ситуації мусить скористатись із існуючих можливостей. Могутність будь-якої держави світу складається з трьох принципових елементів, які в теоретичній концепції А. Мехена представлені у вигляді формули: $SP = N + MM + NB$, де SP — морська могутність; N — військово-морський флот; MM — торговий флот; NB — морські бази, які є ключовим елементом могутності, оскільки їх розташування у найважливіших для світового судноплавства географічних пунктах дає змогу контролювати морські шляхи, а, отже, держава отримує величезні стратегічні переваги.

Обґрунтовуючи місію США про виконання нею провідної ролі у світовій політиці, А. Мехен спирався на їх унікальне геополітичне положення, яке називав "Manifest Destiny" (виявлену долю), що дає змогу панувати у двох найважливіших для світового судноплавства океанах, є основою для панування, яке має бути досягнене у два етапи:

1) панування в обох Америках, згідно з доктриною Монро, що дасть змогу США контролювати Атлантичний і Тихий океани;

2) встановлення світового панування проникненням в інші океани (передусім, Індійський) та стратегічного охоплення Євразії.

Така політика, на думку А. Мехена, має бути спрямована на встановлення планетарної торгової цивілізації на чолі зі США, головним завданням яких буде підтримання вільної торгівлі між країнами світу.

Видатний англійський геополітик Х. Маккіндер виходив у своїх міркуваннях із тези про те, що у будь-яких суспільних процесах "ініціативу проявляє людина, а не природа, але власне природа переважно здійснює регулювання"

На його думку, вся **геополітична історія людства поділена на три епохи**:

1. *Доколумбова епоха*, під час якої народи внутрішнього півмісяця змушені були постійно захищатися від кочових народів Азії, де завжди існувала можливість створити численну та мобільну військову силу. Германці, гуни, алани, угорці, монголи, араби, змінюючи один одного, здійснювали спустошливі нашествия на морські цивілізації Європи.

2. *Колумбова епоха* стала поворотним моментом розвитку людської цивілізації, оскільки народи внутрішнього півмісяця, продовжуючи боротьбу з народами Азії (у цей час Європі загрожували турки-османи), скерували експедиції на пошук нових земель і, не зустрічаючи серйозного опору, створювали могутні колоніальні імперії. Ця епоха стала тріумфом західноєвропейської цивілізації, яка змогла не лише витримати натиск народів Осьового ареалу, але й підпорядкувати їх, встановивши контроль над територіями обох півмісяців.

3. *Постколумбова епоха* розпочалась із завершенням епохи великих географічних відкриттів. Весь світ став відомим та освоєним, а розвиток системи сухопутних шляхів сполучення спричинив ефект "стягування земної кулі". Динамічні пульсації морських цивілізацій ведуть їх до зіткнення, причому паралельно в серці Азії відроджується могутня континентальна сила — Росія. Х. Маккіндер писав: "Росія посідає у світі таку ж центральну стратегічну позицію, як Німеччина — в Європі. Вона може здійснювати напади в усіх напрямках і піддана можливим нападам з усіх напрямів, крім півночі.

На основі своєї схеми, Х. Маккіндер сформулював три правила світової політики, які, як і його схема, стали класичними:

- 1) хто править Східною Європою — править Хартлендом;
- 2) хто править Хартлендом — править Світовим Островом;
- 3) хто править Світовим Островом — править Світом.

У теорії міжнародних відносин виокремлюються праці Н. Спайкмена, який сформулював свої концепції, поєднуючи теорії геополітики та балансу сил.

У праці "Стратегія Америки у світовій політиці" (1942) та у виданій після його смерті праці "Географія світу" він докладно проаналізував теоретичні основи геополітики та сформулював утилітарний підхід до проблем світової політики, намагаючись створити основи ефективної стратегії США. Н. Спайкмен припустив, що експансія здійснюється у напрямі найменшого спротиву, а лімітуючими її природними бар'єрами є океани, річки, гори, які є визначальними чинниками її спрямування. Мета експансії може пов'язуватись із боротьбою за вихід до моря, контроль над стратегічними вузлами шляхів сполучення, басейнів корисних копалин тощо. Услід за Ф. Ратцелем він стверджував, що територія держави є функцією її могутності сьогодні. Тобто держава контролює в певну історичну мить таку площу власної території, яку дозволяє акумульована нею сила.

Н. Спайкмен розглядав геополітику як один із найважливіших інструментів здійснення міжнародної політики, як спосіб вироблення ефективної стратегії. Він вважав: "У світі міжнародної анархії зовнішня політика має керуватись метою зміцнення або, принаймні, збереження порівняльної силової позиції держави. Сила, в кінцевому підсумку, дає змогу провадити успішну війну, і в географії лежать ключі до проблем військової і політичної стратегії. Територія держави — це база, з якої вона діє під час війни, і стратегічна позиція, яку вона займає в час тимчасового перемир'я, яке називають миром. Географія є фундаментальним фактором у зовнішній політиці держави тому, що цей фактор — постійний. Міністри приходять і йдуть, помирають навіть диктатори, але ланцюги гір залишаються непорушними".

У 20—40-х роках ХХ ст. популярною була ідея про панрегіони, яка інтерпретувала поняття автаркічних економічних регіонів світу. К. Хаусгофер надавав їм значення геополітичних утворень.

Н. Спайкмен скоригував правила Х. Маккіндера та сформулював їх у інший спосіб, замість трьох положень залишив лише два. На його думку, світове панування визначається такими географічними особливостями:

- 1) той, хто домінує над Рімлендом, — домінує над Євразією;
- 2) той, хто домінує над Євразією, — тримає долю світу у своїх руках.

На його думку, у світовій політиці визначальну роль відіграють три основні центри: Атлантичне узбережжя Північної Америки, Європа та Далекий Схід Євразії. Він припускав, що в перспективі до них може приєднатись четвертий центр — Індія.

Виходячи з аналізу основних геополітичних концепцій, Т. Габісь зводить сутність міжнародних відносин до трьох закономірностей:

1. Влада завжди означає ту чи іншу форму експансії.
2. Влада є розширенням (просторовим), примноженням, отриманням вигоди.
3. Зовнішня політика завжди спрямована на нові сфери впливу, територіальні надбання тощо.

Більшість геополітиків вважають логічною думку про те, що доти, доки держава зміцнюється та розвивається, вона є експансивною, а припинення експансії свідчить про початок її занепаду. Експансію та розширення сфери впливу держави геополітики часто сприймали спрощено, як агресію і територіальні загарбання, що не зовсім правильно і відповідає реаліям ХІХ ст. Історичний досвід другої половини ХХ — початку ХХІ ст. засвідчує, що форми експансії передбачають також встановлення політичного, економічного, фінансового, інформаційного, культурного та інших видів впливу і не завжди пов'язані з прямими анексіями території.

Узагалі, якщо відкинути ідеологізацію поняття "життєвий простір", то варто зауважити, що воно є не пропагандистським гаслом чи тезою для виправдання агресивної зовнішньої політики, а, передусім, — умовою існування політичних утворень. Жодна держава у світі не існувала реально без визначеного кордонами власного географічного простору.

Расово-антропологічні теорії

Теорії расизму виникли у руслі натуралістичного напрямку в соціології, які ґрунтувались на твердженні про фізичну та психічну нерівноцінність людських рас і вирішальний вплив їх відмінностей на історію й культуру людства. Дослідження расових взаємодій, які відбуваються у глобальному масштабі, не могло не зачепити проблематику міжнародних відносин.

Поняття "раса" (від фр. *гасе*) дослівно означає породу певних біологічних організмів. На початку ХІХ ст. це поняття застосував засновник сучасної антропології Ж. Кюв'є для означення морфологічно відмінних типів людей.

Поняття "раса" трактувалося представниками расово-антропологічної школи в соціології як в антропологічному розумінні, так і в етнічному. У першому випадку критеріями відмінності рас є вторинні морфологічні ознаки будови людського тіла: колір шкіри, тип волосся, розріз очей, будова обличчя тощо. У другому ознакою виступає приналежність певних народів до пра-етнічних спільнот — великих народностей, із яких виникли нації.

Яскравим представником першого напрямку був французький учений Ж. де Гобіно — автор чотиритомної праці "Нариси про нерівність людських рас" (1855). У своїй концепції він виходить із твердження про те, що суспільний розвиток можливий лише за умови расової чистоти суспільства, оскільки він впливає з вроджених здібностей рас. Процес змішування рас руйнує життєвий уклад, призводить до погіршення їх природжених характеристик, деградації культури та загибелі.

Ж. де Гобіно стверджував, що раси за антропологічними та психологічними особливостями нерівноцінні. Біла (європеїдна) раса, створена арійськими народами, як найбільш інтелектуальна, динамічна і сильна, має панувати над чорною (негроїдною) та жовтою (монголоїдною). На цьому має триматися світовий порядок, інакше кажучи, стабільні міжнародні відносини. Суспільний розвиток є функцією чистоти білої раси, а її змішання з іншими расами призводить до її деградації та загибелі всієї людської цивілізації.

О. Аммон вважав, що люди поділяються на дві великі групи:

1) довгоголові, інтелектуальний рівень яких дуже високий, і вони створюють суспільну еліту;

2) короткоголові є людьми нижчого інтелектуального рівня, а їх роль у суспільстві має полягати у виконанні важкої фізичної праці.

На основі такої класифікації О. Аммона Ж. Ляпуж сформулював теорію расової боротьби, яка, на його думку, велась між двома расами: світловологими доліцефалами (довгоголовими) та темноволосими брахіцефалами (короткоголовими). Перша є біологічно чистою та винятково цінною, а друга — продуктом змішування рас унаслідок метисизації. Ж. Ляпуж доходить висновку, що основний "закон епох" полягає у винищенні більш досконалої вищої раси через т. зв. соціальний (у нього це — різновид біологічного) відбір, який здійснюється у шести формах: військовій, економічній, політичній, правовій, моральній, релігійній. У міжнародному середовищі боротьба між расами виявляється у конфліктах, які мають різноманітний характер, але загалом ведуть до расової катастрофи всього людства.

Англійський учений Х. Чемберлен у найвідомішій зі своїх праць "Основи ХІХ століття" (1899) розглядає поняття раса в етнокультурній площині.

Германці, на його думку, здатні відродити арійський дух і запровадити в Європі та світі "новий порядок", який буде спиратися на їхнє панування. Головним ворогом арійської раси він проголошує євреїв, які розкладають визначально чисту панівну расу, вносячи в неї прагматичність і меркантильність.

Запозичені у Х. Чемберлена ідеї ще жорсткіше інтерпретував А. Розенберг, який визначав расизм та антисемітизм основними принципами ідеології націонал-соціалізму. Ця ідеологія оголошувала інші раси (особливо слов'ян) меншовартісними, над якими панівній арійській расі (німцям) потрібно встановити панування, використовуючи їх територію для розширення власного життєвого простору. Наголошувалося на необхідності розв'язати "єврейське питання", відселяючи євреїв та відмежовуючи від арійського суспільства, а в кінцевому підсумку йшлося про їх фізичну ліквідацію.

Расово-антропологічні теорії характеризуються невисоким науковим рівнем, оперуванням ідеалістичними ціннісними категоріями, бездоказовістю та надзвичайним цинізмом висновків. Спільне для всіх було оперування поняттям "раса", яке вилучало будь-які внутрішні відмінності, приймаючи як постулат, що вона має спільні політичні, економічні, культурні та інші інтереси. У більшості теорій расизму нації чи субнаціональні

суспільні групи взагалі ігнорували, а державу розглядали як політичну організацію раси нижчого рівня

Марксизм і неомарксизм

Класична (або, як її інакше називали, ортодоксальна) теорія марксизму формувалась у другій половині XIX — на початку XX ст. Один із її найрадикальніших представників В. Ленін стверджував, що вона випливала з трьох основних джерел: утопічного соціалізму, економічної теорії А. Сміта і Д. Рікардо та діалектичної філософії Г. Гегеля.

К. Маркс формулював свою теорію в умовах "промислової революції", що відбувалась у Європі з початку XIX ст. та призвела до кардинальних змін у соціальній структурі суспільства. Як послідовний детермініст, він узалежнював усі суспільні відносини від економічних інтересів класів, які він розумів як великі групи людей, виокремлені за критерієм права їх власності на засоби виробництва. З огляду на це, він висував матеріалістичну концепцію суспільства, побудовану на переконанні, що категорії економічної науки є чимось на зразок універсального ключа до всіх філософських, політичних та культурологічних проблем. У розумінні К. Маркса кожне суспільство складається з визначального економічного "базису" (система матеріально-виробничих відносин) та похідної від нього "надбудови" (право, мораль, ідеологія). Марксизм зводить суспільні відносини до антагоністичних стосунків між експлуаторами (власниками засобів виробництва) та експлуатованими (робочою силою). Класи експлуаторів та експлуатованих перебувають між собою в антагоністичних відносинах, а їх класова боротьба є визначальним суспільним процесом — рушієм історії.

К. Маркс і Ф. Енгельс вважали, що антагонізм виникає між класами через основне суспільне протиріччя між рівнем розвитку продуктивних сил і виробничими відносинами. Коли рівень розвитку продуктивних сил суспільства "переростає" у виробничі відносини, відбувається кардинальна трансформація його соціальної структури. На цій основі вони розвинули т. зв. матеріалістичне розуміння історії. Історія людства полягає в тому, що постійний ріст продуктивних сил призводить до періодичних кардинальних змін суспільного ладу. Суспільний лад, що існував упродовж певного тривалого періоду, вони назвали *формацією та вважали, що в історії людського суспільства можна виділити:*

— первісну формацію, яка базується на общинній власності та рівності всіх членів спільноти;

—рабовласницьку формацію, в основі якої лежить підневільна праця рабів і суспільна нерівність;

—феодальну формацію, що ґрунтується на пануванні спадкових земельних власників (феодалів) та праці селян-кріпаків (тобто закріплених за земельним володінням);

—капіталістичну формацію, яка полягає у пануванні великої буржуазії (капіталістів), що є власниками засобів виробництва (заводів і фабрик), та праці вільних найманих робітників.

Капіталізм, на думку К. Маркса і Ф. Енгельса, не є вічним, оскільки класова боротьба між капіталістами та пролетаріатом неминуче призведе до пролетарської революції, а у всесвітньому масштабі — до повалення експлуаторських класів усіх країн. Пролетарська революція розпочнеться у промислово розвинених країнах Європи та Північної Америки і за відносно короткий час охопить весь світ.

Відомий російський марксист М. Бухарін у праці "Світове господарство та імперіалізм" (1915) розвинув ідею Р. Гільфердінга і на її основі сформулював теоретичні

основи розуміння імперіалізму (від лат. ітрегіит — влада, панування) як нової фази розвитку капіталізму. На його думку, у міжнародних відносинах на початку ХХ ст. вступають у протиборство вже не національні держави, а національні економіки, які є частиною світової економічної системи. В. Ленін присвятив міжнародним відносинам значно більше уваги, ніж К. Маркс, що пояснюється його ідеями про незрілість пролетарської революції та можливість її перемоги в одній країні світу. Це неминуче означало б наявність певного історичного періоду паралельного існування соціалістичної держави (диктатури пролетаріату) та її капіталістичного оточення.

Свої погляди на сучасний йому капіталізм В. Ленін виклав у праці "Імперіалізм як вища стадія капіталізму" (1916), де, послуговуючись статистичними даними про розвиток світового господарства, обґрунтував думку М. Бухаріна про нерівномірний розвиток капіталістичних держав. В. Ленін вважав, що така нерівномірність свідчить про те, що капіталізм трансформувався на початку ХХ ст. у свою вищу стадію — імперіалізм. На його думку, імперіалізм є прямим наслідком капіталістичного розвитку, але водночас являє собою якісно іншу фазу і характеризується такими економічними ознаками:

1. Концентрація виробництва та капіталу відбувається в межах діяльності монополій.

2. Унаслідок злиття банківського капіталу з промисловим виникає впливова фінансово-промислова олігархія.

3. Особливого значення для світової економіки набуває вивіз капіталу, на відміну від вивозу товарів у домонополістичну епоху.

4. Створюються міжнародні союзи капіталістів, що намагаються поділити світ.

5. Завершується розподіл світу між наймогутнішими капіталістичними державами.

Імперіалізм, на думку В. Леніна, призводить до реакційних змін у надбудові капіталістичної формації. Для капіталістичних держав в епоху імперіалізму характерне прагнення до зміцнення панування над колоніями шляхом більш "справедливого" розподілу і подальшої більш "дружної" їх експлуатації, посилення гноблення чужих націй, укріплення і продовження найманого рабства пролетаріату як своїх, так і поневолених країн. *Імперіалізм* характеризується *зростанням шовінізму та мілітаризму, накопиченням суперечностей між наймогутнішими державами світу і неминучістю великих воєн.*

Виходячи з ідеї нерівномірного розвитку капіталізму і неминучості криз і воєн, В. Ленін стверджує, що "можлива перемога соціалізму початково в небагатьох чи навіть в одній, окремо взятій, капіталістичній країні".

Розвиваючи свою концепцію, він стверджував, що перемога соціалістичної революції та створення диктатури пролетаріату (держави) в одній країні докорінно змінює характер міжнародних відносин. Основне протиріччя у міжнародних відносинах уже не стосуватиметься протистояння між імперіалістичними державами (хоча воно й збережеться), а визначатиметься боротьбою між пролетарською державою та її капіталістичним оточенням.

Послідовники В. Леніна намагались вирішити цю проблему шляхом розвитку його ідеї про спрямованість пролетарської держави на здійснення світової революції. Постійну боротьбу пролетарської держави проти капіталістичного оточення "завдаванням ударів по його найслабших ланках" із застосуванням збройної сили, що "підштовхне" революції в інших країнах світу, Л. Троцький назвав "перманентною" революцією. Пролетарську державу доцільно розглядати як базис світової революції, а змістом її зовнішньої політики

є "експорт" революції в інші країни світу. Населення, ресурси, господарство і збройні сили захоплених країн мають бути спрямовані на боротьбу з капіталістичним світом, на здійснення світової революції.

Радянський воєначальник і воєнний теоретик М. Тухачев-ський на початку 30-х років ХХ ст. обґрунтував необхідність ведення воєн проти окремих капіталістичних держав, їх окупацію та встановлення в них радянської влади потребою у розширенні базису світової революції.

У підсумку перемогла думка Й. Сталіна, який прямо ототожнив та підпорядкував світовий комуністичний рух цілям зовнішньої політики

У системі марксизму поєднані елементи матеріалістичні, науководетерміністичні, аморалістичні з ідеалістичними, моралістичними, релігійнофотворчими. К. Маркс створив справжній міф про пролетаріат. Місія пролетаріату є предметом віри. Марксизм не є лише наукою і політикою, він є також віра, релігія"

Ця очевидна метафізичність марксизму, як це не парадоксально, ріднить його навіть із націонал-соціалізмом. Як відомо, А. Гітлер також стверджував, що після побудови Третього Рейху та його перемоги у світовому масштабі всесвітня історія має завершитись, розвитку більше не буде, всюди запанує порядок. Творцем нового порядку, при якому буде відсутній розвиток та пануватиме порядок, має бути "арійська раса" панів, яку ще потрібно виховати на певних принципах.

У кінці 60-х — на початку 70-х років ХХ ст. "радянські" теоретики дещо модифікували класичний марксизм-ленінізм, стверджуючи, що сучасні міжнародні відносини зводяться до мирного співіснування між капіталізмом та соціалізмом. Міжнародні системи в їхньому розумінні поєднували однотипні за політичним і соціальним ладом держави, що пов'язані спільними цілями та інтересами на світовій арені.

Із 50-х років ХХ ст. починає зароджуватись неомарксизм, витоки якого пов'язують із Р. Пребишем, що тоді очолював Економічну Комісію ООН по Латинській Америці. Він та його співпрацівники доводили, що сучасний капіталізм не призводить до конвергенції національних економік, а поглиблює економічний розкол світу на бідні та багаті країни. Інтерпретуючи в нових умовах ідею М. Бухаріна, вони розглядали слаборозвинені країни світу як периферію світового господарства, повністю залежну від його центру.

До неомарксизму традиційно відносять теоретичні концепції Е. Вал-лерстайна, С. Аміна, Р. Кокса, А. Франка, але надзвичайно близькі до них також погляди С. Стренджа, Д. Елкінса, Ф. Кордозо та багатьох інших учених. Основна відмінність їх ідей, порівняно з класичним марксизмом, полягає у трактуванні суб'єктності та джерел економічного домінування в міжнародних відносинах. Неомарксистки вважають, що в умовах кінця ХХ — початку ХХІ сторіч:

—капіталізм став глобальним явищем, оскільки він переріс традиційні рамки національних держав та перетворився у світову систему економічного і політичного панування;

— національна держава перестала бути самостійною у власній внутрішній та зовнішній політиці, підпавши під вплив міжнародних капіталістичних об'єднань — транснаціональних корпорацій;

—економічна система світу базується на експлуатації країн "третього світу" ТНК високорозвинених країн, а політична — на підтриманні такого становища за допомогою дипломатії та воєнної сили;

—відбувається маргіналізація внутрішніх суспільних відносин та їх узалежнення від тенденцій, що складаються у міжнародному середовищі.

Деякі автори відносять структуралізм до окремого наукового напрямку міжнародної політекономії.

Один із головних представників неомарксизму Е. Валлерстайн у сучасній міжнародній системі виділив три основні сегменти: Центр, Семіпериферію, Периферію:

Центр — група найрозвиненіших (економічно) та наймогутніших капіталістичних країн, які домінують у світовій економіці та політиці.

Семіпвриферія — група середньо або нерівномірно розвинених країн, які, незважаючи на відносно незалежне положення, перебувають під впливом Центру.

Периферія — економічно відсталі країни, які повністю залежать від Центру та перебувають під його опосередкованим контролем.

Усі сегменти утворюють єдину глобальну світову систему, в якій економіки країн Центру не можуть ефективно розвиватись у межах національних кордонів, а процвітання вони можуть досягнути лише у глобальній економічній системі. Політика держав Центру спрямована на відкритість національних економік та ліквідацію митних бар'єрів. Семіпериферійні та периферійні країни мають досить мало можливостей для самостійного розвитку, оскільки перебувають під тиском Центру.

У світовій історії капіталізм є унікальною суспільною системою, побудованою на відкритості та експансивності, що визначило її глобальний характер.

Найбільш радикальну та цілком очевидно пов'язану з теоріями класичного марксизму концепцію запропонував С. Амін. На його думку, у сучасному світі глобалізація визначається п'ятьма монополіями, якими володіють високорозвинені країни. Це монополії на нові технології, фінанси, доступ до природних ресурсів, засобів комунікації та володіння ядерною зброєю. Вони дають змогу розвиненим державам зайняти провідні позиції у світовій системі та підпорядковувати собі й експлуатувати в інтересах своїх монополій країни Периферії.

Теоретики неомарксизму широко застосовують поняття "світова економіка" та "світова система", які хоч і не є аналогічними, але логічно впливають одне на одного. Услід за К. Марксом основною вони вважають світову економіку, структура якої визначає світову систему. Неомарксистичні надають принципового значення структурним обмеженням світової системи, вважаючи, що вони роблять слаборозвинені країни своєрідними заручниками світового порядку. В міжнародній системі діють механізми структурного домінування, які змушують держави чинити залежно від місця, яке вони посідають в ієрархії системи.

Неомарксизм не є точною копією марксизму, адаптованою до умов кінця ХХ — початку ХХІ ст. Основні розбіжності між теоретиками класичного марксизму та неомарксизму полягають у тому, що "представники неомарксизму не розглядають міжнародні відносини як "вторинні" чи "третинні", не згадують про "надбудовний" характер культури або інститутів". Це пояснюється тим, що прихильники неомарксистської теорії не розглядають суспільство крізь призму класової боротьби, експлуататорами вважають країни, добробут яких базується на капіталістичній глобальній економіці, що є способом новітнього пригноблення народів.

Цивілізаційні теорії

Починаючи з 60-х років ХХ ст., ще однією проблемою навколо якої точаться серйозні суперечки в суспільній науці, стала проблема цілісності світу. Як наслідок,

виникла нова дискусія між прихильниками глобалізаційного та цивілізаційного підходів. У межах цієї дискусії відбувалось остаточне становлення цивілізаційної теорії, якій її опоненти — глобалісти — традиційно закидали локалізм і партикуляризм. Прихильники цивілізаційної теорії, навпаки, стверджували, що неврахування істотних відмінностей між людськими цивілізаціями призводить до примітивного та спотвореного розуміння світу.

А. Тойнбі у праці "Дослідження історії", категорично заперечив ідею про єдність цивілізації. На його думку, найважливішим аргументом, що "сприяє цій хибній теорії, є та очевидна істина, що наша західна цивілізація накинута сіть своєї економічної системи мало не на цілий світ, і економічна уніфікація на західний взірець спричинила, на цій основі, і політичну уніфікацію, яка зайшла досить-таки далеко"Реально світ складається з відносно великої кількості самодостатніх цивілізацій, між якими досить мало спільного. Спочатку А. Тойнбі виділяв 21 цивілізацію, але пізніше зменшив їх кількість до 13. Поруч із ними існує величезна кількість примітивних суспільств, які "живуть порівняно недовго, вони розселяються на обмеженому географічному просторі й об'єднують не так багато людських створінь". Кожна цивілізація розвивається самостійно та проходить при цьому стадії: виникнення, зростання, надламу та розкладу. Процеси розвитку цивілізацій не відбуваються паралельно, що є основною причиною нерівномірності світового розвитку та узалежнення і підкорення одних народів іншими.

У 1993 р., на сторінках журналу "Foreign Affairs" С. Хантингтон опублікував статтю "Зіткнення цивілізацій", у якій виклав основні положення своєї теоретичної концепції, яка мала стати "більш застосовним і зручним знаряддям для інтерпретації подій на міжнародній арені, ніж інші парадигми". У 1994 р. він видав однойменну книжку, основною метою якої була досить докладна аргументація його наукової концепції. Стаття і книжка викликали численні дискусії та контroversійні точки зору щодо його теорії.

Власне, використовуючи як критерії особливості розвитку духовної культури та релігії окремих людських спільнот, він виділив дев'ять великих цивілізацій, що складають собою людство: західну (атлантичну), православну (східнослов'янську), ісламську, китайську, індійську, латиноамериканську, африканську, японську, буддистську.

Найважливішими серед визначених цивілізацій у сучасному світі С. Хантингтон вважає такі:

1. Ісламську, притаманну, передусім, арабським, але також й іншим мусульманським країнам, які спираються на культуру Сходу та ісламський фундаменталізм.
2. Західну (або атлантичну), що спирається на цінності європейської культури, представлені також у масовій американській культурі, а її морально-етичні принципи ґрунтуються на християнстві.
3. Китайську, що базується на традиційних цінностях конфуціанства, яке розуміють не лише як релігію, але й як філософське вчення.
4. Східнослов'янську, побудовану на православ'ї та російській культурі

С. Хантингтон бачить зміст сучасних міжнародних відносин у боротьбі та суперництві між цими цивілізаціями, а майбутнє — у зіткненні між атлантичною цивілізацією, з одного боку, та ісламською й китайською — з іншого. Він досить песимістично оцінює перспективи західноєвропейської цивілізації, оскільки, незважаючи на те, що США та країни Західної Європи сьогодні продовжують домінувати, тим не менше "їх участь у світовій політичній, економічній та військовій могутності знижується порівняно з іншими цивілізаціями".

У XXI ст., на його думку, міжнародна система складатиметься з найрозвиненіших держав, навколо яких групуватимуться інші держави, що належать до одного типу цивілізації. Він стверджує, що нові лінії розподілу географічного простору між світовими цивілізаціями у XXI ст. стануть зонами надзвичайно гострих і кривавих конфліктів, які відбуватимуться на периферії відносно замкнених і ворожих одна одній цивілізаційних підсистем.

Ідея, що пов'язує міжнародні відносини з культурними просторами, досить цікава, хоча її можна критикувати за надмірне узагальнення таких цивілізацій, ігнорування значної різниці у рівнях розвитку та інтересах країн і народів навіть у межах однієї морально-етичної системи цінностей тощо.

Е. Тоффлер бачить основу цивілізацій не у сфері культури, а в економічному типі суспільства. У працях, найважливішими серед яких є "Шок майбутнього", "Доповідь про екоспазм", "Метаморфози влади" і "Третя хвиля", він обґрунтовує концепцію переходу людства до нового економічного типу — "надіндустріальної", чи "інформаційної", цивілізації.

Е. Тоффлер вважає, що **в історії людства послідовно відбулося три економічні революції: аграрна, промислова та інформаційна**, кожна з яких передувала виникненню нового суспільства.

Е. Тоффлер стверджує, що через факт нерівномірного розвитку країн світу різні типи цивілізацій змушені співіснувати між собою. Більш прогресивні цивілізації потребують простору і витісняють відсталіші. Зокрема, сільськогосподарські цивілізації витіснили кочові, індустріальні — сільськогосподарські. Виникнення нової цивілізації, за твердженням Е. Тоффлера, супроводжуватиметься внутрішньою "суперборотьбою", де прихильники нової цивілізації виступатимуть під гаслами: демасифікації, транснаціоналізму, екологізації та фундаментальних перетворень політичної влади.

Цивілізаційні теорії досить різноманітні, але спільною рисою для них є те, що, на відміну від концепцій класичної школи, вони намагаються пояснювати міжнародні відносини через розуміння фундаментальних основ існування і розвитку людського суспільства. Ця ідея досить продуктивна, хоч її прихильникам можна закинути надмірне узагальнення людських спільнот та ігнорування значних відмінностей між країнами і народами, які спостерігаються навіть у межах однотипних суспільств. (Тоффлер Е. Третя хвиля. - К., 2000. — С. 255.)

Питання до самопідготовки:

1. Проаналізуйте теорії міжнародного детермінізму та геополітика.
2. Охарактеризуйте расово-антропологічні теорії.
3. Розкрийте основи марксистської теорії. Охарактеризуйте марксизм і неомарксизм.
4. Охарактеризуйте цивілізаційні теорії.
5. Опишіть міжнародні відносини в історії соціально-політичної думки.
6. Опишіть історичні етапи становлення теорії міжнародних відносин.
7. Охарактеризуйте класичні парадигми теорії міжнародних відносин: політичний реалізм, лібералізм.
8. Модерністські та радикальні напрями в теорії міжнародних відносин.
9. Охарактеризуйте неореалізм та неолібералізм.

СЕМЕСТРОВИЙ МОДУЛЬ 2

Змістовий модуль 2. ЗАГАЛЬНІ ОСНОВИ ВИВЧЕННЯ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН. ЗАКОНИ І ЗАКОНОМІРНОСТІ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН. СИСТЕМА МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

Тема 9. МІЖНАРОДНІ СИСТЕМИ.

1. Поняття та структура міжнародних систем.
2. Ієрархія міжнародних систем та її найважливіші закономірності.
3. Типи міжнародних систем.
4. Особливості та закономірності еволюції міжнародних систем.
5. Моделювання системи міжнародних відносин.

Мета: Розкрити сутність, модель та структура міжнародної системи, підсистеми внутрішньої структури системи міжнародних відносин. З'ясувати роль, яку виконує ієрархія міжнародних систем та її найважливіші закономірності. Охарактеризувати типи міжнародних систем та особливості та закономірності еволюції міжнародних систем.

Поняття і структура міжнародних систем

Поняття «**міжнародна система**» в онтологічному сенсі інтерпретується як сукупність зінтегрованих елементів (союзів, блоків, коаліцій, держав і міжнародних організацій), які пов'язані між собою причинно-наслідковими зв'язками. Міжнародна система є об'єктом, що характеризується цілісністю та єдністю, а метою її функціонування є підтримання внутрішнього стабільного стану. Цей стан досягається високою мірою самоорганізації системи, яка одночасно є достатньо адаптованою до змін зовнішнього середовища.

Системність в аналізі міжнародних відносин започаткована М. Капланом у книзі «Система і процес в міжнародній політиці», хоча перші спроби розглядати міжнародні відносини як систему, що складається із взаємопов'язаних частин, а структура якої значною мірою визначає поведінку об'єднаних в цю систему держав, були зроблені Ч. Маккленландом в 1955 році.

Міжнародну систему він вважає найзагальнішою системою, в межах якої діють національні і наднаціональні міжнародні актори як її елементи, а параметрами міжнародної системи є внутрішні системи цих акторів. Міжнародна система, за М. Капланом, є варіантом співвідношення сил на основі певного набору організацій, держав чи їх груп, що беруть у ньому участь. М. Каплан виділяє п'ять змінних, які властиві кожній системі: основні правила системи, правила трансформації системи, правила класифікації акторів, їх здібностей і інформації. Головними серед них цей дослідник вважає перші три.

Для Р.Арона міжнародна система є сукупністю, що узаконена політичними одиницями, які підтримують зв'язки одна з одною.

К. Волтц визначає міжнародну систему через структуру, що формує політичні взаємовідносини між її учасниками.

Вченими зазначається, що перша міжнародна система, в основі якої стояв суверенітет і колективна безпека, започаткована у 1648 році із підписанням Вестфальського миру, який ознаменував завершення 30-літньої війни.

Аналізуючи специфіку міжнародних відносин, різні дослідники в рамках основних концептуальних парадигм теорії міжнародних відносин виділяють характерні риси міжнародних систем.

Наприклад, Р.Арон вважає, що стан постійної боротьби між державами є універсальною характеристикою системи міжнародних відносин, а силу та розподіл сил визначає основою їх функціонування. Міжнародною системою цей дослідник називає сукупність політичних одиниць, що підтримують між собою регулярні відносини і здатні бути втягнені у загальну війну. Для аналізу міжнародної системи ним використовуються 3 основні виміри: конфігурація співвідношення сил; ієрархія суб'єктів (елементів); ступінь гомогенності чи гетерогенності системи.

Головним з цих вимірів міжнародної системи Р. Арон вважає конфігурацію співвідношення сил, що зумовлює існування центрів сили (полісів), які обумовлюють відносини між її елементами, тобто структуру системи.

Структуру системи міжнародних відносин визначають як особливий спосіб зв'язку між державами та іншими акторами, який закономірно виникає в процесі їх функціонування та розвитку. Структура системи не може передувати її елементам, вони взаємно формують один одного. Структура системи визначається в результаті діяльності та взаємодії міжнародних акторів, що керуються власними інтересами в їх діяльності. Водночас структура міжнародної системи має здатність впливати на поведінку елементів системи, може нав'язувати їм ту чи іншу логіку зовнішньої політики, яка інколи може суперечити їхнім інтересам.

Цікаве визначення наводить Ю. Батурін, який міжнародну систему вважає гіпостазійним комплексом (косистемою), що складається із системи суб'єктів міжнародних відносин, системи міжнародних відносин, регуляторів міжнародної системи (тобто міжнародної юридичної системи) комунікативної системи, що всі їх об'єднує.

Ж.-П.Деррієннік, аналізуючи міжнародну систему, називає 6 структурних її характеристик: число акторів; розподіл сил між ними; співвідношення між конфліктом і співпрацею; можливість використання певних засобів (сили, обміну чи переконання), що допускаються даною системою; міра зовнішньої централізації акторів, тобто вплив характеру цієї міжнародної системи на їх поведінку; різниця статусів між самими акторами. Дослідники стверджують, що з цих структурних характеристик міжнародної системи можна виділити незалежні та залежні змінні, взаємодія яких визначає загальний стан цієї системи.

До незалежних змінних відносять *основних міжнародних акторів (держави та міжнародні організації, транснаціональні організації), структуру міжнародної системи (різні типи політичних союзів і груп, коаліцій), форми та види взаємодії основних елементів системи (взаємодія за військовими, дипломатичними, економічними, ідеологічними каналами в умовах конфлікту або співробітництва).*

До залежних змінних відносять *державну могутність (здатність впливати на поведінку інших акторів), управління силою (застосування сили однією державою щодо іншої), стабільність існуючої структури та процесів у міжнародній системі та їх зміну.*

Дж. Розенау пропонує п'ять груп факторів чи змінних, які дають змогу встановити зв'язок між зовнішньою політикою держави та системою міжнародних відносин, побачити цілісність світової системи:

1) політична особистість (її індивідуальні риси, освіта, попередній досвід, коло контактів, фізичний та психологічний стан здоров'я);

2) місце, яке вона займає (функціональна роль політичної особистості у суспільстві, політичній системі загалом та зовнішній політиці зокрема незалежно від її індивідуальних рис);

3) урядові фактори (структура уряду, вибір політичної поведінки у зовнішній політиці);

4) суспільні фактори (сума внутрішніх суспільних змінних, що впливають на зовнішню політику, таких, як рівень промислового розвитку, мораль, культура тощо);

5) відносини між державами та міжнародні фактори впливу на зовнішню політику (географія, розміри держави, ідеологія тощо).

З цих факторів дослідник виділив такі, що мають тенденцію до повільних і швидких змін.

До перших відносяться *територія, фізична географія, культура, історичний спадок*.

До других – *ситуативні фактори* (спірні питання, міжнародні кризи), особисті характеристики лідерів, їх талант і досвід.

Трактуючи міжнародну систему як соціальну, низка вчених запропонували розглядати її як трирівневу конструкцію, яка складається із тісно взаємопов'язаних і нездатних існувати одна без іншої структур – матеріальної, під якою розуміють силову структуру, структури інтересів та структури ідей та уявлень, яка відображає розподіл знань про навколишнє середовище, місце в ньому конкретних акторів міжнародних відносин, правильні та неправильні зовнішньополітичні дії тощо.

Таким чином, виходячи на світову арену з певним набором уявлень, актор поширює їх, взаємодіючи з іншими суб'єктами, що сприяє зародженню колективного знання, уявлень і переконань, які не тільки підтримуються більшістю учасників міжнародних взаємодій, а й об'єднують, пов'язують їх.

Система міжнародних відносин перестає виконувати функцію регулювання міжнародних відносин у тих випадках, коли правила, на основі яких ця система заснована, вступають у суперечність з інтересами лідерів міжнародного розвитку. В більшості випадків крах системи міжнародних відносин, який пов'язаний із зміною структури, формування нової системи супроводжуються боротьбою за вплив у світі (наприклад, світовими війнами).

Отже, **міжнародна система є функціонально ієрархічно–структурованою цілісністю взаємопов'язаних елементів, які перебувають у постійних динамічних причинно-наслідкових зв'язках між собою та із міжнародним середовищем**. Системний підхід до міжнародних відносин дає можливість проаналізувати мотивацію поведінки країн та їх блоків, виявити питому вагу тих чи інших факторів, що детермінують їх дії, досліджувати механізми, що визначають динаміку розвитку людського співтовариства в цілому.

Ієрархія міжнародних систем та її найважливіші закономірності

Ієрархія властива будь-якій системі, без неї множина елементів перетворюється нааморфне утворення, тобто множину випадкових одиниць. Ієрархію розуміють як розташування частин або елементів цілого в певному порядку — від вищого до нижчого. Її важливою особливістю є субординація — певне підпорядкування нижчих елементів системи вищим.

У міжнародній системі ієрархія виявляється в тому, що кожен учасник міжнародних відносин посідає певне місце залежно від системних параметрів, які його характеризують.

Отже, всі учасники міжнародних відносин перебувають на певних щаблях в ієрархії системи, що є однією з умов її існування. Такі щаблі можна назвати рівнями, які принципово відділяють групи учасників одна від одної.

Критерій, за яким треба відділяти групи учасників одну від одної, розставляючи їх за різними рівнями ієрархії, в теорії міжнародних відносин не підлягає дискусії. Ним є сила, найважливіша серед змінних, що визначають ієрархічні взаємозв'язки, оскільки власне її параметри визначально впливають на формування міжнародної системи.

Поняття "сила" походить з англomовної наукової літератури (power), де воно трактується як "міцність" і як "примус до чогось". До міжнародної системи, очевидно, правильніше застосовувати поняття «могутність».

Могутність як критерій цілком застосовна до будь-яких типів учасників міжнародної системи, однак для кожного з них її варто модифікувати за змістом. У випадку фізичних осіб на першому плані опиняється особиста значущість, що визначається фаховими, інтелектуальними, діловими якостями особи, її авторитетом, фінансовими можливостями, власністю тощо.

На думку Р. Сетова, "могутність держави треба розуміти як загальну суму можливостей, що можуть бути використані для оптимального виконання основних функцій, для реалізації... державних інтересів у сфері міжнародних відносин". Вимір могутності держав значно інтегральніший та складніший, про що наочно свідчать методологічні проблеми теорії міжнародних відносин, пов'язані з труднощами у визначенні єдиного, універсального показника, за допомогою якого можна було б її відобразити.

Прихильники простого розв'язання пропонують розглядати силу держави через прояв одного чи декількох параметрів, що її характеризують. Зокрема, К. Кнорр (середина 50-х років ХХ ст.) запропонував оцінювати силу держави через її військовий потенціал, що може бути використаний у великій війні. В основу цієї ідеї лягло припущення про те, що військові параметри держави є результуючими, позаяк вони опосередковано відображають стан усіх інших суспільних структур (політичних, економічних, соціальних тощо). Р. Гілпін визначав силу як поєднання воєнних, економічних і технологічних можливостей держави, які вона може використати за певних умов.

А. Камінський серед "елементів сили" виділяє такі: "географічне положення; кількість, структура і характер населення; національна мораль; ступінь розвитку економіки.

До факторів, які найчастіше вважають складовими поняття "могутність держави", належать:

Географічні — положення, розмір території, її орографічна та гідрографічна характеристика, природні умови.

Демографічні — чисельність населення, рівень урбанізації країни, структурні особливості населення (вікові, етнічні, релігійні тощо).

Економічні — забезпеченість природними ресурсами, рівень розвитку технологій, потенціал промисловості й сільського господарства, фінансова системи країни, валовий національний продукт (ВНП).

Інфраструктурні — шляхи сполучення, рівень розвитку транспорту, система зв'язку, рівень інформаційних технологій.

Військові — чисельність та оснащеність збройних сил країни, рівень їхньої боєздатності, військові традиції.

Політичні — стабільність політичної системи держави, позиції національної політичної еліти, рівень розвитку державного апарату, політичний престиж держави у міжнародних відносинах. Історичні, які пов'язані з т. зв. історичною репутацією держави як суб'єкта міжнародних відносин.

Психологічні, що являють собою історично зумовлений менталітет населення.

Могутність будь-якої держави світу можна частково оцінити кількісними параметрами, що стосуються площі території, чисельності та структури населення, частки придатних для використання природних ресурсів, валового національного продукту, рівня життя, чисельності та оснащеності збройних сил, рівня розвитку економіки (промисловості, сільського господарства, інфраструктури тощо).

Однією з надзвичайно важливих особливостей ієрархії міжнародних систем є постійна змінність параметрів могутності держав, що спричиняє зміни в їх розміщенні. Розвиток системи є *процесом*, що зумовлює глибокі якісні трансформації на всіх рівнях ієрархії і виражається у зміні її типу, що призводить до задіяння якісно інших механізмів підтримання стабільності в ній.

Типи міжнародних систем

Типології міжнародних систем, запропоновані у різні роки у працях Г. Кісінджера, Р. Арона, М. Каплана, Дж. Моделскі, Ф. Рігса та багатьох інших дослідників

Найбільш ґрунтовну типологію (хоч і не позбавлену певних недоліків) запропонував М. Каплан.

Теоретик системного аналізу М. Каплан виділив 6 типів систем, які відповідають глобальному розподілові сил, тобто позначають «полюсність» міжнародних систем. Більшість із цих типів, на думку дослідника, має гіпотетичний, апріорний характер, а на практиці існували лише система балансу сил і гнучка біполярна система.

1. **Система вето**, в якій кожен актор має можливість блокувати систему, використовуючи певні засоби шантажу (насамперед, йдеться про запаси атомної зброї), в той же час кожен з цих акторів здатен противитись подібному впливу.

2. **Система балансу сил**, що характеризується мультиполярністю. В її рамках повинно існувати не менше п'яти великих держав, які володіють значними військовими та економічними можливостями.

3. **Гнучка біполярна система** – це система, в якій існують актори-держави і новий тип акторів – союзи і блоки держав, а також універсальні актори (міжнародні організації). Варіантами такого типу можуть бути сильно ієрархізовані та авторитарні системи і неієрархізовані системи.

4. **Жорстка біполярна система** – це система, за якої обидва блоки організовані суворо ієрархізованим способом. В її рамках атрофується роль універсальних організацій та не враховується роль держав, що не приєднались до блоків.

5. **Універсальна** – відповідає системі, за якої переважаюча роль належала б універсальному акторові, який має право визначати статус держав і виділяти їм ресурси. За універсальної системи міжнародні відносини функціонують на основі колективних і міжнародних правил і цінностей, відповідальність за виконання яких лежить саме на універсальному акторі. Схожу позицію займає Р. Арон, який аналізує міжнародні системи з позиції їх «гомогенності» та «гетерогенності».

Гомогенною, на його думку, є така система, до якої входять держави одного типу, що підпорядковуються єдиним принципам політики, гетерогенною ж є система, в якій державам притаманні різні принципи організації та протилежні цінності.

Для Р.Арона ця конфігурація співвідношення сил, гомогенність і гетерогенність є основними характеристиками будь-якої міжнародної системи.

Таким чином, у сучасній теорії міжнародних відносин існує чимало концепцій, які виокремлюють специфічні моделі (типи) міжнародних систем, пояснюють їх структурні особливості, дають прогнози щодо їх взаємодії та впливу на загальний стан міжнародних взаємодій.

Особливості та закономірності еволюції міжнародних систем

Процес еволюції міжнародних систем є послідовною зміною кількісних параметрів учасників міжнародних відносин, яка на певному етапі призводить до значних якісних трансформацій, що стосуються, насамперед, структури систем і можуть мати стрибкоподібний характер.

Руйнування однієї міжнародної системи неминує призводить до виникнення іншої, формуються в процесі тривалого історичного розвитку, вони ніколи не виникають і не зникають одночасно.

Еволюцію міжнародних систем Д. Віко розділив на три стадії: виникнення, розвиток, занепад. Згідно з концепцією Д. Віко, стадії, послідовно змінюючи одна одну, прямують від виникнення до занепаду і знову до виникнення, здійснюючи повний цикл суспільного розвитку жодна з відомих історії міжнародних систем не була точною копією попередньої, а відзначалась, зазвичай, більшою складністю, іншою специфікою відносин між державами та іншими учасниками міжнародних відносин, розстановкою їх сил.

Виникнення міжнародної системи пов'язане з посиленням могутності однієї з держав до рівня, що перевищує могутність інших. Розквіт міжнародної системи, тобто досягнення нею найвищих із можливих параметрів могутності полюсів, тісноти зв'язку тощо, настає як результат її зміцнення тоді, коли вона набуває логічної довершеності.

Руйнація і занепад міжнародних систем — процес досить тривалий і складний. Він пов'язаний з диференціацією сил, яка поступово "сповзає" від вищих ієрархічних рівнів системи до нижчих. На кожному новому циклі еволюції міжнародних систем зростала взаємозалежність держав та міцніли зв'язки між ними, зростала сила впливу світових центрів, значущість структурних можливостей та обмежень, визначались якісно інші параметри функціонування системи.

Отже, міжнародна система включає в собі:

- 1) суверенні держави; нації і народи, що борються за свою свободу, незалежність і створення власної державності;
- 2) міжнародні організації;
- 3) відносини між суб'єктами міжнародного права – міжнародні відносини;
- 4) особливу правову систему, що діє в публічно-правових відносинах між суб'єктами міжнародного права, – міжнародне публічне право.

Проаналізуємо взаємини у суспільстві.

Вони розвиваються за двома напрямками. З одного боку, певна соціальна система може бути утворена зі соціальних структур, членів та культур, що належать двом чи декільком суспільствам. Такі системи багаточисельні й різнобічні. За приклад наведемо американське суспільство, де сім'ї, котрі емігрували сюди, часто зберігають власні корінні

традиції та цінності. Щось подібне можна сказати стосовно багатьох ділових компаній, фахових асоціацій чи релігійних об'єднань. У цьому випадку створюються соціальні системи, які мають "наднаціональний" характер, оскільки до їх складу належать представники різних суспільств. З іншого боку, всі суспільства, котрі можна сприймати "політично зорганізованими", перебувають у стані "міжнародних відносин". Ці відносини відрізняються за інтенсивністю, складністю, рівноправністю, симетричністю, прагматичністю і под. Самі собою міжнародні відносини утворюють певну соціальну систему, яку можна аналізувати за допомогою подібних понять та методів. Зауважимо також: міжнародні відносини є специфічним суспільним явищем і вирізняються особливими рисами, а-іоміж них виокремимо.

1. **Поліцентризм.** Він означає відсутність у міжнародних відносинах легальної монополії на владу, що належить тій чи іншій державі або міжнародній організації. Один із найважливіших принципів міжнародного права стверджує суверенну рівність держав, яка полягає у їх рівноправності й рівнозначності. *Міжнародна система містить багато незалежних елементів, котрі діють за власними законами, керуються власними інтересами та цілями, хоч їхні дії часто випадкові й непослідовні.* Незважаючи на значну незалежність суб'єктів міжнародних відносин, існують механізми контролю за їхньою поведінкою, що визначаються міжнародними угодами, нормами права, співвідношенням могутності держав.

2. **Складність міжнародної системи** передусім визначається великою кількістю її елементів і взаємних стосунків. Причому необхідно взяти до уваги відмінність учасників міжнародних відносин за такими показниками, як територія, чисельність населення, наявність природних ресурсів, рівень промислового виробництва, політичний устрій, культурні й етнічні особливості та ін. Варто також враховувати, що свої інтереси держави відстоюють, беручи участь у міжнародних організаціях, транснаціональних корпораціях, своєрідних економічних, політичних і військових союзах.

Глобальність міжнародної системи виявляється в тому, що всі держави світу, міжнародні організації, суспільні групи чи окремі особи так чи інакше до неї належать. Сучасні телекомунікаційні системи об'єднали безліч сигналів із різних точок планети в єдиний глобальний інформаційний простір, і будь-яке повідомлення стає доступним для мільйонів людей за лічені секунди. Події, що відбуваються в одній із країн, нерідко суттєво впливають на соціально-економічні й політичні процеси в усьому світі.

Чимало фахівців із теорії міжнародних відносин наголошують на **особливості міжнародної системи.** Вона, зокрема, є:

- нероздільністю взаємопов'язаних елементів, котрі перебувають в певних причинно-наслідкових зв'язках;
- функціональною цілісністю;
- спільністю відносин, дій та учасників;
- сукупністю, що становить органічну єдність з міжнародним середовищем;
- ієрархічно-структурованою цілісністю, а не спонтанною чи анархічною множиною складових;
- не статичною, а постійно видозмінюється у процесі розвитку.

За структурою міжнародну систему найчастіше розділяють на три організаційні рівні: перший охоплює учасників міжнародних відносин (елементи

системи), другий — групи учасників та їх взаємини (підсистеми) і третій — власне система міжнародних відносин.

Сприйняття міжнародних відносин як єдиного організму, що розвивається за своїми об'єктивними законами, забезпечується системним підходом. Важлива перевага такого підходу полягає в тому, що він дає змогу моделювати міжнародні процеси та явища, прогнозувати їх розвиток, виявляти нові якісні характеристики і окремих об'єктів, і всієї системи.

Моделювання системи міжнародних відносин. Моделювання міжнародної політики залежить від того, як її розуміють, а відтак і здійснюють самі учасники. Ф. Шродт зазначає, що в процесі моделювання міжнародної поведінки доцільно враховувати такі припущення: — особи сприймають міжнародні події за принципом розпізнавання образів; — організації реагують на події, використовуючи певні правила чи закони; — зовнішня політика здійснюється в умовах безперервного навчання й адаптації.

Для ефективного аналізу міжнародних подій, прийнятих на міжнародній арені рішень, дуже часто не вистачає достовірної та повної інформації. Особи, котрі приймають рішення, висувають гіпотези про можливий розвиток міжнародних подій, керуючись передусім аналогіями, досвідом та власною інтуїцією. Здебільшого рішення ґрунтуються на короткотермінових прогнозах, що допомагають суттєво знизити чинник випадковості у міжнародних взаєминах. **Будь-які зміни в системі міжнародних відносин зазвичай є наслідком прийнятих колективних рішень.**

Організації, на відміну від людей, не володіють асоціативною пам'яттю, тому їх рішення ґрунтуються насамперед на виявленні причинно-наслідкових зв'язків, характерних певним набором чинників, що передують тій чи іншій події. У цьому випадку досліджувані явища повинні бути розглянуті у вигляді сукупності простих елементів, котрі легко описати й формалізувати. Усі об'єкти та події організація намагається класифікувати і, відповідно до приналежності певній категорії, пропонує управлінські рішення, «фоктивні за подібних обставин.

Такий підхід достатньо консервативний і не дає змоги максимально гнучко підійти до розв'язання конкретної проблеми, хоча допомагає обробляти значні обсяги даних. Причому повторення прийнятих раніше помилкових рішень унеможливується, а застосування успішних дій сприяє підвищенню їх вагомості. Тракткування суб'єктів міжнародних відносин з таких позицій дає змогу внести значний відсоток прогнозованості у міжнародні події.

Інформаційне забезпечення зовнішньої політики — складний, трудомісткий і дорогий процес. Незважаючи на революційні досягнення сучасних інформаційних технологій, багато чинників, які спричинили ті чи інші дії одних суб'єктів системи міжнародних відносин, залишаються невідомими або незрозумілими для інших суб'єктів. Міжнародна система відносин слабоструктурована, тому оптимізаційні методи, котрі ефективно використовують під час проектування фізичних об'єктів (чи навіть економічних систем), тут зазвичай непридатні. Адже ця система є самозрівноважувальною й на всілякі події, навіть екстраординарні, реагує без різких збурень, зберігаючи встановлені зв'язки, напрями розвитку, закладені попередніми періодами. Виявлення таких "рухів" системи вимагає багаторічних емпіричних замірів.

Лише тривале спостереження за системою міжнародних відносин, дослідження поведінки окремих елементів системи під впливом зовнішніх і внутрішніх чинників дає

зможу побудувати адекватну модель. У цьому сенсі міжнародна система дуже відрізняється від ринку, її поведінка — радше адаптивна, а не регулятивна. Беручи до уваги наведені припущення, доходимо висновку, що система міжнародних відносин — стійка, самоорганізована структура, виявляє прогнозовану поведінку і може бути відтворена за допомогою чисельних методів.

Сучасна математика пропонує широкий спектр методів, які допомагають створювати моделі різного типу: від класичних статистичних, динамічних і до моделей, котрі застосовують новітні досягнення теорії нейронних мереж і генетичних алгоритмів, технології штучного інтелекту. Багато моделей, які використовують у міжнародних відносинах, передбачають раціональну поведінку об'єктів дослідження. Це стосується добре відомої моделі гонки озброєнь Л. Річардсона, теоретико-ігрових моделей, що використовував Т. Сааті для дослідження конфліктів і переговорних процесів, соціальних моделей Т. Парсонса та ін. Водночас існує немало прикладів ірраціональної поведінки суб'єктів міжнародних відносин, які не вписуються у класичні теорії, а відтак їх можуть бути змодельовані традиційними методами.

Аналіз стратегій, подібних до шахових, з багатоходовими і складними комбінаціями, що мають місце у міжнародній політиці, потребує не лише фахового знання про те, як ходить кожна фігура, а й розуміння, чому кожна фігура ходить саме так і як влаштована сама "політична шахівниця".

Статистичні методи, лінійні, динамічні моделі допомагають виявити загальні властивості явищ і процесів у системі міжнародних відносин. Відносини між конкретними об'єктами цієї системи достатньо ефективно досліджуються з використанням теорії ігор чи "теорії ходів", запропонованої С. Брамсом. Він наводить багато прикладів подій часів холодної війни та сучасних конфліктних ситуацій, переговорних процесів, коли ця теорія ефективно працює. Основна ідея методу полягає в тому, що "гравці" вибирають стратегії з огляду на можливі майбутні ходи супротивника, переходячи від статичної ситуації, яка має місце в традиційній теорії ігор, до динамічної — з кореляцією стратегій на кожному етапі. З погляду системного аналізу, всі системи можна розподілити на "жорсткі" й "м'які". До останніх належать системи, котрі не вдається описати строгими рівняннями та відношеннями. Прикладом є суспільні системи і система міжнародних відносин у тому числі. Їхнє дослідження ефективно здійснюється з використанням теорії графів. Причому визначають основні елементи системи, суттєві чинники, що впливають на них, та причинно-наслідкові зв'язки між ними. Побудовану в такий спосіб модель (її ще називають когнітивною картою) досліджують методами теорії графів із використанням класичних і сучасних комп'ютерних технологій. Учених дедалі більше зацікавлюють процеси прийняття кооперативних рішень. Побудову моделей таких процесів досягають методами теорії ігор у формі характеристичної функції. Розв'язок таких ігор шукають, використовуючи результати М. Шубіка та Л. Шеплі (детально методи моделювання безконфліктних ситуацій див. у розділі

3. У 80-х роках ХХ ст. популярності набули дослідження у сфері "штучного інтелекту". На їх основі створено експертні системи, які втілились у фінансовій галузі, медицині, військових проектах. Однак суттєвих досягнень у моделюванні міжнародної поведінки методи "штучного інтелекту" не отримали.

Тут ефективнішими виявилися *методи комп'ютерного моделювання*. Внаслідок того, що більшість засобів масової комунікації, інформаційні агентства подають

інформацію в електронному вигляді у комп'ютерних мережах, стало можливим відстежувати міжнародні події за допомогою комп'ютерних технологій без прямої участі людини.

Назвемо досягнення Ф. Шродта, який на основі даних про події (event data) аналізує міжнародні події та прогнозує, їхнє розгортання. За цією методикою, використовуючи спеціальне програмне забезпечення, усі події, що відбуваються на міжнародному рівні та в межах окремих держав, простежуються у повідомленнях ЗМІ, класифікуються, кодуються повним способом і формуються у бази даних. Потім із цих баз даних у кожному конкретному випадку береться необхідна інформація й будується відповідна модель. В одній із праць Ф. Шродт детально досліджує арабо-ізраїльський конфлікт. Для цього він використав інформацію про понад 20-річні події та застосував статистичні методи, кластерний аналіз, метод часових рядів, ланцюги Маркова. Відтоді, коли у 1965 р. Л. Заде ввів поняття нечіткої множини та лінгвістичної змінної, з'явилась можливість застосовувати математичний апарат до процесів і явищ, які не описують строгими правилами й законами. Існує чимало прикладів застосування теорії нечітких множин до дослідження подій, що відбуваються в умовах невизначеності чи неповної інформації. Ці методи посіли своє місце і в дослідженні міжнародних відносин. З-поміж інших це праці С. Санджіана, де за допомогою теорії нечітких множин описано реальні ситуації в системі міжнародних відносин, систематизовано чинники, які впливають на процеси прийняття рішень, побудовано моделі, що допомагають виявити оптимальні стратегії поведінки в імовірних ситуаціях. Методологія вивчення міжнародних процесів вимагає застосування інструментарію, який би давав змогу провадити дослідження і "в ширину", і "в глибину".

На сучасному етапі не існує і, напевно, не може існувати універсальних методів моделювання міжнародних подій. За таких обставин варто застосовувати комплексний підхід, багаторівневий процес моделювання із використанням широкого спектра інструментів, системний підхід. До проблем дослідження сучасної теорії міжнародних відносин належить розробка та впровадження в практику проектування найновіших методів вивчення характеристик складних інформаційно-керуючих, інформаційно-обчислювальних систем.

Такі системи можуть бути застосовані на різних рівнях державного управління, в діяльності міжнародних організацій, для проведення міждержавних, так званих прагматичних взаємин, у врегулюванні й прогнозуванні конфліктних ситуацій. Вагомість цієї проблематики особливо підсилюється в умовах сучасних тенденцій формування інформаційного суспільства та розвитку глобальної інформаційної інфраструктури.

Під час проектування складних систем та їх підсистем виникають численні завдання, які потребують оцінки кількісних і якісних закономірностей процесів функціонування таких систем, здійснення структурного й імпієметричного їх синтезу. Система міжнародних відносин, суспільно-політичні явища, що є предметом нашого дослідження, належить до класу великих систем. Етапи проектування, впровадження, експлуатація й еволюція їх у сучасних умовах неможливі без використання різних видів моделювання. Усі перелічені етапи дослідження міжнародної системи передбачають врахування низки особливостей, у тому числі: складності структури; стохастичного характеру зв'язків між елементами; неоднозначності алгоритмів поведінки в різних умовах; великої кількості параметрів і змінних; неповноти та недетермінованості вихідної інформації; розмаїття та ймовірнісного характеру впливу зовнішнього середовища і под.

Обмеженість можливостей, а часто й фізична неможливість експериментального дослідження великих систем, зокрема системи міжнародних відносин, актуалізує розробку методики їх моделювання, яка б у відповідній формі дала змогу зобразити процеси функціонування системи, динаміку цих процесів за допомогою математичних моделей, отримати результати експериментів із моделями стосовно оцінки характеристики досліджуваних об'єктів.

На всіх етапах створення і використання названих систем для всієї сукупності підсистем, що входять до їх складу, застосування методів моделювання має конкретні цілі, а ефективність методів залежить від того, наскільки вміло дослідник використовує можливості моделювання.

Питання до самопідготовки:

1. Визначити поняття та описати структуру міжнародних систем.
2. Розповісти ієрархію міжнародних систем та її найважливіші закономірності.
3. Охарактеризувати типи міжнародних систем.
4. Проаналізувати особливості та закономірності еволюції міжнародних систем.
5. Опишіть моделювання системи міжнародних відносин.

Тема 10. СУТЬ ТА СКЛАДОВІ СИСТЕМ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

1. Складові змісту поняття міжнародний порядок.
2. Вестфальська система міжнародних відносин
3. Європейський концерт як система
4. Версальсько-Вашингтонська система міжнародних відносин
5. Ялтинсько-Потсдамська система міжнародних відносин
6. Карибська криза

Мета: Розглянути класифікацію міжнародних відносин по видах. Визначити рівні структури МВ. Критерії їх визначення, закономірності функціонування та розвитку. Критерії класифікації форм МВ. Визначити причини формування Вестфальської системи міжнародних відносин. Засвоїти характеристику суті і складових системи, зробити аналіз питань, пов'язаних із об'єктивною необхідністю утворення Вестфальської системи. Засади і джерела Вестфальської системи міжнародних відносин. Причини, що викликали необхідність оновлення Вестфальської системи міжнародних відносин і поява Версальсько-вашингтонської системи міжнародних відносин. Ідеологічні засади, які обумовлювали утворення Версальсько-вашингтонської системи міжнародних відносин. З'ясувати процес формування біполярної системи міжнародних відносин. Формування і розвиток біполярної системи міжнародних відносин. Два світи - дві ідеології. Засади формування двох протилежних таборів. Теорії обґрунтування біполярності світу. Теорія побудови соціалізму. Колапс СРСР, припинення існування біполярної системи. Моно- чи мультиполярні формування. Основні тенденції розвитку сучасного світового процесу міжнародних відносин.

Ключові слова: Системи міжнародних відносин, Класифікація, Рівні структури, Середовище системи, Елемент, Структура, Рівновага, Підсистема, Підходи, Вестфальська СМВ, Версальсько-Вашингтонська СМВ, Гегель, Кант, Біполярна СМВ, Монополярна СМВ, Мультиполярна СМВ

Складові змісту поняття міжнародний порядок.

Суспільний порядок – це певна організація життя соціуму, його регулювання на основі певних норм і загальних цінностей. Поняття «міжнародний порядок» як особливий різновид порядку суспільного стосується глобальної соціальної спільноти – світового співтовариства, яке утворене сукупністю різних суспільних суб'єктів (акторів), що діють і взаємодіють на світовій арені. Ця спільнота регулюється певними (наприклад, державно-правовими, міжнародними, моральними, правовими) нормами та загальними (національними, культурними, морально-етичними тощо) цінностями. Отже, **міжнародний порядок** трактується як таке **впорядкування міжнародних відносин**, що покликане забезпечити основні потреби держав та інших міжнародних інститутів, створювати і підтримувати умови їх існування, безпеки та розвитку.

Часто *міжнародний порядок* вважають *сукупністю юридичних норм*, ототожнюючи його з правовим порядком, законністю. Окремі дослідники *міжнародний порядок пов'язують із збереженням стабільності, певного статус-кво у відносинах між державами*.

Таким чином, **міжнародний порядок (міжнародна система)** – це така *організація міжнародних і міждержавних відносин, яка протилежна анархії і передбачає наявність спільних інститутів, норм і цінностей, що створюють умови існування, безпеки та розвитку держав, їх взаємодії на міжнародній арені*.

У теорії міжнародних відносин вживається також поняття «світовий порядок», яке відображає зростаюче усвідомлення спільної відповідальності людей і народів за стан нашої планети. С. Хоффман запропонував розрізняти міжнародний порядок, який може існувати без наявності світового порядку, і світовий порядок, який не може бути встановлений без міжнародного порядку. На думку цього дослідника, міжнародний порядок як більше або менше впорядкування міжнародних відносин існував завжди на всіх етапах історії міждержавних відносин, а світовий порядок ще тільки формується.

Системний підхід до аналізу міжнародних відносин привів до існування різних підходів до вивчення міжнародних систем, серед яких умовно виділяють традиційно-історичний, історико-соціологічний, евристичний, змішаний та емпіричний, а також до розуміння можливості існування різних типів міжнародних систем із своїми структурами та критеріїв їх класифікації.

Треба звернути увагу на те, що сьогодні відсутня єдина загальноприйнята типологія міжнародних систем. Натомість учені в залежності від критеріїв і свого розуміння квінтесенції системного підходу виділяють низку типів міжнародних систем. Так, у залежності від просторово-географічних характеристик Ф. Брайар і М.-Р. Джалілі у праці «Міжнародні відносини» (Париж, 1990) виділили загальнопланетарну міжнародну систему та її регіональні підсистеми-компоненти, елементами яких, у свою чергу, виступають субрегіональні підсистеми. Російські автори книги «Система, структура і процес розвитку сучасних міжнародних відносин» розглядають регіональні, а також групові та двохсторонні аспекти взаємодії держав як структурні рівні міждержавної системи. На основі мети дослідження виокремлюються стабільні та нестабільні, конфліктні та кооперативні, відкриті та закриті типи міжнародних систем. Але особливо хотілося б привернути увагу до типологій, які вважаються загальноприйнятими з точки зору виникнення й **історичної еволюції** систем міжнародних відносин або геополітичних епох нового і новітнього часу.

На основі цього підходу вирізняють такі міжнародні системи: **Вестфальську, Віденську, Версальсько-Вашингтонську, Ялтинсько-Потсдамську, світ після «холодної війни».**

Основні принципи сучасної світової політики були закладені *Вестфальською системою міжнародних відносин (1648 р.)* після закінчення Тридцятилітньої війни (перша світова міжнародна система). До того часу в Європі в основному сформувались національні держави і європейська історія почала перетворюватися в світову. Головним центром сили в Європі стають Іспанія, Португалія, Нідерланди, потім Англія та Франція вступають у боротьбу за розподіл світу. Національні держави встановили свої кордони з врахуванням мовної ознаки і природно-географічних рубежів. Такий світовий порядок існував майже 150 років – до Французької революції й імператорства Наполеона. В кінці XVII – на поч. XVIII ст. закотилась минала велич Іспанії, Португалії, Швеції, Нідерландів, а до кінця XVIII ст. – Польщі. Натомість укріпилися позиції Франції й Англії, набирала сили Пруссія. На поч. XIX ст. впливовою світовою державою стала Російська імперія.

Нове розташування геополітичних сил, закріплених Віденським конгресом (1814 – 1815 рр.), дала Віденська епоха. Основу цього склав імперський принцип контролю географічного простору. Світовими центрами сили стали Російська й Австро-Угорська імперії, Британська колоніальна імперія, Німецька імперія (з 1871 р.), Французька колоніальна імперія (з сер. XIX ст.), Османська імперія (з 1877 р.). Росія до середини XIX ст. домінувала в Європі, активно протистояла Англії, Франції, Австрії та Туреччині. Але після Кримської війни (1853 – 1856 рр.) розпався священний союз монархів, з розвалом якого закінчилась епоха домінування Росії в Європі. До кінця XIX ст. завдяки вдалому застосуванню досягнень промислової революції особливо посилились США і Німеччина. Під керівництвом Німеччини був створений Троїстий Союз. Другий потужний військовий блок Антанта – був створений Францією, Англією і Росією впродовж 1891-1894 – 1904-1907 рр. Ціль блоків – переділ сфер впливу і недопущення цього переділу на користь молодих, агресивних європейських держав.

Версальська епоха розпочинається після поразки Троїстого Союзу в Першій світовій війні 1914 – 1918 рр. Припинили існування Німецька, Австро-Угорська, Російська, Османська імперії. На руїнах цих могутніх держав з'явилася низка нових державних утворень, які повинні були увійти в зону впливу авторів Версальської системи. Версальський мирний договір 1919 року віддав пальму континентальної держави Франції, а морської – Англії. Росія не повинна була існувати як могутня держава і її хотіли розділити. Найбільше переваг у результаті цього договору отримали США, які закріпили свою могутність на Вашингтонській конференції в 1921 – 1922 рр. Країни-переможці створили між Німеччиною та Радянською Росією «санітарний кордон» з держав, які були орієнтовані на Францію і Англію. Встановлений світовий порядок був направлений проти Радянської Росії, Німеччини та Китаю. Друга світова війна 1939 – 1945 рр. поховала Версальський мир. СРСР вийшов з війни військово-стратегічно і геополітично більш сильнішим, ніж був до війни. Вперше в своїй історії Радянський Союз створив навколо себе потужний геополітичний блок.

Ялтинсько-Потсдамська епоха розпочинається в 1945 році. Ця система визначила нові кордони, розташування нових геополітичних сил. По суті в Ялті (4 – 11 лютого 1945 р.) та Потсдамі (16 липня – 2 серпня 1945 р.) було констатовано, що світ з багатопольного став біполярним: СРСР і його союзники, які уособлювали континентальну силу, протистояли США та їх союзникам, які представляли в більшості морську силу.

Протиборство цих полюсів і визначило зміст Ялтинсько-Потсдамської геополітичної епохи. Її характерною рисою було те, що протистояння двох потужних блоків йшло на межі балансування між холодною і ядерною війнами. Ялтинсько-Потсдамський світовий порядок був зруйнований в 1989 – 1991 рр. з розпадом СРСР та світової системи соціалізму.

Біловезька (Маастрихтська або «після холодної війни») епоха характеризується появою нових держав: спочатку навколо СРСР – шляхом «оксамитових» і силових революцій, а потім і на теренах уже колишнього Радянського Союзу. Ще більше посилювалися процеси, пов'язані із взаємозалежністю світу на всіх рівнях.

Вестфальська система міжнародних відносин

У процесі розвитку системи міжнародних відносин виокремлюється кілька етапів, відмінних за змістом, структурою, характером взаємовідносин між її складовими компонентами. Кожен з цих етапів послідовно проходив фази становлення, консолідації, стійкого розвитку, кризи і розпаду. Ці етапи являють собою типи структурної організації системи, що розвиваються за власним алгоритмом, характерним для даної історичної епохи.

Вестфальську систему міжнародних відносин встановлено по закінченні Тридцятирічної війни в Європі (1618-1648 рр.) між німецькими протестантськими князями з одного боку, й католицькими князями та імператором – з іншого, яка перетворилася з внутрішньогерманської на загальноєвропейську. Проти габсбурзького альянсу (іспанські та австрійські Габсбурги, католицькі князі Німеччини, за сприяння Папи Римського і Польщі) виступила коаліція : німецькі протестантські князі, Франція, Швеція, Данія, підтримувані Голландією, Великою Британією та Росією.

Початок формування Вестфальської системи було покладено Вестфальським миром, укладеним 24 жовтня 1648 р. у формі двох договорів, підготовлених на двох конгресах, що відбувались у містах Вестфалії – Мюнстері й Оснабрюці.

Статті Вестфальського миру зафіксували нове співвідношення сил, яке склалося в Європі. Вестфальський мир фактично санкціонував розпад Священної Римської імперії германської нації на 355 самостійних держав. Відтоді за ґрунтовну форму політичної організації суспільства править "державна-нація", а домінуючим принципом міжнародних відносин стають засади національного суверенітету.

Вестфальською системою встановлено баланс сил великих держав, передусім Королівств Франції, Великої Британії, Швеції, а також Австрії та Речі Посполитої. Ця система відсунула на другий план Іспанію і Португалію.

Після Вестфальського миру змінилося співвідношення сил між європейськими країнами і Османською імперією на користь перших. Ця система не повною мірою враховувала інтереси Царства Російського і виключала Китай.

Основні характеристики Вестфальської системи міжнародних відносин:

- національна держава – основна форма політичної організації суспільства;
- національний (державний) суверенітет – головний принцип міжнародних відносин;
- ієрархія держав (слабкіші/могутніші);
- геополітична нерівність та система політичної рівноваги;
- встановлення чітких стабільних кордонів між європейськими державами.
- формування євроцентристського світу. Вестфальська система спочатку не мала глобального характеру, охоплювала Західну та Центральну Європу. Пізніше вона

інтегрувала до сфери своєї дії Східну Європу, Росію, Середземномор'я, Північну Америку. Європейська історія почала перетворюватися на світову;

- головні силові центри Європи розгорнули боротьбу за поділ світу;
- кінець глобальної ізольованості цивілізацій та культур унаслідок Великих географічних відкриттів;
- розвиток капіталістичних відносин.

Після Французької Революції 1789-1794 рр. відбулося остаточне зміцнення системи національних держав, що продовжило і закріпило Вестфальську систему. На тому етапі держава постулювала себе гарантом безпеки своїх громадян і тим часом розвивала націоналізм як чинник-ствердження необхідності збігання єдності національної з політичною. Затверджувалася теорія "політичної легітимності", за якою національна держава має право на існування лише тоді, коли кордони країни збігаються з етнічними її межами.

Поряд з державою-нацією і закріпленням національного суверенітету в міжнародних відносинах закріплюється система політичної рівноваги – компроміс між принципами суверенітету і загального інтересу. У процесі функціонування Вестфальська система змушувала кожного з її учасників обмежувати свої експансіоністські наміри. Одним з головних засобів підтримки рівноваги були різноманітні види коаліцій.

Із встановленням Вестфальської системи відносини між країнами Заходу вперше отримали систематизацію. З певними модифікаціями вона проіснувала до 1939 р., тобто до початку Другої світової війни. Деякі елементи цієї системи продовжували діяти й у період Ялтинсько-Потсдамської системи міжнародних відносин. Вестфальську систему міжнародних відносин поділяють на кілька етапів (або підсистем), об'єднаних спільними закономірностями, але відмінних за особливостями, характерними для конкретного періоду відносин між державами. *Найчастіше виокремлюють кілька підсистем Вестфальської системи, які розглядаються як нібито самостійні: систему англо-французького суперництва і боротьби за колонії в XVII-XVIII ст.; систему "європейського концерту націй" або Віденського конгресу в XIX ст.; більш глобальну за географічними ознаками Версальсько-Вашингтонську систему між двома світовими війнами, Ялтинсько-Потсдамську систему.*

Підкреслюючи, що точкою відліку розвитку міжнародних відносин вважається час зародження і формування національних держав на досить аморфному просторі Римської імперії, завершення "тридцятирічної війни" в Європі та укладення Вестфальського миру 1648 р., яким покладено початок формування Вестфальської системи міжнародних відносин.

Фактично за Вестфальським миром, що містить два договори — Оснабрюцький і Мюнстерський, низка потужних державних утворень домовились про систему майбутніх, іще зародкових, міжнародних відносин, визнавши появу нових суверенних держав. Наступний історичний період міжнародної взаємодії розглядається багатьма дослідниками як історія єдиної Вестфальської системи міжнародних відносин, домінантними суб'єктами якої виступають суверенні держави. У системі немає найвищого арбітра, тому держави є незалежними у проведенні внутрішньої політики в межах своїх національних кордонів і в принципі є рівноправними. Суверенітет передбачає невтручання у справи одне одного. З часом держави, спираючись на ці принципи, виробили низку правил, що регулюють міжнародні відносини.

Рушійною силою Вестфальської системи міжнародних відносин стало суперництво між державами за панування над іншими. Результат такого суперництва визначався співвідношенням сил між державами або союзами держав.

Встановлення рівноваги, або балансу сил, означало період стабільних мирних відносин, порушення балансу призводило до конфлікту, найвищим ступенем якого була війна. У цій системі зіткнень, суперечностей і протистоянь розвивалася нинішня система міжнародних відносин, де основним критерієм була сила, а найважливішим принципом — власна вигода.

Вестфальську систему міжнародних відносин поділяють на кілька етапів:

Вашингтонсько-Версальську систему 1919—1939 рр., що зазнала краху з початком Другої світової війни;

Ялтинсько-Потсдамську систему 1945—1989 рр. — біполярну, яка припинила своє існування з ліквідацією системи соціалізму і розпадом СРСР; і постбіполярну з 1990 р.

Останній період розвитку системи міжнародних відносин, який іще називають періодом пост холодної війни, кардинально відрізняється від попередніх відсутністю політико-ідеологічного протистояння між двома полюсами, згортанням військової конфронтації блоків, що групувалися навколо Вашингтона й Москви.

Отже, на зміну, як здавалося, більш-менш стійкій біполярній системі міжнародного буття прийшла однополярна. Передбачається, що й вона не є досить тривалою, оскільки формуються й міцнішають нові центри сили, які приведуть світ до поліполярної системи міжнародних відносин. Визначення подальшого розвитку міжнародної системи відносин гальмується й тим, що практично вся наука про міжнародні відносини, що спиралася на чіткі критерії і закономірності, виявилася неспроможною передбачити крах комунізму й завершення холодної війни. Ситуація ускладнюється й тим, що зміна систем відбувається досить повільно, поступово, у жорсткій боротьбі нового з віджилим, а тому посилюється відчуття нестабільності й небезпеки. Отже, сучасна система міжнародних відносин перебуває на перехідному етапі, що ускладнює прогнозування й перебіг її подальшого розвитку.

Європейський концерт як система

Першою стійкою міжнародною системою став т.з. "європейський концерт", який сформувався на Віденському конгресі 1815 р. і пішов з історичної сцени фактично тільки після світових воєн двадцятого століття. Це найважливіший етап в історії міжнародних відносин, що зробив найсильнішу дію на сучасний світ. Основними рисами системи, що сформувалася, були наступні.

1. Розвиток міжнародних відносин залежав від дуже вузького круга - п'яти великих європейських держав. Взаємини Великобританії, Франції, Пруссії (Німеччині), Росії, Австрії (Австро-Угорщині) визначали стан справ на світовій арені. Позаєвропейські держави, так само як і малі європейські держави перетворилися до цього часу з суб'єктів в об'єкти безумовно європоцентричної системи міжнародних відносин.

2. Інтереси усіх великих європейських держав, за винятком Великобританії і Росії, були сконцентровані майже виключно на Європі, хоча в цей час відбувалася інтенсивна колонізація світу.

3. Однією з основ "європейського концерту" став принцип підтримки балансу сил. Відповідальність же за підтримку внутрішньоєвропейського балансу покладалася на великі держави.

4. XIX століття - століття "європейського концерту" - був часом розквіту класичної дипломатії. "Уряди дев'ятнадцятого століття шукали свій порятунок в дипломатії", оскільки система "Європейського концерту" охоплювала переважно політичну сферу. Дипломатія, за допомогою якої формувалися міжнародні відносини, мала значну долю автономії. Це забезпечувало свободу маневру при ухваленні зовнішньополітичних рішень, жорстко не обумовлену обставинами внутрішньополітичного характеру"

Каста європейських дипломатів належала до єдиної культури. "Упродовж століття після Віденського конгресу зовнішня політика великих держав формулювалася і здійснювалася дуже обмеженим колом людей. І цей круг розділяв етичні і моральні норми єдиної європейської цивілізації.

5. Безперечна заслуга "європейського концерту" полягає в тому, що в період існування цієї системи були сформульовані і прийняті усіма цивілізованими країнами нормативні акти про мирне рішення міжнародних суперечок і про закони і звичаї війни, такі як Женевська конвенція 1864 р., Санкт-петербурзька декларація 1868 р., Декларація Брюссельської конференції 1874 р. І саме в період "європейського концерту" до практики міжнародних відносин увійшли переговори про обмеження і скорочення озброєнь.

Версальсько-Вашингтонська система міжнародних відносин

Версальсько-Вашингтонську систему міжнародних відносин було встановлено після закінчення Першої світової війни та перегрупування сил на міжнародній арені. Створена на Паризькій (1919-1920 рр.) та Вашингтонській (1921-1922 рр.) мирних конференціях система міжнародних договорів закладає підвалини Версальсько-Вашингтонської системи міжнародних відносин, що зафіксувала та оформила результати Першої світової війни, визначила нове співвідношення сил на світовій арені.

28 червня 1919 р. у Версальському Великому палаці було підписано мирний договір з Німеччиною (Версальський мир). Мирні договори із союзниками Німеччини були укладені за зразком Версальського мирного договору. Сен-Жерменський договір з Австрією було підписано 10 вересня 1919 р., Нейський з Болгарією – 27 листопада 1919 р., Тріанонський з Угорщиною – 4 червня 1920 р. та Севрський з Туреччиною – 10 серпня 1920 р.

Версальська система мирних договорів закріплювала територіальні зміни, які відбулися внаслідок Першої світової війни й розпаду Німецької, Османської та Австро-Угорської імперій.

Після Паризької мирної конференції основним завданням стало врегулювання суперечностей на Далекому Сході та в басейні Тихого океану. Для розв'язання далекосхідних проблем було скликано конференцію у Вашингтоні з 12 листопада 1921 р. по 6 лютого 1922 р. У ній брали участь дев'ять держав – США, Велика Британія, Японія, Франція, Італія, Бельгія, Португалія, Голландія, Китай.

Унаслідок роботи конференції було укладено низку договорів:

"Договір чотирьох держав" (Велика Британія, США, Франція та Японія), укладений 13 грудня 1921 р., стосувалася взаємних гарантій недоторканості острівних володінь її учасників у басейні Тихого океану;

"Договір п'яти держав" (Велика Британія, США, Японія, Франція й Італія), підписаний 6 лютого 1922 р., забороняв будівництво військових кораблів, тоннажність яких перевищувала 35 тис. т., встановлювала співвідношення між флотами цих країн за класом лінкорів у пропорції 10:10:6:3.5:3.5.

"Договір дев'яти держав" (США, Велика Британія, Франція, Японія, Італія, Бельгія, Голландія, Португалія й Китай), підписали 6 лютого 1922 р., в ньому проголошувався принцип поваги суверенітету, територіальної й адміністративної недоторканості Китаю. Він зобов'язував усіх учасників дотримуватися принципів "відкритих дверей" та "рівних можливостей" у торгівлі й розвитку промисловості на всій території Китаю. Формально держави відмовлялися від політики розподілу Китаю на "сфери впливу". Проте, він не скасовував системи нерівноправних угод цих країн з Китаєм.

Договори, укладені на Вашингтонській конференції, доповнювали систему договорів, підписаних у 1919-1920 рр. між країнами-переможницями та країнами, які програли світову війну.

Створена система міжнародних договорів заклала підвалини Версальсько-Вашингтонської системи міжнародних відносин, що зафіксувала та оформила результати Першої світової війни, визначила нове співвідношення сил на світовій арені. Вона стала спробою розв'язати незліченні проблеми, об'єднати й гармонізувати суперечливі інтереси народів та держав.

Версальсько-Вашингтонська система, як і будь-яка система, пройшла кілька етапів свого існування. Серед них умовно можна виділити п'ять основних:

- становлення Версальсько-Вашингтонської системи – 1919-1922 рр.;
- відносна стабілізація Версальсько-Вашингтонської системи – 1922-1929 рр.;
- криза Вашингтонського порядку – 1929-1933 рр.;
- криза Версальського порядку – 1933-1937 рр.;
- ліквідація Версальського порядку і встановлення германської гегемонії в Європі – 1938-1939 рр.

Версальсько-Вашингтонська система повоєнного устрою світу мала низку суттєвих недоліків:

- не розв'язала протиріччя між державами-переможницями й державами, які зазнали поразки;
- не ліквідувала протиріччя між великими й малими країнами;
- не запобігла можливості виникнення реваншизму, перш за все внаслідок відсутності дійового контролю за виконанням укладених угод;
- викликала значні територіальні зміни в Європі, друге "велике переселення народів", започаткувала основи національних конфліктів.

Версальсько-Вашингтонська система закріпила новий розклад сил у повоєнному світі, але внаслідок своїх вад не могла бути стійкою й тривалою.

Постдамська система міжнародних відносин.

Остаточне формування нової конфігурації повоєнних міжнародних відносин довершувалося на Потсдамській конференції лідерів великих держав, що проходила з 17 липня до 2 серпня 1945 р. Головною сферою обговорень були європейські справи, насамперед те, що стосувалося всебічного вирішення «німецького питання». Від останнього аспекту значною мірою залежали як контури, так і сама сутність повоєнного європейського устрою, що, власне, й підтвердив перебіг подій у наступних кількох десятиліттях.

Ознаки:

- біполярна система контролю;
- розподіл сфер впливу і прагнення до його порушення;

- децентралізація насильства – стабільність на центральному та глобальному рівнях, що підтримується державами і нестабільність на регіональних та субрегіональних рівнях;
- орієнтація глобальної міжнародної системи і регіональних підсистем, на рівні яких вихід з конфліктів залежить перш за все від рівноваги сил в регіоні та чисто внутрішніх факторів;
- неможливість збройних сутичок між супердержавами;
- розпад колоніальних імперій;
- світ перестає бути переважно європоцентричним;
- прискорення суспільно-історичних процесів внаслідок модернізації;
- формування єдиного інформаційно-технологічного простору.

Оцінюючи досягнуті в Потсдамі домовленості, з одного боку, необхідно враховувати, що вони зафіксували об'єктивне співвідношення сил та інтересів — насамперед великих держав — на момент укладання відповідних угод; з іншого боку, не цілком коректним є твердження, що з плином десятиліть вони остаточно втратили свій сенс. Адже територіальний устрій у більшості частин Європи залишається в основному таким, яким його було встановлено в Потсдамі.

Ялтинсько-Потсдамська система міжнародних відносин

- прийняте в геополітиці позначення системи міжнародних відносин, закріпленої договорами та угодами Ялтинській і Потсдамської конференції .

Вперше питання післявоєнного врегулювання на вищому рівні був поставлений в ході Тегеранської конференції 1943 р., де вже тоді досить чітко проявилось посилення позиції двох держав - СРСР і США, до яких все більше переходить вирішальна роль у визначенні параметрів повоєнного світу. Тобто, ще в ході війни зароджуються передумови формування основ майбутнього біполярного світу. Повною мірою ця тенденція проявилася вже на Ялтинській і Потсдамській конференціях, коли головну роль у вирішенні ключових проблем пов'язаних з формуванням нової моделі МО грали дві, тепер уже наддержави СРСР і США.

Потсдамська епоха стала історичним прецедентом, оскільки ніколи раніше весь світ цілком не був штучно розділений на сфери впливу між двома державами. Біполярний розклад сил швидко призвів до початку протистояння між капіталістичним і соціалістичним таборами, іменованому в історії холодною війною.

Для Потсдамської епохи характерна надзвичайна ідеологізованість міжнародних відносин а також постійна загроза початку прямого військового протистояння між СРСР і США.

Кінець Потсдамської епохи ознаменувався розвалом світового соціалістичного табору, що послідував за провальною спробою реформувати економіку Радянського Союзу, і був закріплений Біловезькі угоди 1991.

Особливості:

1. Була ліквідована багатополарна організація структури міжнародних відносин, виникла біполярна структура повоєнних міжнародних відносин, в яких провідну роль відігравали дві наддержави -СРСР та США. Значний відрив військово-силових, політичних, економічних та культурно-ідеологічних спроможностей цих двох держав від інших країн світу, призвів до формування двох основних, домінуючих „центрів сили", що здійснювали системоформуючий вплив на структуру і характер всієї міжнародної системи.

2. Повоєнна система носила конфронтаційний характер. Мова йшла про системне, комплексне протистояння в економічній, політичній, військовій ідеологічній та інших сферах, протистояння, яке час від часу набувало характеру гострої конфліктної, кризової взаємодії. Такий вид протистояння у форматі взаємних погроз використання сили, балансування на грані реальної, „гарячої“ війни отримав назву „холодної війни“.

3. Повоєнна біполярність складалася в епоху ядерної зброї, що призвело до революції як у військових так і в політичних стратегіях. Ця революція сприяла поступовій трансформації стратегій та доктрин ядерного залякування, ядерного шантажу та ультиматумів (середина 50-их - початок 60-их років) в особливий механізм попередження світової ядерної війни (модель конфронтаційної стабільності) на основі доктрини взаємного ядерного стримування на базі ядерного паритету та „рівновазі страху“ (кінець 60-их — 70-ті роки), а потім й виключення ядерної війни як засобу здійснення політики та концепцій однакової безпеки, розумної достатності та стриманості в ядерній сфері (друга половина 80-их - початок 90-их рр.).

4. Розподіл світу на сферу впливу двох наддержав як в Європі так і на периферії, виникнення „поділених“ країн (Німеччина, Корея, В'єтнам, Китай) та становлення військово-політичних блоків під проводом СРСР та США призвело до глобалізації та поглибленої геополітичної структуризації системного протистояння та конфронтації. Водночас беззаперечна гегемонія СРСР та США дозволяли через механізми „блокової дисципліни“ домагатися достатньо високого ступеню „керованості“ міжнародних процесів, зокрема у військово-політичній сфері, переговорах з контролю над озброєннями, врегулювання конфліктних ситуацій тощо.

5. Повоєнна біполярність мала форму політико-ідеологічного протистояння, ідеологічної конфронтації між „вільним світом“ країн західної демократії на чолі із США та „соціалістичним світом“ на чолі з СРСР. З одного боку ідеологічний антагонізм віддзеркалював месіанський характер зовнішньополітичних настанов Заходу та Сходу: США прагнули встановлення в світі американської гегемонії під гаслом „Рах Апієгісапа“, СРСР - твердив про невідворотність перемоги соціалізму у світовому масштабі. Ідеологічна конфронтація, „боротьба ідей“ призводила до взаємної демонізації протилежної сторони і залишалась важливою рисою повоєнної системи міжнародних відносин. Радянсько-американське протистояння виглядало насамперед як суперництво системи політичних та етичних ідеалів, соціальних та моральних принципів. З іншого боку ідеологічний антагонізм здебільшого маскував глибинні геополітичні наміри протилежних сторін: досягнення світового лідерства та гегемонії з боку Вашингтона (глобалізація „доктрини Монро“) та Москви (панування на євразійському континенті).

6. Повоєнний світ перестав бути переважно євроцентристським, міжнародна система перетворилася в глобальну, загальносвітову. Руйнація колоніальних систем, становлення регіональних та субрегіональних систем здійснювалася під домінуючим впливом горизонтального розповсюдження системного біполярного протистояння та тенденцій економічної й політичної глобалізації. Конфронтаційна стабільність на глобальному рівні сприяла децентралізації насильства та посиленню конфліктогенності на регіональному та субрегіональному рівнях, множенню регіональних конфліктів.

7. Ялтинсько-потсдамський порядок не мав міцної договірно-правової бази. Первісні домовленості, що лягли в основу повоєнного порядку були або усними, офіційно не зафіксованими, або були закріплені переважно в декларативній формі, або ж їх повноцінна

реалізація була заблокована внаслідок гостроти протиріч та конфронтацією між основними суб'єктами повоєнних міжнародних відносин.

Так, ООН, один із центральних елементів Ялтинсько-Потсдамської системи, мала стати головним механізмом координації зусиль з метою виключення з міжнародного життя війн і конфліктів шляхом гармонізації відносин між державами та створення глобальної системи колективної безпеки. Повоєнні реалії, непримиримість конфронтаційних відносин між СРСР та США значно обмежили спроможність ООН зреалізовувати свої уставні функції та цілі. Головне завдання ООН переважно зосереджувалося на попередженні збройного зіткнення між СРСР та США як на глобальному, так і, переважно, на регіональному рівнях, тобто на підтриманні стабільності радянсько-американських відносин в якості основної передумови міжнародної безпеки та миру у повоєнний час.

Карибська криза

Міжнародні відносини у 50-ті -60-ті рр. багато в чому визначалися станом радянсько-американських відносин. У міжнародній атмосфері домінували конфліктність та ворожнеча. У другій половині 50-х рр., після викриття культу особистості, у політиці СРСР, як у внутрішній, так і зовнішній, виникли певні позитивні зміни, що увійшли в історію як «хрущовська відлига». Було розпочато реформи в країні, висунуто ініціативу зустрічі на вищому рівні з США, здійснено конверсію військового виробництва та персоналу. Проте, ряд серйозних міжнародних інцидентів зірвали ці ініціативи.

У листопаді 1960 р. на виборах в США перемогу одержала демократична партія президентом став Дж-Кеннеді. У 1961 р. розпочалася так звана карибська криза, що відбулася в результаті висадки десанту кубинських контрреволюціонерів на Кубі та яку було підтримано флотом й авіацією США. Десант було знищено урядом Ф.Кастро. Згідно з таємною угодою між СРСР та Кубою, на території останньої були розміщені радянські ядерні ракети середнього радіусу дії. Цей крок Радянського Союзу був не стільки помилковим, скільки авантюристичним й мало не спричинив до міжнародної катастрофи. У відповідь на це США оголосили блокаду Куби. Небезпека сутички між СРСР та США стала більш ніж реальною. Тільки завдяки серії компромісів під час переговорів американського та радянського лідерів загрозу військового конфлікту було ліквідовано.

На виконання досягнутої домовленості СРСР вивів свої ракети з Куби, а США - з Туреччини. Сполучені Штати обіцяли надалі поважати недоторканість Куби. Мирне вирішення даного конфлікту стало переломним моментом радянсько-американських відносин у 60-ті рр.

Після низки небезпечних міжнародних криз США та СРСР дійшли ще достатньо хиткого усвідомлення необхідності розрядки міжнародної напруженості. Після завершення карибської кризи було ухвалено ряд важливих документів, які позначили перехід від конфронтації до переговорів та укладення перших угод, що послабили міжнародну напруженість. Так, у серпні 1963 р. було укладено Московський договір трьох держав про заборону ядерних випробувань у трьох середовищах (атмосфері, повітрі та під водою). У 1968 р. було підписано Договір про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ).

Суецька криза 1956 року.

Урядом Єгипту було заплановано будівництво Асуанської греблі з метою зрошення засушливих земель і спорудження потужної енергетичної бази для промисловості. В лютому 1956 р. була досягнута угода про надання Єгипту Міжнародним банком реконструкції й розвитку позики в розмірі 200 млн доларів за умови, що 70 млн будуть надані у вигляді

«допомоги» США й Великобританією. Але вже 9 липня 1956 р. державний секретар США Д. Даллес заявив про відмову про надання позики.

Уряд Єгипту опинився перед загрозою зриву будівництва життєво важливого для країни об'єкта. Престижеві президента Єгипту Г. А. Насера було завдано серйозного удару.

Г. А. Насер заявив про націоналізацію компанії Суецького каналу, термін концесії якої закінчувався в 1969 р. Уряди Франції, власника значної частини акцій компанії, і Великобританії, основного користувача каналом, розпочали воєнні приготування з метою силового тиску на Єгипет. США, заінтересовані в підтриманні добрих відносин з арабськими країнами—експортерами нафти, зайняли більш стриману позицію.

Питання Суецького каналу обговорювалося на міжнародній конференції в Лондоні 1—23 серпня 1956 р. за участю 18 країн, що забезпечували 95 % судноплавства каналом. Згідно з прийнятим в липні 1956 р. рішенням Великої Британія і Франція розгорнули підготовку до інтервенції. Великобританія призвала 20 тис. резервістів, Франція направила свої війська на Кіпр. Обидві країни розпочали переговори з Ізраїлем для розробки спільних планів інтервенції.

30 жовтня 1956 р. ізраїльські збройні сили під приводом боротьби з палестинськими партизанами задали раптового удару по Єгипту. Великобританія і Франція поставили ультиматум Єгипту й Ізраїлю з вимогою відведення військ на 16 км від Суецького каналу. Єгипет відхилив ультиматум.

Уряд США розцінив у світі агресію проти Єгипту як підрив атлантичного фронту. 30 жовтня 1956 р. в Раді Безпеки ООН обговорювався американський проект резолюції, що передбачав відведення ізраїльських військ за демаркаційну лінію і невикористання сили франко-англійською стороною. Однак Великобританія і Франція наклали вето на цю резолюцію.

31 жовтня англо-французькі війська почали воєнні дії. 2 листопада 1956 р. на надзвичайній сесії ГА ООН 64 країни проголосували за припинення вогню, проти висловилися 5 (Франція, Великобританія, Ізраїль, Нова Зеландія та Австралія). Великобританія, Франція та Ізраїль продовжували розгортати бойові дії. Англо-французька авіація здійснювала масовані бомбардування Каїра, Александрії та міст у зоні каналу 5 листопада Англія і Франція розпочали окупацію зони Суецького каналу, висадивши десант у районі Порт-Саїда. В той же день радянський уряд звернувся до Англії, Франції й Ізраїлю з ультимативною вимогою негайно припинити воєнні дії й попередив про небезпечні наслідки. Воєнні дії були припинені.

6 листопада президент США Д. Ейзенхауер також виступив із вимогою припинення воєнних дій.

22 грудня 1956 р. виведення англо-французьких військ завершилося. Ізраїль ще майже три місяці окупував частину єгипетської території, однак під міжнародним тиском у березні 1957 р. мусив вивести свої війська.

В ході війни арабські країни підтримали Єгипет. Більшість їх розірвала відносини з Великобританією і Францією.

Тайванська криза 1958 року.

Китай мав досить клопоту зі збитками, яких завдала громадянська війна, що закінчилась лише в 1949, а також через своє втручання у корейські справи. У червні 1957 Китай дістав від радянської Росії запевнення щодо технічної допомоги у створенні атомного арсеналу. Але у цій допомозі було несподівано відмовлено у 1959, але у 1958

Китай був ще упевнений в ній. І вночі з 22 на 23 серпня 1958 артилерія комуністичного Китаю відновила обстріл островів Кемой та Мацу, де знаходились націоналістичні сили. Ухвала про відновлення бойових дій можливо стала наслідком угоди між Чан Кайші та американським урядом 7 травня 1957 про розташування на Тайвані атомних боєголовок, радіус дії яких досягав Китаю. Цілком можливо, що під час свого візиту до Пекіна у липні 1958, Хрущов різко розкритикував починання в тогочасній китайській внутрішній політиці, відомі під назвою “народні комуни” та “великий стрибок”. Перше являло собою грубу форму колективізації сільського господарства, друге – спробу, розцінену леніністами, як “авантюристичну”, перейти від фази народної демократії безпосередньо до фази “комунізму” без перехідного соціалістичного режиму, де рівність існує за формулою – кожному по труду. Оскільки радянська Росія перебувала поки що у фазі соціалізму, вона вважала нездійсненим китайський намір. Відновлення обстрілу Кемою та Мацу можна з вірогідністю вважати китайською ініціативою з метою довести свою незалежність у відносинах з СРСР. І всеж таки СРСР після кількох днів вагання підтримав дії комуністичного Китаю і навіть підштовхнув його висунути претензії не тільки на прибережні острови, а й на Тайвань та Пескадорський архіпелаг. 19 вересня Хрущов заявив, що в разі ядерного нападу на КНР агресорові буде дано відсіч тими самими засобами.

Конфлікт негайно загальмувався. Китай припинив обстріли, а пізніше, у жовтні 1958, вирішив обстрілювати острови лише в непарні дні. Чи не йшлося тут про небезпеку тотальної війни. До такої оцінки схилився Фостер Даллас. Він проголосив “політику балансування на грані війни”.

Слід зазначити, що завершення протистояння між світами виявилось послабленням, а пізніше й припиненням підтримки авторитарних режимів, які підтримувалися під час холодної війни двома протилежними блоками в Африці, Латинській Америці та Азії. У другій половині 80-х років починається досить масштабний процес демократизації всіх континентів. Бразилія, Аргентина, Чилі перейшли від військово-авторитарних до цивільних парламентських форм правління. Пізніше ці процеси поширилися на Центральну Америку. Схожі перетворення відбувалися в цей час і в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні — на Філіппінах, Тайвані, в Південній Кореї. Значним зрушенням на африканському континенті стала відмова Південно-Африканської Республіки від політики апартеїду. Щоправда, в інших регіонах Африки відхід від авторитаризму відбувався повільнішими темпами.

Особливу увагу привертають проблеми взаємозалежності і глобалізації світу, формування спільного знаменника національних складників світової політики. Аналіз зазначених трансцендентних універсальних тенденцій надасть можливість більш достовірно уявити напрям змін у світовій політиці й міжнародних відносинах. Зникнення ідеологічного фантома світової політики у вигляді протиборства "комунізм — антикомунізм" має сприяти поверненню до традиційної, природної структури відносин між національними державами, що передбачає утворення багатопольярного світу.

На порядок денний нині вийшли дві концепції майбутнього світового устрою: концепція монополярності (однополярності) і поліполярності. Сформовані після холодної війни міжнародні відносини що більше нагадують європейську політику XIX ст., коли традиційні національні інтереси й перемінні співвідношення сил визначали дипломатичну гру, утворення і розпад союзів, зміни сфер впливу. Особливий наголос на необхідності розвитку полі полярних відносин роблять українські і російські вчені. Зростає кількість прихильників ідеї поліполярності: вона стала однією з центральних у державних і партійних

документах Китаю, Індії та інших держав. До поліполярної картини світу тяжіє й Україна. Водночас на противагу цьому в західній літературі, зокрема американській, йдеться про незворотність формування однополярного світу та одноосібне лідерство США.

На початку 90-х років карта світу зазнала серйозних змін. Розпад Організації Варшавського договору, Ради економічної взаємодопомоги соціалістичних країн поклали край залежності держав Центральної і Східної Європи від Москви, перетворивши кожна з них на активну одиницю європейської і світової політики. Розпад СРСР змінив геополітичну ситуацію в євразійському просторі. Новоутворені держави пострадянської доби наповнюють реальним змістом свій суверенітет, формують власні комплекси національних інтересів, зовнішньополітичні вподобання, стають самостійними суб'єктами міжнародних відносин. Подрібнення пострадянської території на п'ятнадцять суверенних держав змінило й геополітичну ситуацію для сусідніх країн, у систему зовнішніх зносин яких входив один лише СРСР, — Китаю, Туреччини, країн Центрально-Східної і Західної Європи. Отже, не тільки змінився світовий баланс сил, а й стрімко зростає багатоваріантність відносин.

Геополітичні зміни на Європейському континенті позначились об'єднанням Німеччини, розпадом колишньої Югославії, Чехословаччини, прозахідною орієнтацією країн ЦСЄ, в тому числі держав Балтії. Це зумовлює посилення європоцентризму, самостійності західних інтеграційних структур, рельєфного прояву у низці країн Європи настроїв, що не завжди збігаються зі стратегічною лінією США. Відбуваються зрушення і в геополітичній ситуації Азіатсько-Тихоокеанського регіону, спричинені динамікою економічного посилення Китаю, підвищенням його зовнішньополітичної активності; пошуком Японією більш вагомого місця у світовій політиці. Водночас об'єктивне збільшення питомої ваги США по закінченні холодної війни і розпаду СРСР дещо нівелюється підвищенням самостійності інших полюсів і певним посиленням ізоляціоністських настроїв у американському суспільстві. З завершенням протистояння двох таборів холодної війни змінилися координати зовнішньополітичної орієнтації держав так званого третього світу. Нового змісту набули деякі політичні рухи, зокрема Рух неприєднання, низка антиглобалістських структур, посилилась диференціація Півдня й виокремлення деяких держав Півночі. В усіх напрямках відбувається розшарування держав та поглиблення відцентрових і доцентрових процесів.

Однією з доволі суттєвих ознак глибинних змін у світовій політиці є посилення і поглиблення регіоналізму. Причому посилюється регіоналізм не культурно-цивілізаційних блоків, на чому наполягає відомий американський учений С. Хантінгтон, а економічних утворень. Передусім це стосується високоінтегрованого Європейського Союзу, таких інтеграційних утворень, як Азіатсько-Тихоокеанське економічне співробітництво, Асоціація країн Південно-Східної Азії, Північноамериканська зона вільної торгівлі, деякі структури Співдружності Незалежних Держав. Посилюються "трикутники" і багатосторонні союзи: Північна Америка — Західна Європа — Японія, "Велика сімка", що дедалі частіше виступає як "вісімка".

Багатополюсність уже начебто набула певного значення у світовій системі, але вона прояснює скоріше форму, ніж сутність нової системи міжнародної взаємодії. Сучасна багатополюсність іще не означає в повному обсязі дії традиційних рушійних сил світової політики і мотивацій поведінки її суб'єктів на міжнародній арені, властивих більшою мірою всім етапам Вестфальської системи. Сучасна ситуація не висуває нових розподільчих ліній

протиборства між Північною Америкою, Європою та АТР. Навпаки, інтегрована Європа шукає точок дотику з Китаєм та іншими провідними країнами зазначеного регіону. За всієї, здавалось би, гостроти полеміки між США і Росією ці країни, керуючись фундаментальними інтересами для її розв'язання, йдуть назустріч одне одному. Різноманітні інтереси країн "Великої сімки" не штовхають їх на роз'єднання, бо сфери розбіжностей є значно вужчими від сфер збігу інтересів.

Таким чином, термін «міжнародний порядок» має багато спільного і відмінного з поняттям «світовий порядок». На думку С. Хофмана, міжнародний (міждержавний) порядок вповні може існувати без наявності світового порядку. Як приклад можна навести держави, між якими існують відносини взаємної поваги і водночас повної байдужості до внутрішніх справ одна одної, що робить можливим у тій або іншій державі наявність геноциду, порушення свободи слова чи совісті, економічну експлуатацію основної маси населення. Що стосується світового порядку, то він неможливий без створення ефективних процедур міждержавного співробітництва, що передбачають особливий міжнародний порядок, який відповідає загальним основним цілям і цінностям їх громадян. На мові юридичних термінів треба говорити про відмінність між правами держав (взаємній повазі суверенітету) і правами людини. Отже, міжнародний порядок є важливою складовою частиною світового порядку, має спільні з ним міжнародні економічні, науково-технічні, політичні, соціокультурні основи. З іншого боку, ні міжнародний, ні світовий порядок, які за своїми сутнісними характеристиками мають глобальний характер, не можуть існувати без порядку на регіональних рівнях. Як приклад – порушення балансу сил і стабільності в загальнопланетарному масштабі під впливом глибоких трансформаційних змін у країнах регіону Центрально-Східної Європи, розпаду соціалістичної системи і Радянського Союзу на рубежі 80-90-х рр. ХХ ст.

Спеціалісти виділяють **три виміри міжнародного порядку**:

- *горизонтальний* – стосунки між головними акторами міжнародних відносин;
- *вертикальний* – стосунки між сильними і слабкими акторами;
- *функціональний* – роль, яку відіграють у стабілізації міжнародного життя різні сфери міжнародних відносин – дипломатія і стратегія поведінки акторів, економічні обміни між ними, моральні цінності та політичні амбіції лідерів, діяльність транснаціональних корпорацій, різноманітних об'єднань й асоціацій неполітичного характеру тощо.

Однак головне в тому, що у всіх вимірах міжнародного порядку основним засобом його підтримки на різних етапах історичного розвитку міжнародних відносин залишалася сила, і насамперед воєнна сила.

Отже, у світовому просторі панувала біполярна система: два об'єднання сил та інтересів, які умовно називали капіталістичним і комуністичним. Нині сформувалася моно- або однополярна, система з елементами поліполярності, за котрими, як можна передбачити, — майбутній розвиток взаємовідносин держав. Саме в цей складний період ламки стійкого світового розвитку системи міжнародних відносин у світ прийшла оновлена держава — суверенна Україна. Українська держава розвиває зовнішню політику за прийнятними нормами і засадами міжнародного права.

Пріоритетами зовнішньої політики України є:

- захист державного суверенітету;
- захист територіальної цілісності та недоторканності державних кордонів;
- недопущення втручання у внутрішні справи України;

- забезпечення розвитку економічного потенціалу України та здобуття нею високого місця у міжнародному поділі праці;
- захист українських громадян за кордоном;
- формування позитивного інформаційного іміджу Української держави.

Закон України "Про основи національної безпеки України" від 19 червня 2003 р. відповідно до Конституції України (п. 19 ст. 92) основні засади національної безпеки визначає як захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, за якої забезпечуються сталий розвиток суспільства, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація реальних та потенційних загроз національним інтересам, а пріоритетами національних інтересів визначає гарантування конституційних прав і свобод людини і громадянина; створення конкурентоспроможної, соціально орієнтованої ринкової економіки та забезпечення постійного зростання рівня життя і добробуту населення тощо. При цьому державна політика у зовнішньополітичній сфері (ст. 8) спрямована (в першу чергу) на створення сприятливих зовнішньополітичних умов для прогресивного економічного і соціального розвитку України.

Таким чином, зовнішньополітична складова національної безпеки України вибудовується на тому, що в сучасному світі міць і безпека держави визначаються не кількістю зброї, а показниками економічного розвитку, життєвого рівня громадян і здатністю країни створити їм найбільш сприятливі умови для реалізації своїх можливостей, рівнем освіти і досягненнями в галузі науки і культури. Складність такого процесу пояснюється і необхідністю переходу від уявлення про зовнішню військову загрозу як єдиного чинника, спрямованого проти безпеки країни, до усвідомлення багатоплановості можливих викликів безпеці в сучасному світі.

Питання до самопідготовки:

1. Охарактеризуйте види міжнародних відносин
2. Визначте основні форми міжнародних відносин
3. Опишіть структуру міжнародних відносин
4. Розкрийте всторичні обставини формування Вестфальської СМВ
5. Дайте характеристику Вестфальської СМВ
6. Визначте головні принципи та засади формування Версальсько-Вашингтонської СМВ.
7. Дайте визначення біполярній, моно полярній та мультиполярній СМВ

Тема 11. МІЖНАРОДНІ КОНФЛІКТИ. СИЛА В МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ

1. Поняття "сила". Сила як атрибут суб'єктів міжнародних відносин. Сила як характеристика стану відносин між суб'єктами. Фактори та компоненти сили.
2. Явище рівноваги сил у міжнародній системі. Центри світової політики. Особливості процесу застосування сили в умовах МВ.
3. Проблеми дефініювання міжнародних конфліктів.
4. Типи міжнародних конфліктів.
5. Фази міжнародних конфліктів.
6. Проблеми розв'язання воєнних конфліктів.
7. Проблеми наукового визначення та інтерпретації поняття «міжнародний порядок».

Мета: Проаналізувати проблеми дефініювання міжнародних конфліктів. Розглянути типи міжнародних конфліктів. З'ясувати специфіку фаз міжнародних конфліктів. Розглянути сучасні проблеми розв'язання воєнних конфліктів. Проаналізувати сутнісні риси проблеми наукового визначення та інтерпретації поняття «міжнародний порядок» та основні підходи до наукового дослідження міжнародного порядку. Міжнародний конфлікт і війна як форма міжнародних відносин.

Ключові слова: Сила, Силовий потенціал, Силовий вплив, «Центр сили», «Велика держава», ресурси, потенціал, сила, могутність, вплив, війна, конфлікт.

Поняття "сила". Сила як атрибут суб'єктів міжнародних відносин.

Проблема сили й загроза її застосування супроводжують усе існування людства. Історія людства переповнена силовою боротьбою. За приблизними підрахунками, за останніх 5 тисяч років на нашій планеті відбулося понад 14 тисяч війн, у яких загинуло близько 4 млрд чоловік. У ХХ столітті відбулося дві світові війни, численні революції і контрреволюції, крах колоніальної і соціалістичної систем, які теж супроводжувалися застосуванням сили й численними жертвами. За неповними підрахунками, у ХХ столітті тільки з політичних мотивів загинуло понад 170 млн людей.

Політична наука зробила чимало для осмислення цих трагічних процесів. Запропоновано величезну кількість теорій, концепцій, гіпотез, які з різних позицій вирішують проблему сили в міжнародних відносинах. Ще Святий Августин вважав, що причиною постійних конфліктів у суспільстві є вільна воля людини, її розбещеність. Набагато пізніше К. Маркс причину застосування сили бачив у історичній потребі суспільного розвитку (класова боротьба - джерело прогресу). Починаючи з Т. Гоббса, вважалося, що силова боротьба й військові конфлікти є вродженою властивістю людської вдачі. На думку мислителя, "війна всіх проти всіх" відповідає внутрішній сутності людини. Є чимало гіпотез, пов'язаних із боротьбою за виживання, з перенаселеністю, браком ресурсів тощо. Однак поступово все більше теоретиків і практиків військові конфлікти почали пов'язувати з політичними проблемами. Так, ще на початку ХІХ ст. К. Клаузевіц прийшов до думки, що війна є не щось інше як силове продовження політики. На його переконання, "силу може стримувати лише сила".

На жаль, людство не змогло виробити ефективні політичні механізми протистояння грубій силі в міждержавних відносинах. Після Другої світової війни стримуючим механізмом слугувало протистояння двох систем і двох військових блоків (НАТО і Варшавський договір). Ядерна зброя і загроза світової катастрофи була наймогутнішим стримуючим фактором. Ядерні держави намагалися не доводити ситуацію до крайності, при якій навіть локальний конфлікт міг викликати глобальне протистояння. "Холодна війна" багато десятиліть утримувала рівновагу сили й загрози застосування сили. З розвалом Радянського Союзу розпочалася силова (збройна) боротьба на його окраїнах - Чечня, Абхазія, Карабах.

Після закінчення "холодної війни" не створено потужної міжнародної структури, яка регулювала б і перешкоджала б застосуванню сили. ООН, як свідчать сучасні численні конфлікти, не справляється з цим. Із двох наддержав одноособовим військовим лідером залишилися США. Однак одній державі, хоча й найпотужнішій, важко справитися із загрозою міжнародного насилля.

Одним із факторів, що активізує насилля, виступають глобалізаційні процеси, перш за все - глобалізація економіки. Перевага транснаціональних корпорацій передбачає

не в останню чергу силовий тиск на конкурентів. Насильство живиться великою мірою нерівністю і боротьбою на світовому ринку, конкуренцією за ринки. Засилля західної культури, "вестернізація" культурних цінностей викликає в багатьох народів спротив і намагання захистити свою національну та культурну ідентичність. Сприяють посиленню насильства й міжнародні засоби масової інформації. У світі йде жорстока боротьба за перерозподіл і контроль над міжнародною інформаційною мережею.

Застосування сили протягом багатьох віків призвело до формування "образу ворога". Ворогом вважалися самі різні соціальні групи, політичні партії, держави й народи. "Образ ворога" зміцнював психологію ворожості й ненависті, він поступово набирив конкретних рис й адрес, хоча частіше залишався безособовим. Його ховають за такими штампами як "світовий імперіалізм", "європейсько-масонський заговор", "мусульманський фундаменталізм" тощо. Всі ці та інші штампи мають власну інерцію і підштовхують до ескалації напруженості й ворожості. "Образ ворога" в міждержавних відносинах підштовхує до недовіри й підозрливості в політиці інших держав, морально та психологічно готує маси до конфліктів і воєн.

На думку багатьох мислителів, проблема насилля (революції, війни, повстання) виникає передусім за перерозподіл матеріальних ресурсів. У цьому проявляється своєрідна варварська форма прогресу людства в умовах дефіциту. Війни часто завершувалися революціями, що сприяло прогресу суспільства. Отже, на їх думку, сила у відповідних умовах є умовою необхідної форми реалізації прогресу людства.

Тероризм (від лат. *terro* - страх, жах) - політика й тактика досягнення політичних цілей у формі особливо жорстоких засобів і форм політичного насилля. Наука не дає єдиної думки з приводу сутності терору. У сучасному значенні поняття "терор" з'явилося в кінці XVII ст. у період Великої французької революції. Головним у тероризмі є методи досягнення цілей, в основі яких застосування або погроза застосування насилля.

Тероризм перетворився в один із символів сучасного світу. Поворотним пунктом стали події 11 вересня 2001 року в Нью-Йорку, де загинуло понад дві тисячі безневинних людей. Однак тероризм давно став повсякденним явищем. Повідомлення у пресі, на радіо й телебаченні про страшні та жорстокі терористичні акти стають вже звичними й буденними. Наука виділяє внутрішню, міжнародну, політичну, релігійну, етнічну, державну форми терору. Терор поділяють на індивідуальний і колективноорганізований. Насилля - невід'ємна характеристика будь-якої форми терору. Політологія особливу увагу приділяє вивченню сутності й суб'єктності терору. Найнижчий рівень суб'єктності терору - це конкретна особа. Наступний рівень - організована група терористів. Ще вищий рівень - державно-організований. До найвищого рівня належить міжнародна форма тероризму.

Суб'єкт терору завжди переслідує якісь конкретні цілі. Найчастіше такими цілями стають політичні зміни й дії політиків. Терористи завжди використовують для досягнення політичних цілей нелегітимне насилля.

Про масштаби тероризму свідчать дані ЦРУ США. За період з 1968 р. до 1980 р. у світі вчинено понад 6700 акцій міжнародного терору. За свідченням цієї авторитетної структури, тероризм невпинно поширюється територіально. У 1970 р. терористичні акти були скоєні в 48 країнах, у 1975 р.- 57, у 1980 р.- 76, у 1995 р.- вже у понад 100 країнах. Сучасний тероризм використовує принципово нові методи. Диверсійні методи спецслужб перенесено у сферу політичних відносин.

Серед причин виникнення і поширення тероризму виділяють:

- відсутність у конкретній ситуації ненасильницьких методів вирішення політичних, економічних, соціальних, етнічних, релігійних та інших проблем;
- відданість однієї зі сторін протистояння насильницьким ідеологіям і методам; - тривала духовна стагнація суспільства;
- релігійне протистояння, в основі якого знаходиться екстремізм, зокрема ісламський (як протистояння Заходу);
- тривалі етнічні й расові конфлікти;
- наявність екстремістського харизматичного лідера (Бен Ладен у АльКаїді, Ренато Курчо в італійських "Червоних бригадах", Ульріка Майнгоф у західнонімецькій фракції "Червоних бригад" тощо).

Характерні особливості має державний тероризм, а саме:

- такий тероризм розв'язує специфічні державні завдання;
- секретні служби деяких держав організаційно й фінансово підтримують тероризм, як це робив С. Хусейн в Іраці; - така форма тероризму носить найбільш секретний характер;
- терористичні акти здійснюються через спецслужби або за їх підтримкою;
- підтримувані державою терористи краще озброєні й діють більш ефективно.

Однак, як свідчить досвід, ефективна боротьба з тероризмом можлива тільки із застосуванням комплексних підходів багатьох сторін. Перш за все необхідно звертати увагу на ліквідацію передумов виникнення та існування тероризму.

Проблеми дефініювання міжнародних конфліктів

Від витоків теорії міжнародних відносин проблема конфлікту і міжнародної безпеки, або, як це формулювалось вужче, війни та миру, була наріжним каменем будь-яких досліджень. Характерною особливістю дослідження міжнародних конфліктів завжди було акцентування уваги вчених на спробах з'ясувати основні причини конфліктів та знайти способи їх уникнення, щоб досягти мирного, безкризового співіснування учасників міжнародних відносин.

Конфлікт є такою ситуацією в міжнародних відносинах, яка має властивість періодично повторюватись, чергуючись із більш чи менш тривалими періодами стабільності.

Закономірне чергування періодів стабільності та конфронтації (а також конфліктів, що з неї випливають) є чи не найважливішим питанням дослідження в теорії міжнародних конфліктів, тобто власне теоретичний зміст проблеми полягає у визначенні місця конфлікту серед причинно-наслідкових зв'язків, що становлять зміст міжнародних відносин. Практичний зміст питання пов'язаний зі сприйняттям конфлікту як деструктивного явища (в матеріальному і моральному розумінні) та вивченням можливості його прогнозування, уникнення або формулювання концепцій, що передбачають адекватні дії як з боку держав, так і з боку колективних учасників міжнародних відносин.

Однак найважливішою концептуальною проблемою дефініювання міжнародних конфліктів потрібно визнати питання їх меж. При поширеному розумінні того, що ***міжнародним конфліктом завжди є зіткнення протилежних сторін — учасників міжнародних відносин, зміст розбіжностей переважно зводиться до проблеми розмежування понять явищ конфлікту і конфронтації.*** Йдеться про те, що вважати конфліктом — чи протиставлення сторін із наслідками, які з цього випливають, чи, власне,

безпосереднє зіткнення. Тобто у підсумку однією з найважливіших проблем сучасної конфліктології є труднощі розмежування та розуміння понять "криза" і "конфлікт".

За твердженням американського соціолога Л. Козера, конфлікт — це "зіткнення між колективними акторами з приводу цінностей, статусу, влади, у деяких випадках ресурсів, у якому цілі кожної сторони полягають у тому, щоб послабити або знищити суперників" Н. Дороніна окреслює такі характерні для американської соціології визначення критеріїв конфлікту:

1. Наявність принаймні двох сторін, які контактують одна з одною.
2. Взаємозаперечні чи несумісні інтереси через нестачу ресурсів.
3. Поведінка, спрямована на знищення планів, намірів... сторони чи сторін, а також такі взаємовідносини, за яких одна сторона може щось отримати за рахунок іншої.
4. Ворожі дії, спрямовані проти іншої сторони, у відповідь.
5. Спроби силою добитися контролю над ресурсами, яких бракує тощо.

Однією з найближчих до істини є дефініція міжнародного конфлікту як "...стану дуже серйозного погіршення (загострення) стосунків між учасниками міжнародного життя, які з метою розв'язання між ними суперечки загрожують один одному застосуванням збройних сил або безпосередньо їх застосовують". З огляду на сказане вище, конфліктом можна вважати ситуацію активної чи пасивної боротьби двох учасників (або груп) міжнародних відносин за можливість реалізації своїх життєво важливих (або принципових) інтересів.

1) "...зіткнення протилежних чи несумісних інтересів, дій, поглядів і цілей окремих осіб, соціальних груп або спільнот, політичних партій чи організацій, держав або їх спілок, різних соціальних (політичних чи економічних) систем (соціолітична інтерпретація)";

2) "...найбільш гострий спосіб розв'язання значних суперечностей, що виникають у процесі взаємодії, який полягає у протидії між суб'єктами конфлікту..."

Міжнародним конфліктом є конфлікт, який виникає за участі двох чи декількох міжнародних акторів та має міжнародно-політичні наслідки; об'єкт конфлікту при цьому виходить за межі юрисдикції будь-якого з його учасників.

Міжнародному конфлікту властиві наступні особливості:

- учасниками конфлікту можуть бути як держави, так і інші міжнародні актори, здатні переслідувати політичні цілі;
- міжнародний конфлікт може розпочинатися як внутрішній, але його ескалація здатна виводити об'єкт конфлікту за межі юрисдикції його учасників, внаслідок чого конфлікт призводить до міжнародних наслідків;
- розвиток міжнародного конфлікту відбувається в специфічних умовах анархії міжнародної системи, яка зменшує ефективність міжнародноправових інструментів його вирішення;
- міжнародний конфлікт може приймати різні форми, і часто поняття, що асоціюються із конфліктом, позначають лише один із можливих шляхів його вирішення (наприклад, ультиматум). Функції конфлікту.
- Інтегративна функція конфлікту полягає в сприянні подоланню внутрішніх суперечок й неузгодженостей...
- Інформаційна функція конфлікту проявляється в його сприянні обміну інформацією між елементами соціальних систем...
- Виступаючи засобом формулювання та вирішення протиріч, конфлікт виконує організаційну функцію...
- Конфлікти виконують іншу функцію, що пов'язана з попередньою — стабілізаційну. Завдяки конфліктам знаходять вихід найгостріші протиріччя, здатні зруйнувати систему...
- Інноваційна функція конфлікту, як і дві

попередні, пов'язана із його внеском в підтримання життєздатності систем суспільних відносин. Конфлікт примушує суб'єктів та учасників генерувати ідеї щодо того як одержати перемогу або розв'язати конфлікт.

Типи міжнародних конфліктів

Жоден із міжнародних конфліктів у світовій історії не був точною копією іншого, що відбувався раніше. Кожний конфлікт мав певні особливості як щодо причини виникнення, засобів, складу конфліктуючих сторін, так і за специфікою перебігу подій.

Серед запропонованих до цього часу класифікацій міжнародних конфліктів найбільш вдалими визнають схеми К. Боулдін-га, Й. Гальтунга та А. Рапопорта.

К. Боулдінг побудував класифікацію на критерії типу соціальної одиниці, яка вступає у конфлікт. Цей критерій ще у 20-х роках ХХ ст. запропонували П. Сорокін та Е. Рос, які вважали, що визначальними параметрами будь-яких взаємодій є параметри соціальних одиниць, які їх спричиняють. На думку К. Боулдінга, у конфліктних взаємодіях можна виділити три групи таких одиниць: особистість, група, організація (групи та організації розрізняють за ступенями організованості та складності).

Соціальні конфлікти можуть відбуватися між окремими особистостями; територіально ізольованими групами; змішаними групами; однорідними організаціями; різнорідними групами; особистостями і групами; особистостями й організаціями; групами й організаціями. У міжнародному середовищі соціальні типи конфліктів зазнають певної модифікації, оскільки відбуваються на рівні спільнот, а їхніми сторонами можуть бути племена, феодальні суспільства, універсальні аграрні спільноти, індустріальні держави, наддержави і світові держави.

Й. Гальтунг спробував розробити простішу та більш зручну в прикладних дослідженнях класифікацію, яка ґрунтувалась на системному підході. У соціальному конфлікті, який може відбуватись на внутрішньо- та зовніпіньосистемних рівнях, він виділяє лише два типи одиниць: індивідуальну та колективну

За сферою суперечностей міжнародні конфлікти можна визначати як **політичні, економічні та ідеологічні**, що загалом відповідає основним сферам взаємодії учасників міжнародних відносин.

Політичні конфлікти випливають із традиційного для сфери зовнішньої політики протиставлення держав щодо розподілу влади (домінації) і престижу у міжнародних відносинах.

Політичні конфлікти відбуваються переважно з таких причин:

1. Юрисдикція над певною територією, тобто конфлікт щодо включення певної ділянки суші, яка є предметом спору, у межі державних кордонів держав — учасників конфлікту.

2. Суверенітет, тобто намагання однієї із сторін реалізувати чи захистити власну політичну незалежність на противагу намаганням іншої сторони зберегти контроль та не допустити зміни status-quo.

3. Домінування в міжнародній системі, як виявляється у прагненні владних еліт декількох могутніх держав встановити чи зберегти свій визначальний вплив на зовнішню і внутрішню політику інших держав світу. Економічні конфлікти порівняно із політичними характеризуються значно ширшим колом учасників. Поряд із державами, їх сторонами можуть виступати також і будь-які суб'єкти підприємництва, особливо ТНК, які мають розгалужені інтереси за кордоном.

Економічні конфлікти традиційно виникають через такі причини:

1. Контроль за сировинно-енергетичними та рибпромисловими районами світу, превалююча можливість експлуатації яких становить значну економічну вигоду.

2. Конкуренція на ринках збуту готової продукції промислового виробництва. У таких конфліктах провідну роль відіграють суб'єкти підприємництва, але в них досить часто втягуються держави, коли їх торгова політика має характер повного чи часткового протекціонізму.

3. Міжнародний економічний порядок, який, на думку політичних лідерів цілої низки держав світу, дискримінує їхніх національних виробників та ставить останніх у наперед незручне становище.

Ідеологічні конфлікти виявляються у ворожнечі між народами і державами, причиною якої є несумісність домінуючих систем цінностей, поглядів на суспільство та світ. Несумісність панівних ідеологій позначається на настроях широких кіл громадян, позиціях політичних партій і рухів, владних елітах конкуруючих між собою держав світу.

Міжетнічні конфлікти традиційно пов'язують із зіткненнями між представниками різних етнічних спільнот, організованими рухами, групами та навіть окремими особами. Конфліктність фактично закладена у взаємини між етносами в умовах їхнього сусідства в межах вузького географічного ареалу їх проживання.

Проблема класифікації воєн не має значної наукової гостроти в теорії міжнародних відносин, оскільки вона досить глибоко розроблена у воєнній науці. Варто лише підкреслити необхідність ухилення від широко практикованого поділу воєн на справедливі та несправедливі, як надуманого та штучного. Це правильно хоча б тому, що оскільки війни завжди пов'язані зі збройним насильством, тому справедливими бути не можуть за будь-яких обставин.

Крім цього, така класифікація недоречна також через два інших міркування:

- 1) критерій агресивності вкрай спекулятивний та аморфний;
- 2) конфліктуючі сторони, переслідуючи власні національні інтереси, не можуть вважатись правими чи винними, оскільки кожна сторона на виправдання своєї позиції наводить безліч цілком доречних та вичерпних аргументів.

Так, наприклад, сторона, яка першою починає воєнні дії, доволі часто виправдовується тим, що вона діє превентивно, випереджуючи агресію з боку противника чи відповідаючи на його провокативні акції. У військовій науці війни класифікуються за критеріями:

- театрив воєнних дій (ТВД) на: сухопутні та морські;
- способу ведення воєнних дій на: позиційні та маневренні;
- залучених ресурсів на: обмежені та масові.

Досить оригінальну класифікацію у праці "Війна та антивій-на", пропонують американські дослідники Е. та Х. Тоффлери. Вони визначають типи воєн за їх відношенням до типів цивілізацій:

1. Війни першої хвилі відповідають сільськогосподарським суспільствам та характеризуються тим, що вони провадяться на примітивному технологічному рівні, в них беруть участь іррегулярні підрозділи, масштаби та ресурси залучені з обох сторін, є незначними.

2. Війни другої хвилі здійснюються промисловими суспільствами, для них характерні досить високий технологічний рівень, участь у бойових операціях масових регулярних армій, значні ресурси та масштаби, використані у воєнному конфлікті.

3. Війни третьої хвилі ведуться постіндустріальними (інформаційними) суспільствами, або принаймні перехідними до них, які характеризуються надвисоким технологічним рівнем (широке використання у бойових діях інформаційних систем, супутників, високоточної зброї), веденням операцій нечисельними, але високопрофесійними збройними силами, невеликими ресурсами, але доволі значними масштабами операцій.

Варто зауважити, що у сучасному світі ведуться війни всіх вищенаведених типів одночасно, що пояснюється неоднаковим рівнем розвитку різних регіонів та суспільств. Навіть у рамках однієї війни у Перській затоці коаліцією на чолі з США використовувались методи, характерні як для третьої, так і для другої хвилі. Е. і Х. Тоффлери зазначають, що провадилось дві повітряні кампанії: одна за допомогою зброї, властивої другій хвилі, призначеної до масового знищення, а інша — з великою точністю, при мінімалізації побічної шкоди.

Збройні конфлікти, що відбувались після 1990 р., характеризуються принципово новими тенденціями, які, насамперед, полягають у:

1. *Деєтатизації воєн*, яка проявляє себе у поступовій втраті монополії держави на збройне насильство та розширенні участі окремих суспільних груп (субнаціонального чи міжнародного характеру) у бойових діях. Сучасними військовими теоретиками різних країн світу активно вивчається новітній феномен, який отримав назву асиметричні війни. Для них властиво точковомережева структура бойових дій, оскільки воюючі сторони діють методами локальних воєнних чи диверсійних операцій.

Найважливішими особливостями таких воєн є:

— відсутність класичної лінії фронту та ТВД, як і чітко розрізнюваних комбатантів (ідеться про воєнну форму, військові відзнаки та документи);

— якісна відмінність засобів і методів боротьби у сторін, які протистоять, за умови точкового характеру бойових дій (як з боку терористів, так і збройних сил держав, що здійснюють антитерористичні операції);

— якісна відмінність сил у сторін, які протистоять, оскільки військовий потенціал терористичних чи повстанських організацій на декілька порядків нижчий за потенціал США, НАТО, Ізраїлю або Російської Федерації, що зумовлює використання різних тактичних операцій (терористичних актів, диверсій, точних авіаційних ударів, спеціальних операцій, масових облав та обшуків);

— спрямованість дій обох сторін на досягнення максимального інформаційного ефекту від здійснення диверсійних чи контртерористичних операцій.

Поряд із асиметричними виникають також, т. зв. війни малої інтенсивності, в яких сторони бойових дій мають суто недержавний характер.

2. *Інтернаціоналізації збройних конфліктів*, що пов'язана, з одного боку, зі збройним втручанням держав світу та міжнародних організацій у внутрішні громадянські війни, а з іншого — появою міжнародних терористичних та злочинних організацій, що виступають воюючою стороною.

3. *Дегенерації війни*, яка полягає у сталій тенденції до зростання жертв серед цивільного населення. Якщо "під час Першої світової війни частка цивільних жертв війни

складала 5 % , то вже у Другій світовій війні — 50 %, близько 60 % під час корейської війни і аж 80—85 % — у збройних конфліктах у колишній Югославії".

Війна як суспільне явище завжди розвивалась і видозмінювалась, що, однак, не дає підстави ігнорувати воєнні загрози, які в сучасних умовах видаються малоімовірними. Керуючись цим міркуванням, З. Бжезінський визначив сім імовірних загроз, пов'язаних із застосуванням збройної сили:

1. Повномасштабна ядерна війна, що може відбутись між США і Росією, а в перспективі 20 років — між США та Китаєм, або Китаєм і Росією.

2. Великі регіональні війни, наприклад, між Індією і Пакистаном або Ізраїлем та Іраном.

3. Етнополітичні збройні конфлікти, наприклад, в Індонезії чи Індії.

4. Різні форми національно-визвольних воєн, які можуть виникнути в Латинській Америці, Росії чи на Близькому Сході.

5. Несподівані акти агресії проти сусідніх держав, подібні до нападу Іраку на Кувейт у 1991 р.

6. Масштабні терористичні напади на окремі держави, такі як терористична атака на США 11 вересня 2001 р.

7. Кібератаки та терористичні акти, спрямовані проти інформаційної та операційної систем високорозвинених країн. Незбройні конфлікти характеризуються конфронтативними діями ворогуючих сторін, не пов'язаними з застосуванням воєнної сили.

Серед **незбройних конфліктів** найчастіше визначають:

1. **Дипломатичні**, що виражаються у ворожих демаршах, як, наприклад, обмін нотами протесту, оголошення персонами поп grata окремих дипломатичних працівників, розірвання дипломатичних стосунків між конфліктуючими сторонами.

2. **Економічні**, що проявляють себе, передусім, у т. зв. торгових війнах, які здійснюються за допомогою конфронтативно спрямованої митної політики щодо імпорту товарів, капіталів, послуг та інформації з країн, які протистоять у ситуації конфлікт. Засобами таких конфліктів є також повна або часткова заборона (ембарго) на торгівлю з ворогуючою стороною, яка шляхом політичного тиску може бути поширена також і на треті країни, як це на початку XIX ст. практикувала наполеонівська Франція щодо Великої Британії, а у 60—70-х роках XX ст. — США щодо Куби.

3. **Інформаційно-пропагандистські**, пов'язані з активним втручанням в інформаційне поле конфліктуючої сторони з метою порушення внутрішньої стабільності, розпалювання національної, соціальної чи релігійної ворожнечі, закликів до різних форм непокорі владі. Приблизно таким чином у часи "холодної війни" працювали радіостанції "Голос Америки", "Вільна Європа" чи закордонна редакція Московського радіо, найрізноманітніші періодичні друковані видання та телевізійні компанії США та СРСР. Сучасний постбіполярний світ, що характеризується вільною циркуляцією інформації як у рамках інформаційних мереж CNN, BBC, NBC, CBC та ABC, так і глобальної комп'ютерної мережі Internet, є тим більше вразливим на використання інформації у т. зв. інформаційних та ідеологічних війнах, проти яких сучасні держави практично беззахисні.

4. **Конфлікти у сфері культури** визначаються конфронтативними заходами держав світу, пов'язаними з повною або частковою заборонаю поширення у тій чи іншій країні літератури, музики, кіно чи відеопродукції, що походить зі сторони ворогуючої країни.

Прикладом можуть бути заходи Франції, спрямовані на обмеження поширення в країні т. зв. американської масової культури, або повна її заборона в цілому ряді арабських країн.

За географічними масштабами міжнародні конфлікти можна поділити в порядку їх розширення на **три типи: локальні, регіональні та глобальні.**

Локальні конфлікти — це ті для яких характерне поширення:

- 1) у прикордонних районах суміжних держав (як, наприклад, ІндОПакистанський конфлікт чи Іраксько-Іранська війна);
- 2) в окремих невеликих географічних пунктах відносно їх приналежності (конфлікт між Великою Британією та Аргентиною за Фолклендські (Мальвінські) острови);
- 3) на невеликих територіях конфлікуючих сторін (арабо-із-раїльські війни 50—70-х років ХХ ст.).

Локальні конфлікти найбільш поширені в біполярних міжнародних системах, що впливає з охарактеризованого вище опосередкованого протиборства, ініційованого глобальними наддержавами. Типовим прикладом такої прихованої боротьби за перерозподіл сфер впливу між США та СРСР була ціла низка локальних конфліктів у часи "холодної" війни.

Регіональні конфлікти отримують поширення в більшій частині країн регіону або охоплюють його повністю. Такого типу конфлікти характеризуються, на відміну від попередніх, великими обсягами залучених до боротьби ресурсів, та, як правило, середньою тривалістю. Існує два найбільш поширених варіанти їх виникнення:

- 1) вибух локального конфлікту призводить до поступового втягнення третіх держав до нього, тим самим розширюючи не тільки склад учасників, але й його географічні межі та ресурсні масштаби. Прикладом такого конфлікту є Центральноамериканський 70—80-х років ХХ ст., у якій у той чи інший спосіб втягнулись усі держави регіону, а також опосередковано США, СРСР та Куба;
- 2) держави регіону задовго до виникнення конфлікту групуються у складі ворогуючих коаліцій, які в момент вибуху конфлікту одразу вступають у боротьбу згідно з наперед розробленими планами, як, власне, вибухнули обидві світові війни.

Глобальні конфлікти, або світові війни, охоплюють практично весь світ, оскільки, якщо непрямо, то, принаймні, опосередковано зачіпають усі регіони, всі країни світу, навіть в тому випадку, коли вони не беруть безпосередньої участі у воєнних діях. Такі конфлікти характеризуються величезними територіальними та ресурсними масштабами боротьби між коаліціями, що протистоять одна одній. Вони, як правило, також є середньо-тривалими, про що свідчить те, що Перша світова війна тривала 4 роки, а Друга — 6, що пояснюється міжрегіональним характером ТВД, які включали в себе сухопутні, морські та океанічні ділянки сумарною площею декілька мільйонів квадратних кілометрів.

Міжнародні конфлікти такого типу практично завжди виникають шляхом ескалації від локального до глобального рівнів. Так, Перша світова війна розвивалась від локального конфлікту між Австро-Угорщиною та Сербією, а Друга — від такого ж конфлікту між Німеччиною та Польщею.

За складом конфлікуючих сторін міжнародні конфлікти досить чітко діляться на: двосторонні, багатосторонні та коаліційні.

Двосторонні конфлікти, як правило, впливають з територіальних, етнічних та релігійних протиріч, що виникають між суміжними державами, тому вони переважно мають локальний і затяжний характер.

Багатосторонні конфлікти характеризуються хаотичним або поступовим втягненням держав у боротьбу між тими чи іншими їх угрупованнями, спричиненими переважно протиріччями політичного, економічного та військового характеру.

Коаліційні конфлікти, на відміну від попереднього типу, є наперед організованим, одномоментним втягненням держав у протиборство. Тобто створена заздалегідь коаліція держав розпочинає дії згідно з т. зв. *casus foederis*, на основі попередньо укладених союзницьких угод про воєнні та політичні гарантії взаємної безпеки. Такі угоди мають конфронтативний характер, оскільки завжди спрямовані проти тієї чи іншої держави, або коаліції, яка протистоїть.

За тривалістю міжнародні конфлікти, як видно з попередніх класифікацій, діляться на: *короткотривалі (блискавичні), середньотривалі та довготривалі (затяжні)*.

Короткотривалі, або блискавичні, конфлікти загалом є локальними та характеризуються незначними обсягами ресурсів, що залучаються до конфронтації. Їх тривалість може коливатися у проміжку від кількох днів до кількох місяців.

Середньотривалі конфлікти відбуваються впродовж 4—6 років і характеризуються переважно регіональним та глобальним геопросторовим масштабом. Вони, як правило, відбуваються на коаліційній основі та відзначаються величезними ресурсами, що застосовуються в протиборстві.

Довготривалі, або затяжні, конфлікти тривають від 6—7 до 10 і більше років. Для них характерні як регіональні, так і локальні географічні рамки та невеликі масштаби ресурсів, що при цьому використовуються. Такого типу конфліктом є, наприклад, ірано-іракський, який тривав загалом близько 10 років. Однак, як виняток, можна назвати японсько-американську торгову війну, яка, маючи міжрегіональний характер, тривала майже двадцять років.

Фази міжнародних конфліктів

Проблема дослідження особливостей перебігу та якісно відмінних фаз міжнародних конфліктів загалом впирається у відсутність єдиного розуміння меж конфлікту, тобто чіткого визначення моменту його початку та завершення. Питання, що саме вважати конфліктом — власне момент початку активних конфронтативних дій чи процес загострення відносин між ними — не є риторичним та вимагає додаткової уваги.

За Р. Сетовим, є три найважливіші фази міжнародного конфлікту: латентна, криза і війна. Комбінація часових проміжків між окремими фазами виглядає довільною для кожного конкретного конфлікту, а повний його час, визначений автором, становить 10 одиниць (100 %).

Конфлікт може розвиватися у двох основних варіантах, які умовно можна назвати класичним (конфронтаційним) та компромісним.

Існують такі моменти конфлікту:

1. Виникнення усвідомленої та представленої суперечності у стосунках між сторонами, тобто спору.
2. Перехід від нагромодження ворожих дій до активної боротьби.
3. Досягнення "кульмінації" щодо використання ресурсів конфронтуючих сторін і масштабів боротьби між ними.
4. Остаточне розв'язання суперечності між ворогуючими сторонами.
5. Припинення конфлікту.

Класичний варіант розвитку передбачає силове розв'язання, що лежить в основі стосунків між ворогуючими сторонами та характеризується загостренням відносин між ними, близьким до максимального. Такий розвиток подій має чотири фази: загострення, ескалація, деескалація та фаза згасання конфлікту. Тобто у конфлікті відбувається повний хід подій, від появи суперечності до її розв'язання, включаючи боротьбу між учасниками міжнародних відносин, яка у міру залучення в неї ресурсів до максимально можливого обсягу загострюється, а після його досягнення поступово загасає.

Компромісний варіант, на відміну від попереднього, не має силового характеру, оскільки в такій ситуації фаза загострення, досягаючи значення, близького до максимального, не розвивається в напрямку подальшої конфронтації, а в точці, в якій ще можливий компроміс між сторонами, продовжується шляхом т. зв. розрядки (наприклад, у 70-х роках ХХ ст. у стосунках між США та СРСР). Загалом, розглядаючи повний хід конфлікту, тобто його класичний варіант, потрібно докладно охарактеризувати його **три основні фази: загострення, ескалацію та деескалацію.**

Фаза загострення (криза) для кожного конфлікту є початковою, розвиваючись від часу появи усвідомленого протиріччя між учасниками міжнародних відносин до початку активних силових дій. Поява протиріччя пов'язана з тим, що два учасники (чи дві коаліції) усвідомлюють неможливість одночасного задоволення своїх інтересів повністю.

Кризи мають неоднаковий характер і завжди відрізняються між собою тими політичними цілями, які ставлять перед собою ворогуючі сторони. Згідно з цим критерієм, кризи можуть відбуватися:

- а) як логічний початок збройного зіткнення, що випливає із несумісності стратегічних інтересів сторін;
- б) як претекст до збройного нападу на територію іншої держави згідно з попередньо прийнятим рішенням;
- в) як симуляція однієї зі сторін з метою силового тиску на протилежну сторону;
- г) як симуляція однієї зі сторін, щоб створити враження про свою готовність до війни та змусити протилежну сторону до позиційних поступок.

Рішення поступитися в ситуації конфлікту або розв'язати протиріччя компромісним шляхом є передумовою розрядки напруженості у стосунках сторін.

Фаза ескалації є якісним, стрибкоподібним продовженням попереднього загострення відносин між сторонами, несилове розв'язання спору між якими стає неможливим. Характеризуючи цю фазу, Дж. Рубін, Д. Пруйт та С. Кім підкреслюють, що поняття "ескалація має два близьких значення. З одного боку, вона може означати застосування щораз жорсткішої тактики, коли один з учасників конфлікту постійно збільшує тиск на іншого учасника. З іншого боку, цей термін може означати посилення напруженості конфлікту в цілому".

Реакція на одні й ті ж дії сторін до початку конфлікту і на момент крайнього загострення відносин, за невеликим винятком, принципово різна. На момент переходу до активних силових дій будь-яка обставина двосторонніх відносин може бути використана як *casus belli*. На практиці це поняття переважно вживається в розумінні приводу до застосування збройної сили, хоча воно цілком придатне до означення ситуації застосування сили будь-яким учасником міжнародних відносин. Як *casus belli* конфронтуючими сторонами можуть бути використані:

а) політичні рішення конфронтаційного характеру, наприклад, одностороннє розширення Канадою власної економічної зони в Атлантиці, введення США режиму ембарго на торгівлю з Кубою, вислання ряду радянських дипломатичних працівників з Великої Британії у кінці 80-х років ХХ ст. Такі дії спонукають до контрдій уряди країн, яких вони стосуються, що, своєю чергою, призводить до ескалації конфлікту;

б) випадковий інцидент, через який одна зі сторін за участі іншої зазнала людських жертв, матеріальних чи моральних збитків. Інцидентом можуть стати несанкціоновані збройні сутички, терористичні акти, випадкові чи навмисні обстріли території суміжних держав тощо;

в) провокація, тобто подія, зумовлена навмисними діями однієї зі сторін, через які інша змушена вдаватись до силових дій у відповідь, що дає змогу виставити її ініціатором конфлікту, як, наприклад, під час Гляйвіцького інциденту на кордоні між Польщею та Німеччиною або Тонкінського, що започаткував збройне втручання США у В'єтнамі;

г) інсинуація, тобто штучне створення однією зі сторін ситуації інциденту щодо самої себе, яка не пов'язана з будь-якою шкодою для неї (тобто вигадки), причому в гіпотетичних наслідках такої ситуації звинувачується протилежна сторона. Такий *casus belli* найбільш небезпечний, позаяк навіть у тому випадку, коли пасивно конфліктуюча сторона намагається уникнути конфлікту, використання такого засобу все одно робить його неминучим.

Фаза ескалації розпочинається моментом застосування сили та завершується її максимально можливим використанням, тобто кульмінацією конфлікту.

Ескалація є сталою трансформацією зовнішньополітичної ситуації за шістьма основними параметрами:

1. За засобами боротьби між сторонами конфлікту у фазі ескалації ситуація змінюється у напрямку застосування жорсткіших способів протиборства.

2. За масштабами протиборства, оскільки сторони збільшують обсяг ресурсів, залучених у конфліктні дії, як і географічні межі зіткнення між ними.

3. За об'єктами спору у фазі ескалації спостерігається розширення кола питань, у яких сторони займають непримиренні позиції, а окрім того ці протиріччя мають тенденцію до узагальнення і поступової трансформації суперництва між ними у повне взаємне несприйняття.

4. За прагненнями сторін їх позиція трансформується від визнання необхідності досягнути певного результату до спрямованості на нанесення максимально можливої шкоди противнику та його виснаження.

5. За свідомістю осіб, що керують діями сторін. У цій фазі послідовно трансформується свідомість політичних лідерів держав. Ідеться про сприйняття цими особами мети конфліктних дій, яке на початку фази вирізняється егоїстичністю чи суперництвом, а наприкінці ескалації — антагоністичністю.

6. За кількістю учасників ескалація відзначається постійним зростанням кількості осіб і держав, задіяних у конфлікті. Кожна із конфліктуючих сторін намагається залучити на свій бік союзників, а треті держави можуть приймати сторону однієї з них.

Фаза ескалації, починаючи зі взаємних активних силових дій сторін і до її завершення, характеризується постійним зростанням масштабів боротьби (зокрема, географічних), інтенсивним залученням найрізноманітніших засобів та ресурсів, спрямованих на посилення ворожих дій. Цей процес має двосторонньо спрямований

характер, тобто розмах боротьби прямує до максимально можливого значення. Її критичне загострення є вирішальним для всього конфлікту та служить основою його переходу в іншу якість.

Фаза деескалації є неминучою для будь-якого конфлікту, тобто після досягнення сторонами максимально можливих масштабів боротьби настає логічний спад напруженості. Фаза ескалації розпочинається в момент кульмінації, коли сторони конфлікту вичерпують необхідні для боротьби ресурси, боротьба не призводить до очікуваних результатів, втрачається соціальна підтримка дій уряду, витрати на продовження боротьби неприпустимо зростають.

У цій фазі можливі два варіанти розвитку конфлікту.

У першому випадку результатом боротьби стає знесення однієї зі сторін, яка при цьому змушена поступатися на користь сильнішої. Тобто протиріччя розв'язується на користь сторони, яка зуміла дієво вплинути на протилежну, змусивши її до певних дій чи бездіяльності, або завдати поразки.

У другому випадку знесення конфлікуючих сторін призводить до зниження рівня протиборства, а, отже, й до загасання конфлікту. Така ситуація змушує обидві сторони шукати компромісне рішення або просто зафіксувати status-quo на певному рівні напруженості відносин.

Фаза згасання конфлікту починається в момент, коли ворогуючі сторони припиняють застосування сили. З метою остаточного розв'язання конфлікту вони вдаються до переговорів, які завершуються укладенням і підписанням між ними мирного договору. Неостаточне розв'язання суперечності, що призвело до конфлікту, або фіксування певного рівня напруженості у стосунках між конфлікуючими сторонами (у вигляді прийняття ними певного modus vivendi) є основою для ймовірної повторної ескалації конфлікту. Власне такі конфлікти мають затяжний характер, періодично загасаючи, вони знову вибухають із новою силою. Повне припинення конфліктів можливе лише тоді, коли суперечність, що зумовила його виникнення, у той чи інший спосіб розв'язана

Проблеми розв'язання воєнних конфліктів

Серед усіх типів міжнародних конфліктів найбільш небезпечні воєнні (або збройні), оскільки в їх результаті світове суспільство зазнало величезних людських втрат, руйнувань та матеріальних збитків. Особлива небезпека таких конфліктів пов'язана також із тим, що у фазах ескалації та початкової деескалації їх надзвичайно важко зупинити.

У мультиполярній системі воєнні конфлікти, спалахуючи на локальному рівні, здатні переростати у регіональні та глобальні.

У біполярній системі збройні конфлікти переважно відбуваються на локальному рівні, хоча також можуть мати затяжний характер. Тлом воєнних конфліктів виступає загальносистем-на конфронтація між двома наддержавами, кожна з яких прямо чи опосередковано підтримує одного супротивника.

У монополярній системі ймовірність воєнних конфліктів значно менша, ніж у інших типах систем. Однак підвищується ризик переростання внутрішніх конфліктів, пов'язаних із дезінтеграцією і розпадом держав (наприклад, конфлікт у колишній Югославії), у міжнародні. Істотні збройні конфлікти (як показує досвід війни в Іраку) можливі також під час становлення системи, коли глобальна наддержава прагне запровадити вигідний їй міжнародний порядок, а ті чи інші держави опираються такій політиці.

Наддержави, як і будь-які інші сторони (міжнародні організації чи суспільні групи), зацікавлені у мирному розв'язанні воєнних конфліктів у тому випадку, якщо:

— конфлікт загрожує їхній власній безпеці, тобто може перекинутись на їх територію або спричинити потоки біженців із районів, охоплених конфліктом, до них (як, наприклад, діяли США у випадку Центрально-американського конфлікту);

— участь у мирному розв'язанні конфлікту дає змогу зберегти або встановити вплив у певному регіоні (участь Росії у конфліктах у Закавказзі та Середній Азії, активні дії США у врегулюванні арабо-ізраїльського конфлікту згідно з планом "Дорожня карта");

— розв'язання конфлікту дає значні економічні та політичні вигоди (участь США, Російської Федерації, Франції та Федеративної Республіки Німеччини в югославському конфлікті);

— припинення конфлікту так чи інакше забезпечує стратегічно важливі інтереси наддержав (конфлікт у Перській затоці).

Важливим фактором мирного розв'язання воєнних конфліктів є активні дії міжнародних організацій, які у мульти- чи біполярних системах, з огляду на їх конфронтативність, не могли бути ефективними механізмами врегулювання міжнародних конфліктів.

Важливо зрозуміти, що **найбільш сприятливими для врегулювання є фази: загострення (кризи) та деескалації, а найменш сприятливою — фаза ескалації.**

Незважаючи на те, що зацікавленість сторін у мирному розв'язанні зменшується у міру того, як розвиваються події, все ж існують ефективні засоби, що дають змогу не допустити до спалаху воєнного конфлікту. Серед них, передусім, варто виділити міжнародне посередництво та превентивну дипломатію.

Превентивна дипломатія спрямована або на безпосередній розвиток ситуації, або ж на розв'язання проблем, що лежать в основі конфлікту. Ефективність таких дій значно відрізняється, залежно від фази, в якій перебуває конфлікт.

1. У фазі ескалації мирне врегулювання міжнародного конфлікту виглядає досить гіпотетично, оскільки за умови, що обидві сторони зазнають людських і матеріальних втрат, їх схильність до примирення між собою незначна.

2. У фазі деескалації сприятливість мирного врегулювання конфлікту визначається тим, що: — обидві сторони конфлікту через значні втрати людських і матеріальних ресурсів відчують потребу у припиненні бойових дій; — принаймні одна зі сторін, переважно та, яка зазнає воєнної поразки, зацікавлена у припиненні конфлікту.

3. У фазі загострення (кризи) мирне розв'язання конфлікту малоімовірно, через те, що обидві сторони, сподіваючись на перемогу, мало зацікавлені у будь-якому іншому розв'язанні.

Урегулювання конфлікту у такій ситуації можливе при послідовному задіянні як силових, так і несилових засобів. На першому етапі застосовується силовий тиск на обох учасників конфлікту, що змушує їх переглянути позиції та погодитись на мирне розв'язання. На другому етапі сторона-ініціатор розв'язання конфлікту розпочинає дії, пов'язані з посередництвом, яке має на меті спонукати до припинення бойових дій та остаточного примирення. За такого врегулювання конфлікту, однак, існує реальна можливість втягнення у бойові дії збройних сил тієї сторони, що намагається примусити конфліктуючі сторони до припинення цих заходів. Досвід цілої низки воєнних конфліктів 80—90-х років ХХ ст. показав величезну складність процесу мирного врегулювання. Доволі

часто конфлікти спалахували повторно, зачіпали сусідні країни (конфлікт у колишній Югославії), ставали хронічними. Незважаючи на численні спроби (наприклад, створення та діяльність ОБСЄ), досі не відпрацьовані надійні механізми запобігання та врегулювання воєнних конфліктів.

Національна та міжнародна безпека

Дослідження міжнародних конфліктів є важливою теоретичною основою розробки концепцій національної та міжнародної безпеки, поняття яких потрібно чітко розрізняти та розуміти. Поняття "безпека" традиційно виводиться від латинського *se-curitas* (без турботи, страху) і фактично завжди стосується "певного стану суб'єкта, особи, суспільної групи чи держави, в якому вона не відчуває для себе загрози або може ефективно їй протидіяти" Національною безпекою у міжнародному середовищі можна вважати стан відсутності прямої чи прихованої загрози для існування та розвитку держав чи їх громадян або здатність останніх ефективно їй протистояти.

На думку польського вченого П. Міхальського, стратегія держави у сфері безпеки полягає у "поєднанні дії політичних, організаційних і функціональних чинників, що забезпечують умови для виконання державою її принципових зовнішніх та внутрішніх функцій"

Найважливішою загрозою для існування держави традиційно вважали воєнну, тобто її безпека полягала у запобіганні збройного конфлікту чи збройній протидії агресору. Джерелом воєнної загрози існуванню та діям держави завжди вважали можливість застосування проти неї збройної сили з боку інших держав.

На думку Ю. Кукулки, у сфері національної безпеки держава намагається реалізувати такі найважливіші цілі:

1. Самозбереження, тобто самостійне існування держави і народу.
2. Територіальна інтегральність.
3. Політична незалежність і свобода дій у міжнародному середовищі.
4. Якість життя, тобто самостійний вибір політичного, економічного, соціального устрою, як і забезпечення майбутнього на традиціях, культурі та інших національних цінностях.

З іншого боку, сучасні держави світу не здатні самотужки протистояти новітнім викликам і загрозам національній і міжнародній безпеці. На думку З. Бжезінського, "дилеми глобальної безпеки перших десятиліть ХХІ століття якісно відрізняються від дилем століття ХХ. Традиційний зв'язок між національним суверенітетом і національною безпекою розірваний"

Міжнародною безпекою можна вважати стан відсутності прямої чи прихованої загрози виникнення конфліктів або здатність провідних держав світу чи колективних міжнародних інституцій (міжнародних організацій) ефективно їм протистояти. Вона є результатом складної взаємодії багатьох держав, влада кожної з яких прагне, насамперед, реалізувати власну безпеку. У кінцевому підсумку в міжнародних відносинах встановлюється певна система безпеки, до якої кожна держава змушена адаптуватись. Р. Земба виокремив **п'ять типів систем міжнародної безпеки:**

1. **Унілатеральна**, що реалізується через індивідуальні зусилля однієї держави. Тобто держава реалізує власну безпеку самостійно, застосовуючи певний тип зовнішньої політики, яка може бути спрямована на гегемонію, ізоляцію, нейтралітет, поза-блоковість чи навіть автаркію.

2. **Рівноваги сил**, що ґрунтується на відсутності однозначного полюса в міжнародній системі та принципі взаємності загрози. Кожна держава у такій системі вже фактом свого існування і могутністю є загрозою для інших держав, а стабільність у стосунках між ними впливає із балансу загроз. Класичний "концерт" держав чи біполярна система 50—90-х років ХХ ст. є варіантами такої системи, тим, що Р. Арон називав "рівновагою страху".

3. **Блокова система безпеки** є масштабнішим варіантом системи рівноваги сил, оскільки рівновага і стабільність у ній залежать від могутності блоків. Кожна з держав намагається гарантувати свою безпеку через участь у діяльності одного з військово-політичних блоків. Так вони отримують гарантії допомоги на випадок війни, але й змушені рахуватися з ризиком втягнення у збройний конфлікт згідно з *casus foederis*. Порухення усталеного балансу сил між блоками — потенційними противниками — здебільшого призводить до великої війни (класичний приклад — Перша світова війна). У такій системі уряди окремих держав змушені розв'язувати дилему, альтернативами якої є:

- самостійні дії держави у сфері безпеки, з усіма ризиками, що звідси випливають;
- вступ до одного з військово-політичних блоків та ризик можливої участі держави у збройному конфлікті, згідно зі взятими зобов'язаннями.

4. **Система колективної безпеки** пов'язана з багатосторонніми взаємними гарантіями безпеки держав, укладенням відповідних міжнародних договорів і конвенцій, режимом обов'язкового дотримання урядами держав зобов'язань. Намагання створити всезагальну колективну систему безпеки було започатковане у Пакті Ліги Націй, підписаному 28 червня 1919 р. У його статтях передбачено **три найважливіші елементи колективної безпеки**:

- 1) акцептація всіма державами існуючого на момент підписання *status-quo* і їх відмова від будь-яких змін у майбутньому;
- 2) колективні зусилля держав щодо збереження *status-quo* як запоруки миру і стабільності у світі;
- 3) поняття "агресор" і "агресія" визнано ключовими, оскільки їх однозначне розуміння мало визначати репресивні заходи міжнародного співтовариства щодо такого типу держав і їхніх дій, які підпадають під це окреслення. Цілком очевидний крах таких намагань у 20—30-х роках ХХ ст. спричинило явне небажання держав світу дотримуватись *status-quo*.

5. **Коопераційна система безпеки** полягає у прагненні більшості держав світу до співпраці, яку їх владні політичні еліти сприймають більш бажаною, ніж конфронтацію. Йдеться про такий спосіб взаємодій між державами, при якому їх уряди дотримуються *modus vivendi*, який ґрунтується на окремих угодах, які хоч і не визначають принципи взаємовідносин, але встановлюють клімат довіри та роблять можливою співпрацю у тих чи інших питаннях, що становлять спільний інтерес.

Питання до самопідготовки:

1. Визначте поняття «сила» в теорії міжнародних політичних відносин.
2. Перелічіть та прокоментуйте фактори та компоненти сили.
3. Охарактеризуйте силу як атрибут суб'єктів міжнародних відносин. Сила як характеристика стану відносин між суб'єктами.
4. «Силовий потенціал» в ТМВ.
5. Проаналізуйте «силовий вплив»: типи, засоби здійснення
6. Визначте співвідношення понять «центр сили» та «велика держава»

7. Проаналізуйте «рівновагу сил» в міжнародній системі Особливості процесу застосування сили в умовах МВ.
8. Охарактеризуйте форми силового впливу та канали його здійснення.
9. Міжнародне право та можливості застосування державами сили в МВ.
10. Розкрийте проблему "вимірювання" силового потенціалу суб'єктів МВ. Концепція "дієспроможності".
11. Визначте особливості процесу застосування сили в умовах МВ.
12. Визначте проблеми дефініювання міжнародних конфліктів.
13. Опишіть типи міжнародних конфліктів.
14. Охарактеризуйте фази міжнародних конфліктів. Війна як інструмент політики.
15. Розкрийте проблеми розв'язання воєнних конфліктів.

Тема 12. МИРНЕ СПІВІСНУВАННЯ ТА МІЖНАРОДНА СПІВПРАЦЯ.

1. Зміст понять «мирне співіснування» та міжнародна співпраця. Цінності та основні риси консервативної ідеології.
2. Найважливіші форми міжнародної співпраці.
3. Типи міжнародних відносин.

Мета: Розкрити зміст понять «мирне співіснування» та міжнародна співпраця. Розглянути найважливіші форми міжнародної співпраці. Проаналізувати типи міжнародних відносин. Міжнародне спілкування та контакти. Міжнародна взаємодія. Співробітництво та взаємозалежність.

Зміст понять «мирне співіснування» та міжнародна співпраця. Цінності та основні риси консервативної ідеології.

Незважаючи на значну частоту міжнародних конфліктів, можна, однак, стверджувати, що вони є епізодичними явищами для окремо взятої держави та її відносин у міжнародному середовищі. Перманентним станом міжнародних відносин є мирне співіснування та співпраця між державами світу.

Мирне співіснування та міжнародна співпраця тісно взаємопов'язані між собою, позаяк перше є мінімально необхідною умовою другого. Справді, про жодну міжнародну співпрацю не може бути мови, якщо сторони застосовують силу або погрожують нею одна одній.

Традиційно мирне співіснування визначається як стан відносин між державами, при якому вони не вдаються до застосування воєнної сили. Зазначимо, що мирне співіснування можливе у двох випадках:

1. Сторони не мають між собою принципових суперечностей, оскільки їх інтереси не є взаємовиключними. Тоді незастосування сили впливає зі загального стану відносин і є їх логічним наслідком.
2. Між сторонами існують серйозні суперечності, але з тих чи інших причин вони відмовляються від застосування воєнної сили, що не впливає зі стану відносин між ними, а є результатом прагнення урядів держав ухилитись від загострення стосунків та потенційного.

Тобто у першому випадку сторони не мають потреби вдаватись до сили, і такий стан стосунків між ними є тривалим і стабільним. У другому випадку мирне співіснування є

певною мірою вимушеним, таким, що може бути порушене настільки швидко, наскільки швидко загострюватимуться їх відносини.

Цілком очевидно, що мирне співіснування ґрунтується на дотриманні сторонами основних принципів міжнародного права, які також можна називати принципами мирного співіснування, їхній зміст викладений у Декларації про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин і співпраці згідно зі Статутом ООН, прийнятій Генеральною Асамблеєю у 1970 р., та у Заключному акті Наради з безпеки і співробітництва в Європі у 1975 р., а також в їх тлумаченнях, запропонованих в окремих рішеннях Міжнародного Суду ООН.

Загально визнаними у стосунках між державами вважають такі зафіксовані у наведених вище міжнародно-правових документах принципи:

1. **Принцип суверенної рівності держав** полягає у визнанні факту політичної незалежності урядів, їх виняткової юрисдикції на своїй території, рівних прав усіх держав світу. Тобто йдеться про застосування в міжнародних відносинах римського принципу *par in parem pop habet potestatem* (рівний над рівним не має влади). Згідно із цим принципом, суверенна влада будь-якої держави світу зобов'язана поважати суверенітет національної влади будь-якої іншої держави світу, вважати її рівною собі та не намагатись нав'язувати їй тих чи інших рішень, дій чи бездіяльності.

2. **Принцип не застосування сили** є свідомою відмовою влади суверенної держави від використання проти іншої держави будь-яких силових дій, що можуть становити загрозу її суверенітету, територіальній цілісності, життю її громадян. У міжнародному праві поняття "сила" переважно трактується як збройне насильство, яке вважається репресалією та категорично заборонене, за винятком законної самооборони у випадку агресії та на підставі відповідної резолюції Ради Безпеки ООН. Вдавання до економічних, політичних та будь-яких інших засобів тиску вважається реторсіями, які не мають чіткого визначення та механізму застосування.

Репресаліями, згідно з міжнародним правом, вважаються також погрози застосувати збройну силу. Потрібно, однак, зазначити що погрози у таких випадках мають завуальований у дипломатичних документах характер та переважно їх неможливо трактувати безпосередньо.

Згідно з принципом незастосування сили держави не мають права на превентивну самооборону, тобто випередження потенційного агресора у бойовому розвертанні збройних сил та їх застосуванні проти нього. У разі реальної небезпеки збройного нападу держава — потенційна жертва агресії має звернутись до Ради Безпеки ООН і вжити превентивних заходів лише за її згодою.

Дотримання державами принципу незастосування сили є визначальною умовою налагодження і підтримання ними добросусідських чи принаймні нейтральних відносин, а, отже, і мирного співіснування. Водночас, історія міжнародних відносин наочно демонструє прецедент систематичного порушення цього принципу, що загалом дає підстави вважати його дотримання похідною від стану політичних стосунків між державами світу.

Принцип мирного розв'язання спорів пов'язаний зі свідомим вибором владної політичної еліти держави коопераційної стратегії зовнішньої політики. Йдеться про те, що розв'язання спорів між будь-якими державами світу здійснюється без застосування збройного насильства.

Принцип невтручання у внутрішні справи держав є одним із фундаментальних принципів мирного співіснування, оскільки його дотримання є запорукою самостійного вибору суспільством будь-якої країни власної суспільно-політичної системи, що істотно зменшує ризик конфлікту. Цей принцип традиційно полягає у винятковому праві урядів національних держав підтримувати власну юрисдикцію на своїй території, при тому, що внутрішні компетенції їх влади не підлягають будь-якому втручання з боку урядів інших держав чи міжнародних організацій.

Згідно з міжнародним правом, право на інтервенцію надає тільки Рада Безпеки ООН у випадку загрози миру, порушення миру чи окремих актів агресії (розділ VII, стаття 42). Водночас, втручання можливе тоді, коли воно здійснюється на прохання легітимного уряду держави у випадку спроби повалити його силою. Практика реальних міждержавних відносин виразно демонструє систематичні зловживання могутніх держав цією можливістю. Втручання СРСР у Чехословаччині й Афганістані, США — у В'єтнамі відбувались на прохання маріонеткових чи повністю політично залежних урядів.

Принцип територіальної цілісності держав полягає у свідомій відмові держав від спроб включити у межі своїх кордонів частини території чи навіть усю територію іншої держави за допомогою сили.

Цей принцип сформульовано у пакті Ліги Націй (стаття 10) та закріплено у Статуті ООН (розділ I, стаття 2, § 4), а важливість його дотримання традиційно пояснювалась тим, що намагання порушити територіальну цілісність держав завжди призводило до війни між ними. З огляду на це, у рамках діяльності Ліги Націй та ООН було здійснено низку спроб розробити міжнародно-правовий механізм передачі територій одних держав іншим. Територію держави можна передавати під юрисдикцію іншої держави лише шляхом цесії. Цесія може відбутися на підставі міжнародної угоди, згідно з рішенням міжнародних організацій (на підставі арбітражу чи плебісциту), акта купівлі-продажу чи у формі обміну територіями, але у будь-якому випадку — за добровільної згоди обох держав.

Задля її реалізації здійснюють **два важливі акти**:

1) зречення суверенітету над територією її попереднього власника; Принцип непорушності кордонів є логічним продовженням принципу територіальної цілісності держав, оскільки він полягає у повазі урядів держав до існуючих між ними кордонів.

Традиційне розуміння цього принципу, викладене у Декларації про принципи міжнародного права у 1970 р., було аналогічне принципів територіальної цілісності держав. Йдеться про усталену в Статуті ООН заборону на зміни державних кордонів за допомогою зброї. Однак його інтерпретація Народою з безпеки і співробітництва в Європі була більш жорсткою. Держави — учасниці НБСЄ погодились у тому, що в Європі кордони, встановлені після Другої світової війни, взагалі не можна переглядати.

Принцип поваги до прав людини серед усіх інших відносно новий, визначений остаточно в Заключному акті НБСЄ (1975). Водночас, уже на час завершення Другої світової війни проблема прав людини була предметом тривалих переговорів, що відображено у численних міжнародно-правових документах. Зокрема, у 1948 р. Генеральна Асамблея ООН прийняла Загальну декларацію прав людини, в якій основними правами людини визнано: право на свободу та особисту недоторканність (статті 3, 4), правосуб'єктність (стаття 6), рівність перед законом та презумпцію невинності (статті 7, 8, 9, 10), вільне пересування (стаття 13), притулок у разі переслідування на батьківщині (стаття 14), свободу переконань, голосу, думки і совісті (стаття 19) та інших. Були також прийняті

два пакти: про громадянські та політичні права й про економічні, соціальні та культурні права людини (1966).

Для правового регулювання окремих аспектів, пов'язаних із правами людини, під егідою ООН укладено низку конвенцій: про запобігання злочинам геноциду та покарання за нього (1948), про ліквідацію всіх форм расової дискримінації (1966), про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (1979), про права дитини (1989).

Принцип рівноправності й самовизначення народів полягає у запобіганні будь-якій дискримінації за національною ознакою та визнанні однакового права народів на вільний розвиток і вибір майбутнього. Йдеться про те, що кожний народ має невід'ємне право самостійно вершити свою долю, зокрема, створювати власну незалежну державу.

Цей принцип висвітлений у Статуті ООН (стаття 1, § 2), де розглядається як необхідна передумова розвитку добросусідських відносин між народами та зміцнення миру. Чіткіше принцип рівноправності й самовизначення народів окреслено у Заключному акті НБСЄ. Згідно з положеннями акта, будь-який народ має право в умовах повної свободи визначати власний внутрішній і зовнішній статус, здійснювати на свій розсуд політичний, економічний, соціальний та культурний розвиток.

Принцип добросовісного виконання зобов'язань згідно з міжнародним правом впливає зі звичаєвої норми *pacta sunt servanda* (договорів треба дотримуватись), яка з найдавніших часів була загальноприйнятою у стосунках між державами.

Укладення договору між державами завжди передбачало, що норми, закладені в ньому, набувають обов'язковості для обох сторін цього договору. Тобто одна сторона має підстави очікувати, що інша дотримуватиметься добровільно взятих на себе і зафіксованих у договорі зобов'язань. Ця норма є загальноприйнятим правилом нормальних взаємовідносин між державами світу, оскільки без її дотримання договірний режим відносин узагалі не міг би існувати. Історія міжнародних відносин, однак, свідчить про те, що її чинність повністю залежить від мотивів, якими керуються держави, розпочинаючи переговорний процес.

Зазвичай, з цією метою уряди застосовують механізм денонсації, причому легітимізуються двома обставинами:

- 1) зміною ситуації у стосунках між державами та невідповідністю положень договору новим реаліям;
- 2) грубими порушеннями положень договору, допущеними протилежною стороною.

Найважливіші форми міжнародної співпраці.

Форми міжнародної співпраці, як і взагалі міжнародних відносин, безпосередньо залежать від кількості учасників. Що більша кількість сторін бере участь у співпраці, то складніші механізми, тобто способи, інституції її забезпечення.

Двостороння співпраця здійснюється за допомогою міністерств закордонних справ, спільних торгових палат, особливо поширених, починаючи з післявоєнних часів, товариств дружби, які своєю чергою розвивають співпрацю на рівні громадськості. На нижчих рівнях співпраця здійснюється підприємствами, державними та приватними організаціями, інституціями тощо.

Багатостороння співпраця більш складна, позаяк, забезпечення співдії трьох і більше сторін вимагає координації та узгодження дій. З цією метою створені спеціальні інституції та секретаріати, координаційні групи, комісії тощо. Коло їхніх функцій охоплює питання технічного забезпечення діяльності міжнародних об'єднань, що працюють на

багатосторонній основі. До них належать і деякі міжнародні організації: Співдружність Незалежних Держав (СНД), Асоціація країн Південно-Східної Азії (АСЕАН), Ліга Арабських Держав, Організація Американських Держав (ОАД) тощо. Спільною рисою всіх перелічених вище міжнародних організацій є те, що кожна держава, узгоджуючи свою зовнішньополітичну чи економічну (зрештою, як і будь-яку іншу), діяльність з іншими членами організації, водночас діє на міжнародній арені цілком самостійно.

У процесі багатосторонньої співпраці держави лише координують діяльність у сфері політики, економіки, культури, інформації тощо. Вони також вступають у специфічні відносини, які формуються на спільній зацікавленості держав незалежно від стану політичних стосунків між ними. Ми виділяємо такі **типи відносин**:

—харитативні, що є особливим типом відносин, у які вступають учасники міжнародних відносин з метою надання допомоги відсталим країнам, а також у випадках стихійного лиха, катастроф, епідемій тощо;

—міжнародна співпраця у боротьбі зі злочинністю, яка виявляється в обміні інформацією щодо злочинних угруповань, їхньої діяльності та в деяких випадках спільних акцій правоохоронних органів зацікавлених країн. Крім цього, одним із проявів такого співробітництва є екстрадиція осіб, відносно яких провадиться слідство в інших країнах.

*Значно вищим ступенем інтеграції характеризується **колективна співпраця**.* Для її забезпечення створюються спеціальні наддержавні інституції, на користь яких країни-члени передають (делегують) повноваження щодо прийняття рішень, обов'язкових для всіх членів інтеграційного угруповання у тих сферах компетенцій, які ним визначені. Інтеграція учасників міжнародних відносин на колективній основі передбачає на першому етапі тісну координацію їх дій у тих сферах, співпраця яких визначена як принципова, на другому — злиття в єдиний національний, політичний, економічний, військовий, правовий простір. Сфера управління ними передається наднаціональним інституціям, тоді як внутрішні (національні) органи влади залишають за собою лише оперативне управління.

1 жовтня 1993 р., коли вступили у силу Маастрихтські угоди, Європейський Союз розпочав другий етап інтеграції, який передбачав створення єдиного економічного та політичного простору, до якого ввійдуть: Бельгія, Велика Британія, Голландія, Греція, Данія, Ірландія, Іспанія, Італія, Люксембург, Португалія, Франція, ФРН. Якщо ж урахувати, що ФРН, Франція, Бельгія, Голландія, Люксембург, Греція, Іспанія, Італія та Португалія уклали угоду про спільний громадянський простір (Шенгенська угода), до якої, ймовірно, приєднаються всі інші учасники Європейського Союзу, і роботу над створенням конституції Європи, то можна погодитися з думкою, що "процес інтеграції (Європейського Союзу. — Прим, авт.) пішов шляхом розвитку функціональної моделі, яка дає змогу вийти за рамки простого співробітництва й підготувати умови для можливої федерації".

Прикладом військового колективного співробітництва, що втілювалося у формуванні єдиного воєнно-стратегічного простору Північної Атлантики, починаючи з кінця 40-х років ХХ ст., стало НАТО. Колективна співпраця у межах цієї організації забезпечується діяльністю таких інституцій, як Північноатлантична Рада, Комітет планування оборони, Група ядерного планування, Командування НАТО у Північній Атлантиці та Європі, Секретаріат на чолі з Генеральним секретарем, у віданні яких перебувають питання стратегічного планування, інформаційного та інфраструктурного забезпечення, матеріально-технічного постачання (зокрема, стандартизація озброєнь), безпеки (контррозвідка), цивільної оборони тощо.

Із початку 60-х років ХХ ст. у Європі формується специфічна форма міжнародної співпраці — Єврорегіони. Єврорегіоном є географічно окреслений простір, що охоплює прикордонні території двох або більше держав, локальні органи влади яких прагнуть співпрацювати між собою і координувати діяльність у різних сферах, що становлять інтерес для них.

Починаючи з другої половини ХХ ст., у теорії міжнародних відносин утвердився системний підхід, який полягає у розумінні їх явищ та процесів як взаємопов'язаної сукупності складових елементів (учасників міжнародних відносин). Учасники міжнародних відносин, інтеракції між ними та структура, в межах якої вони існують, становить предмет дослідження сучасної теорії.

Міжнародну систему переважно розуміють як ієрархічно структуризовану, цілісну сукупність учасників міжнародних відносин, поєднаних сталими взаємовідносинами.

Ієрархія наявна в будь-якій системі, оскільки без неї множина елементів стає аморфною сукупністю. Її розуміють як розташування частин або елементів цілого в певному порядку, від вищого до нижчого. Невід'ємною особливістю ієрархії є субординація — тобто підпорядкування нижчих елементів системи вищим.

У міжнародній системі ієрархія виявляється в тому, що кожний учасник міжнародних відносин, залежно від тих системних параметрів, які його характеризують, посідає певне місце.

Міжнародна система не є застиглою структурою, вона постійно змінюється, що виражається у змінності конфігурації сил, сфер впливу тощо. Еволюціонуючи, міжнародна система послідовно переходить зі стану в стан, тобто у кожному з конкретних відрізків часу вона характеризується тим чи іншим порядком взаємовідносин між державами, визначеними чи невизначеними орієнтаціями та сферами впливу тощо. Серед станів, притаманних міжнародній системі, виділяють: статичний, трансформаційний, турбулентний.

Міжнародні конфлікти та співпраця і мирне співіснування держав світу впливають із актуального стану міжнародної системи, оскільки структурні обмеження на дії держав ієрархією системи є більш сталими, ніж рівень їх могутності. Невідповідність статусу держави у системі її потенційним можливостям є найбільш вірогідним поясненням її конфліктної поведінки.

Практично від витоків теорії міжнародних відносин проблема конфлікту та міжнародної безпеки, або, як це формулювалось вужче, — війни і миру, була наріжним каменем будь-яких досліджень. При загальному поширеному розумінні того, що міжнародним конфліктом завжди є зіткнення сторін, які є учасниками міжнародних відносин, зміст розбіжностей переважно зводиться до проблеми розмежування понять конфлікту та конфронтації. Йдеться про те, що саме вважати конфліктом — чи протиставлення сторін із наслідками, які звідти випливають, чи власне їх безпосереднє зіткнення.

Мирне співіснування та міжнародна співпраця тісно пов'язане між собою, позаяк перше є мінімально необхідною умовою другого. Міжнародне співробітництво не може бути реалізоване в умовах взаємного застосування сили або погрози нею. Конфлікт та співпраця є найважливішими проявами стану міжнародних відносин та логічно впливають зі структурних особливостей актуальної міжнародної системи.¹¹

Зміст понять "мирне співіснування" та "міжнародна співпраця"

Незважаючи на значну частоту міжнародних конфліктів, можна, однак, стверджувати, що вони є епізодичними явищами для окремо взятої держави та її відносин у міжнародному середовищі. Перманентним станом міжнародних відносин є мирне співіснування та співпраця між державами світу.

Мирне співіснування та міжнародна співпраця тісно взаємопов'язані між собою, позаяк перше є мінімально необхідною умовою другого. Справді, про жодну міжнародну співпрацю не може бути мови, якщо сторони застосовують силу або погрожують нею одна одній.

Традиційно мирне співіснування визначається як стан відносин між державами, при якому вони не вдаються до застосування воєнної сили. Зазначимо, що мирне співіснування можливе у двох випадках:

1. Сторони не мають між собою принципових суперечностей, оскільки їх інтереси не є взаємовиключними. Тоді незастосування сили впливає зі загального стану відносин і є їх логічним наслідком.

2. Між сторонами існують серйозні суперечності, але з тих чи інших причин вони відмовляються від застосування воєнної сили, що не впливає зі стану відносин між ними, а є результатом прагнення урядів держав ухилитись від загострення стосунків та потенційного зіткнення.

Тобто у першому випадку сторони не мають потреби вдаватись до сили, і такий стан стосунків між ними є тривалим і стабільним. У другому випадку мирне співіснування є певною мірою вимушеним, таким, що може бути порушене настільки швидко, наскільки швидко загострюватимуться їх відносини.

Цілком очевидно, що мирне співіснування ґрунтується на дотриманні сторонами основних принципів міжнародного права, які також можна називати принципами мирного співіснування, їхній зміст викладений у Декларації про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин і співпраці згідно зі Статутом ООН, прийнятій Генеральною Асамблеєю у 1970 р., та у Заключному акті Наради з безпеки і співробітництва в Європі у 1975 р., а також в їх тлумаченнях, запропонованих в окремих рішеннях Міжнародного Суду ООН.

Загальновизнаними у стосунках між державами вважають такі зафіксовані у наведених вище міжнародно-правових документах принципи:

1. **Принцип суверенної рівності держав** полягає у визнанні факту політичної незалежності урядів, їх виняткової юрисдикції на своїй території, рівних прав усіх держав світу. Тобто йдеться про застосування в міжнародних відносинах римського принципу *par in parem non habet potestatem* (рівний над рівним не має влади). Згідно із цим принципом, суверенна влада будь-якої держави світу зобов'язана поважати суверенітет національної влади будь-якої іншої держави світу, вважати її рівною собі та не намагатись нав'язувати їй тих чи інших рішень, дій чи бездіяльності.

2. **Принцип не застосування сили** є свідомою відмовою влади суверенної держави від використання проти іншої держави будь-яких силових дій, що можуть становити загрозу її суверенітетові, територіальній цілісності, життю її громадян. У міжнародному праві поняття "сила" переважно трактується як збройне насильство, яке вважається репресалією та категорично заборонене, за винятком законної самооборони у випадку агресії та на підставі відповідної резолюції Ради Безпеки ООН. Вдавання до економічних, політичних та будь-яких інших засобів тиску вважається реторсіями, які не мають чіткого

визначення та механізму застосування. З цього приводу І. Лукашук зауважує, що "аналіз міжнародних норм і практики дає підстави стверджувати, що під поняттям "сила" розуміється, насамперед, збройна сила. Використання інших засобів — економічних, політичних — може бути кваліфіковане як застосування сили за цим принципом, якщо за своїм впливом і результатами вони подібні до військових засобів" (Припинення дії договору та відповідна заява уряду ініціатора цієї дії).

Репресаліями, згідно з міжнародним правом, вважаються також погрози застосувати збройну силу. Потрібно, однак, зазначити що погрози у таких випадках мають завуальований у дипломатичних документах характер та переважно їх неможливо трактувати безпосередньо.

Згідно з принципом незастосування сили держави не мають права на превентивну самооборону, тобто випередження потенційного агресора у бойовому розвертанні збройних сил та їх застосуванні проти нього. У разі реальної небезпеки збройного нападу держава — потенційна жертва агресії має звернутись до Ради Безпеки ООН і вжити превентивних заходів лише за її згодою.

Дотримання державами принципу незастосування сили є визначальною умовою налагодження і підтримання ними добросусідських чи принаймні нейтральних відносин, а, отже, і мирного співіснування. Водночас, історія міжнародних відносин наочно демонструє прецедент систематичного порушення цього принципу, що загалом дає підстави вважати його дотримання похідною від стану політичних стосунків між державами світу.

3. Принцип мирного розв'язання спорів пов'язаний зі свідомим вибором владної політичної еліти держави коопераційної стратегії зовнішньої політики. Йдеться про те, що розв'язання спорів між будь-якими державами світу здійснюється без застосування збройного насильства.

Цей принцип уперше зафіксовано у Статуті Ліги Націй, а дещо пізніше — у Паризькому Пакті 1928 р. Він був також остаточно закріплений у Статуті ООН, де у розділі VI, статті 33, § 1 зазначено: "Сторони, які беруть участь у будь-якому спорі, продовження якого могло б загрожувати підтриманню міжнародного миру і безпеки, мають, насамперед, намагатися розв'язати спір шляхом переговорів, обстеження, посередництва, примирення, арбітражу, судового розгляду, звернення до регіональних органів або угод чи іншими мирними засобами за своїм вибором" (Припинення дії договору та відповідна заява уряду ініціатора цієї дії).

4. Принцип невтручання у внутрішні справи держав є одним із фундаментальних принципів мирного співіснування, оскільки його дотримання є запорукою самостійного вибору суспільством будь-якої країни власної суспільно-політичної системи, що істотно зменшує ризик конфлікту. Цей принцип традиційно полягає у винятковому праві урядів національних держав підтримувати власну юрисдикцію на своїй території, при тому, що внутрішні компетенції їх влади не підлягають будь-якому втручанням з боку урядів інших держав чи міжнародних організацій.

Згідно з міжнародним правом, право на інтервенцію надає тільки Рада Безпеки ООН у випадку загрози миру, порушення миру чи окремих актів агресії (розділ VII, стаття 42). Водночас, втручання можливе тоді, коли воно здійснюється на прохання легітимного уряду держави у випадку спроби повалити його силою. Практика реальних міждержавних відносин виразно демонструє систематичні зловживання могутніх держав цією

можливістю. Втручання СРСР у Чехословаччині й Афганістані, США — у В'єтнамі відбувались на прохання маріонеткових чи повністю політично залежних урядів.

Ще однією небезпечною для дотримання цього принципу концепцією стала ідея можливості втручання для відвернення гуманітарних катастроф. Йдеться про можливість інтервенції у внутрішні справи держави у критичній для неї ситуації внутрішніх етнічних, політичних, релігійних чи расових конфліктів. Гуманітарна інтервенція має на меті не допустити масових порушень прав людини, етнічних чисток, геноциду та сприяти поверненню суспільства до стану внутрішньої стабільності. Водночас ця концепція характеризується серйозною моральною двозначністю і прямо суперечить цілій низці принципів міжнародного права, як і усталеним звичаям та правилам міждержавних взаємин.

Проблема полягає також у тому, що, ігноруючи порядок і процедуру прийняття рішень в ООН, деякі держави та міжнародні організації самостійно визначають критерії гуманітарної катастрофи та залишають за собою право на втручання.

5. Принцип територіальної цілісності держав полягає у свідомій відмові держав від спроб включити у межі своїх кордонів частини території чи навіть усю територію іншої держави за допомогою сили.

Цей принцип сформульовано у пакті Ліги Націй (стаття 10) та закріплено у Статуті ООН (розділ I, стаття 2, § 4), а важливість його дотримання традиційно пояснювалась тим, що намагання порушити територіальну цілісність держав завжди призводило до війни між ними. З огляду на це, у рамках діяльності Ліги Націй та ООН було здійснено низку спроб розробити міжнародно-правовий механізм передачі територій одних держав іншим. Територію держави можна передавати під юрисдикцію іншої держави лише шляхом цесії. Цесія може відбутися на підставі міжнародної угоди, згідно з рішенням міжнародних організацій (на підставі арбітражу чи плебісциту), акта купівлі-продажу чи у формі обміну територіями, але у будь-якому випадку — за добровільної згоди обох держав. Задля її реалізації здійснюють **два важливі акти**:

- 1) зречення суверенітету над територією її попереднього власника;
- 2) набуття суверенітету новим власником.

Водночас численні цесії 20—30-х років ХХ ст. свідчили не про досягнення державами Європи консенсусу у питанні перерозподілу державної території, а радше про нездатність держав захистити власну територіальну цілісність збройною силою. Усе це призвело до зростання напруженості у міжнародних відносинах і нової війни.

6. Принцип непорушності кордонів є логічним продовженням принципу територіальної цілісності держав, оскільки він полягає у повазі урядів держав до існуючих між ними кордонів.

Традиційне розуміння цього принципу, викладене у Декларації про принципи міжнародного права у 1970 р., було аналогічне принципів територіальної цілісності держав. Йдеться про усталену в Статуті ООН заборону на зміни державних кордонів за допомогою зброї. Однак його інтерпретація Народою з безпеки і співробітництва в Європі була більш жорсткою. Держави — учасниці НБСЄ погодились у тому, що в Європі кордони, встановлені після Другої світової війни, взагалі не можна переглядати. Прецедент перегляду кордонів може призвести до "ефекту доміно", коли слідом за цим розпочнеться лавина територіальних претензій та міжнародних конфліктів. Проте таке трактування

принципу непорушності кордонів застосовується лише в Європі, де воно ґрунтується на усвідомленні владними еліта-ми більшості держав небажаності територіальних конфліктів.

7. Принцип поваги до прав людини серед усіх інших відносно новий, визначений остаточно в Заключному акті НБСЄ (1975). Водночас, уже на час завершення Другої світової війни проблема прав людини була предметом тривалих переговорів, що відображено у численних міжнародно-правових документах. Зокрема, у 1948 р. Генеральна Асамблея ООН прийняла Загальну декларацію прав людини, в якій основними правами людини визнано: право на свободу та особисту недоторканність (статті 3, 4), правосуб'єктність (стаття 6), рівність перед законом та презумпцію невинності (статті 7, 8, 9,10), вільне пересування (стаття 13), притулок у разі переслідування на батьківщині (стаття 14), свободу переконань, голосу, думки і совісті (стаття 19) та інших. Були також прийняті два пакти: про громадянські та політичні права й про економічні, соціальні та культурні права людини (1966).

Для правового регулювання окремих аспектів, пов'язаних із правами людини, під егідою ООН укладено низку конвенцій: про запобігання злочинам геноциду та покарання за нього (1948), про ліквідацію всіх форм расової дискримінації (1966), про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (1979), про права дитини (1989).

Дотримання принципу поваги до прав людини полягає в тому, що держави світу зобов'язані забезпечувати всім особам, що перебувають під їх юрисдикцією, гарантування основних прав, визначених Загальною декларацією, незважаючи на національність, громадянство, расу, релігійні та політичні переконання. Йдеться не лише про правовий статус іноземців, але й про дотримання державами основних прав людини щодо своїх громадян. Дія цього принципу має не лише міжнародний характер, але й внутрішньодержавний, що теоретично закладає можливості обмеження державного суверенітету у цій сфері.

У реальній міжнародній політиці широко використовується гасло дотримання прав людини, яке доволі часто розглядається претекстом до втручання у внутрішні справи інших держав світу, що зводить нанівець цілу низку фундаментальних принципів мирного співіснування. Тобто визнання цього принципу превалюючим і визначальним у взаємовідносинах держав світу суперечить принципам суверенної рівності та невтручання у внутрішні справи національної держави.

Концепція "гуманітарного втручання" та детермінування політики щодо тієї чи іншої держави станом дотримання прав людини у ній фактично призводить до різкого погіршення стосунків та істотно підвищує ризик міжнародного конфлікту.

8. Принцип рівноправності й самовизначення народів полягає у запобіганні будь-якій дискримінації за національною ознакою та визнанні однакового права народів на вільний розвиток і вибір майбутнього. Йдеться про те, що кожний народ має невід'ємне право самостійно вершити свою долю, зокрема, створювати власну незалежну державу.

Цей принцип висвітлений у Статуті ООН (стаття 1, § 2), де розглядається як необхідна передумова розвитку добросусідських відносин між народами та зміцнення миру. Чіткіше принцип рівноправності й самовизначення народів окреслено у Заключному акті НБСЄ. Згідно з положеннями акта, будь-який народ має право в умовах повної свободи визначати власний внутрішній і зовнішній статус, здійснювати на свій розсуд політичний, економічний, соціальний та культурний розвиток.

Реалізація цього принципу на практиці призвела до істотних колізій, пов'язаних із діяльністю національно-визвольних рухів у багатонаціональних країнах світу. Намагання цих рухів реалізувати право на самовизначення зіткнулось з жорсткою протидією влади цих держав, а рухи вважаються сепаратистськими.

Проблема полягає у тому, що дія принципу рівноправності та самовизначення народів традиційно пов'язувалась із боротьбою за визволення народів колоніальних імперій, але ніколи не стосувалась народів, що не володіли державністю, що аж ніяк не можна назвати його справедливим застосуванням.

Поряд із тим цей принцип (особливо у частині, де йдеться про самовизначення) виразно суперечить принципам територіальної цілісності держав та непорушності кордонів. Не можна відмовляти націям у праві на створення власних держав, але це питання доцільно розв'язувати на внутрішньодержавному рівні, оскільки міжнародне втручання може лише ускладнити справу та спровокувати гострі етнополітичні конфлікти.

9. Принцип співробітництва зобов'язує держави світу підтримувати між собою стабільну співпрацю незалежно від відмінності їх політичних, економічних і соціальних систем. Закріплений у Статуті ООН (стаття 1, § 3) та в Декларації про принципи міжнародного права у 1970 р., він виглядав своєрідним підсумком усіх зазначених вище принципів, оскільки без його реалізації не можливе їх дотримання взагалі. Попри це, його реалізація стикається з неможливістю досягти всезагального консенсусу у стосунках між державами світу. Щодо юридичної сили принципу співробітництва І. Лукашук зазначає: "Юридично зобов'язати державу до конкретного співробітництва так само важко, як зобов'язати її до дружби з тією чи іншою державою" (Припинення дії договору та відповідна заява уряду ініціатора цієї дії).

10. Принцип добросовісного виконання зобов'язань згідно з міжнародним правом впливає зі звичаєвої норми *pacta sunt servanda* (договорів треба дотримуватись), яка з найдавніших часів була загальноприйнятою у стосунках між державами.

Укладення договору між державами завжди передбачало, що норми, закладені в ньому, набувають обов'язковості для обох сторін цього договору. Тобто одна сторона має підстави очікувати, що інша дотримуватиметься добровільно взятих на себе і зафіксованих у договорі зобов'язань. Ця норма є загальноприйнятим правилом нормальних взаємовідносин між державами світу, оскільки без її дотримання договірний режим відносин узагалі не міг би існувати. Історія міжнародних відносин, однак, свідчить про те, що її чинність повністю залежить від мотивів, якими керуються держави, розпочинаючи переговорний процес. Якщо ці мотиви впливають із прагнення компромісу, то держави переважно дотримуються зобов'язань за укладеними ними договорами, статутами міжнародних організацій, членами яких вони є, конвенціями, в яких вони беруть участь. Якщо договір укладається як вимушений акт, що фіксує існуючий на певний час *status quo*, або договір нав'язується однією стороною іншій, є всі підстави для ухиляння урядами держав від виконання його положень. Зазвичай, з цією метою уряди застосовують механізм денонсації (Припинення дії договору та відповідна заява уряду ініціатора цієї дії), причому легітимізуються двома обставинами:

- 1) зміною ситуації у стосунках між державами та невідповідністю положень договору новим реаліям;
- 2) грубими порушеннями положень договору, допущеними протилежною стороною.

Практика міждержавних відносин свідчить також про досить вільне трактування окремих положень договорів, як і явний саботаж сторонами їх виконання.

Добросовісність виконання взятих державами зобов'язань впливає зі загальної політичної ситуації і зі стану стосунків між конкретними державами.

Очевидно, що дотримання державами принципів мирного співіснування є основою розвитку рівноправного та взаємовигідного співробітництва між ними. Міжнародна співпраця може розвиватись лише на ґрунті тривалого й стабільного безкризового співіснування держав, позаяк лише в такому разі можуть виникати близькі й навіть спільні інтереси, потреба у реалізації яких визначає такий стан міжнародних відносин.

Однак дієвість принципів мирного співіснування прямо залежить від стану стосунків між державами, що не дає підстав сприймати їх апріорно, як основу їхніх взаємин. Важко у реальній політиці знайти приклади сприйняття будь-яких принципів владою суверенної держави як фундаментальних основ її зовнішньої політики. Усі принципи мирного співіснування завжди розглядались крізь призму *raison d'etat* (державного інтересу) і могли вважатись визначальними лише тоді, коли відповідали йому.

Визначення поняття "міжнародне співпраця" трапляється досить рідко через те, що як зазначає П. Циганков, воно ілюзорно "прозоре". Лише на перший погляд це поняття зрозуміле й не вимагає якогось чіткого наукового доведення. П. Циганков визначає його як "...процес взаємодії двох або кількох акторів, у якому немає місця застосуванню збройної сили і домінують пошуки спільних інтересів". У першій частині визначення йдеться про необхідну умову міжнародної співпраці, тобто незастосування сили, а у другій стверджується, що співпраця між учасниками міжнародних відносин полягає в тому, що вони своїми діями спричиняють пошук певних інтересів, які спільно реалізуються. Інакше кажучи, співпраця у тій чи іншій галузі виникає тому, що обидві сторони прагнуть співпрацювати.

На наш погляд, основною причиною співпраці є об'єктивні проблеми, які сторони самотужки не можуть розв'язати, або самотійне розв'язання призведе лише до часткового результату.

Ж. Деррієнік визначає міжнародну співпрацю, як певну дію учасників та її результат, як поштовх до продовження такої дії. У його інтерпретації співпраця трактується як стан, при якому одна сторона може задовольнити свої інтереси лише за умови, що їх реалізує інша. Результатом акту співпраці є ситуація, в якій учасники успішно реалізують свої інтереси одночасно або зазнають при цьому невдачі.

Традиційно відносини співробітництва передбачають співучасть та координацію зусиль сторін у розв'язанні проблем безпеки, торгівлі, функціонування й розвитку транспортних систем, екології, видобутку корисних копалин, боротьби зі злочинністю, освоєння космосу тощо.

Будь-який учасник міжнародних відносин співпрацює з іншим, з огляду на прямі чи непрямі вигоди. Тобто користь від співпраці є, з одного боку, мірилом правильності дій, а з іншого — спонукальною причиною її продовження та розвитку.

Тема 13. СПЕЦИФІКА ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ. СУТНІСТЬ ПОНЯТТЯ І РЕАЛІЗАЦІЯ НА ПРАКТИЦІ „ПАКС-АМЕРИКАНА”.

1. Поняття міжнародного співробітництва.
2. Поняття міжнародної інтеграції та її рівні.
3. Основні підходи до розгляду інтеграційних процесів в дослідженнях теорії МВ. Функціоналізм, федералізм, комунікаційний підхід.
4. Форми інтеграції. Типологія інтеграційних процесів по видах та рівня взаємодії суб'єктів. Проблема співвідношення економічної, політичної, культурної та інших форм інтеграції. Стан інтеграційних процесів у сучасному світі.
5. Порівняльний аналіз динаміки інтеграційних та дезінтеграційних процесів на регіональному та субрегіональному рівні.

Ключові слова: Міжнародне співробітництво, Міжнародна інтеграція, Інтеграція, Дезінтеграція, Підходи, Форми інтеграції, Динаміка.

Поняття міжнародного співробітництва.

Витоки *міжнародного співробітництва* пов'язані із закінченням релігійних воєн в Європі і встановленням Вестфальського миру. Одним з найважливіших досягнень Вестфальського договору стало формування основи правових відносин між державами, що створило умови для становлення та подальшого розвитку міжнародного співробітництва. Формування європейської системи міжнародних відносин (основні параметри якої, і, насамперед, її головний елемент, - держава як форма політичної організації людей, поступово поширюються на весь світ) не тільки дало імпульс міждержавному співробітництву, але і визначило його основну спрямованість. Вихідними пунктами співробітництва держав як політичних одиниць стають взаємна повага суверенітету і невтручання у внутрішні справи один одного, а його центральними цілями - свідоме прагнення урядів до подальшого зміцнення національної безпеки та незалежності. У свою чергу, турбота про власний суверенітет змусила держави погодитися з правом співіснування і з його основоположним принципом - юридичною рівноправністю. Право співіснування осудним державам головним чином негативні обов'язки: не втручатися у внутрішні справи один одного, не порушувати договори, не вести несправедливі війни, не створювати перешкод для дипломатичної діяльності офіційних представників інших країн на своїй території і т.п. Тому теоретичний статус проблеми співробітництва в міжнародно-політичній науці виявився нерозривно пов'язаним з аналізом протистояння і конфліктів між незалежними державами. Однак подальший розвиток науки призвело до розширення змісту поняття міжнародного співробітництва та його типів.

Поняття «*міжнародне співробітництво*» відображає такий процес взаємодії двох або декількох акторів, в якому виключається застосування збройного насильства, домінують спільні пошуки можливостей реалізації спільних інтересів. Всупереч буденного розуміння, співробітництво - це не відсутність конфлікту, а «позбавлення» від його крайніх, кризових форм. Ілюзія «прозорості» змісту даного поняття послужила, мабуть, причиною того, що спроби його визначення досить рідкісні. Одна з них була зроблена Ж.-П. Деррієнніком, згідно з яким «два актора знаходяться в стані співробітництва, коли кожен з них може бути задоволений тільки в тому випадку, якщо задоволений й інший партнер. Результатом чисто кооперативного відношення може бути ситуація, в якій або обидва актора задоволені, або не задоволений ні один з них». Традиційно відносини співробітництва містять у собі двосторонню і багатосторонню дипломатію, укладення

різного роду союзів і угод, що передбачають взаємну координацію політичних курсів (наприклад, з метою спільного врегулювання конфліктів, забезпечення загальної безпеки або вирішення інших питань, що становлять спільний інтерес для всіх що беруть участь сторін).

Розвиток співробітництва між державами та іншими акторами міжнародних відносин викликало до життя цілу систему міждержавних і недержавних організацій глобального і регіонального значення. Зростання взаємозалежності світу, виникнення і загострення глобальних проблем надзвичайно збільшили об'єктивні потреби в розширенні багатостороннього співробітництва і сприяли його поширенню на інші сфери життя. Сьогодні співпраця охоплює не тільки питання торгівлі, митних правил, прикордонного врегулювання або військово-політичних союзів, але й завдання пошуку адекватних відповідей на екологічні виклики, освоєння космосу, спільного використання ресурсів загального призначення, розвитку комунікаційних мереж, контролю озброєнь і т.д. Відзначаючи значні успіхи, досягнуті за останнє десятиліття в теоретичному дослідженні міжнародного співробітництва, фахівці особливо виділяють два найважливіші досягнення теорії.

По-перше, незважаючи на те, що дискусії тривають і сьогодні, в науковому співтоваристві досягнута згода щодо поняття «міждержавне співробітництво». Слідом за Р. Кохен, багато вчених сьогодні розуміють співробітництво як ситуацію, «коли одні актори регулюють свою поведінку у відповідності з фактичними або очікуваними уподобаннями інших, через процес взаємної координації політик».

Іншими словами, міждержавне співробітництво передбачає наявність трьох елементів: спільних цілей держав-партнерів, очікування ними вигод від ситуації і взаємний характер цих вигод. «Кожен актор не обов'язково допомагає іншому, - зазначає Х. Мілнер, - але, роблячи це, він очікує покращення своєї власної ситуації, що веде до взаємної координації державних політик». Таке розуміння важливо, бо дозволяє не просто знайти межі між співробітництвом і суперництвом, межі, в рамках яких ведеться діяльність з метою зменшення вигоди інших або ж діяльність, спрямована на недопущення здійснення їх інтересів. Крім цього, подібне розуміння «міждержавного співробітництва» дає можливість відрізнити співробітництво від чи не співробітництва, тобто від такої поведінки, коли актори не враховують наслідки своїх дій для інших, а також від бездіяльності, тобто від поведінки суб'єктів МО, яке не запобігає негативні наслідки для політики інших сторін. Наявність консенсусу щодо змісту поняття «міждержавне співробітництво» дає можливість створення первинної класифікації кооперативних ситуацій. З цієї точки зору можуть бути виділені **наступні типи міждержавного співробітництва**:

- переговори, предметом яких є розподіл вигод держав від їх взаємодії (це одночасно і шлях до співробітництва, і показник його існування);

- свідоме, досягнуте в результаті обговорення узгодження політики (формальні договори і угоди про діяльність);

- неявне співробітництво, що здійснюється без прямих зв'язків і / або формальних угод, що не припускає укладення договорів (таке співробітництво виникає з співпадаючих очікувань акторів);

- нав'язане співробітництво: сильніша сторона змушує іншу коригувати її політику, але одночасно корегує і свою власну;

- створення спеціалізованих інститутів (наприклад, інститутів ООН), здійснюють регламентації, експертизи, субсидії, що сприяють розвитку співробітництва.

По-друге, ще одним важливим досягненням досліджень у галузі міждержавного співробітництва стала розробка гіпотез щодо умов, при яких співробітництво між державами стає найбільш імовірним. Ці гіпотези склали комплексний теорії міждержавного співробітництва. Вони тільки запропонували серію змінних, кожна з яких робить співробітництво більш ймовірним. Аналіз і емпірична перевірка цих гіпотез здатні просунути вперед справу створення комплексної теорії, а, значить, і розвиток теорії міжнародних відносин в цілому. Х. Мілнер виділяє і аналізує *шість таких гіпотез*:

- «гіпотезу взаємності», основним змістом якої є очікування державами вигод від співпраці і побоювання втрат і навіть покарань у разі ухилення від нього;

- «гіпотезу про кількість акторів», згідно з якою перспективи співпраці зростають із зменшенням числа взаємодіючих держав;

- «гіпотезу ітерації», по якій можливості держав на шляху співпраці пов'язані з тривалістю їх попереднього взаємодії ;

- «гіпотезу про міжнародні режими», тобто про норми, принципи і процедури прийняття рішень, сукупність яких являє собою центри міждержавного співробітництва;

- «гіпотезу епістемічних спільнот», що описує ту роль, яку відіграють у розвитку міждержавної співпраці професійні експерти, що розділяють загальне розуміння проблеми і виробляють загальні шляхи її вирішення;

- «гіпотезу асиметрії сили», яка має схожість з так званої гегемонічних теорією стабільності і з позицій якої співробітництво є більш ймовірним, якщо в наявності є сильне і зацікавлене ??держава-гегемон. Основний недолік зазначених гіпотез Х. Мілнер вбачає в тому, що вони не приділяють уваги внутрішнім джерелам міждержавного співробітництва.

Поняття міжнародної інтеграції та її рівні.

Міжнародна економічна інтеграція - це процес господарськополітичного об'єднання країн на основі розвитку глибоких стійких взаємозв'язків і розподілу праці між національними економіками, взаємодії їх виробничих структур на різних рівнях і в різних формах. На мікрорівні цей процес іде через взаємодію капіталів окремих господарських суб'єктів (підприємств, фірм) окремих країн шляхом формування системи економічних угод між ними, створення філіалів за кордоном. На міжнародному рівні інтеграція здійснюється на основі формування економічних об'єднань держав і узгодження національних політик.

Бурхливий розвиток міжфірмових зв'язків породжує необхідність міждержавного (а в деяких випадках наддержавного) регулювання, спрямованого на забезпечення вільного переміщення товарів, послуг, капіталів і робочої сили між країнами в рамках даного регіону, на узгодження і проведення спільної економічної, науково-технічної, фінансової і валютної, соціальної, зовнішньої й оборонної політики. В результаті створюються цілісні регіональні господарські комплекси з єдиною валютною інфраструктурою, загальними економічними пропорціями, фінансовими загальними фондами, наднаціональними або міждержавними органами управління.

Отже, міжнародна економічна інтеграція означає співробітництво між національними економіками різних країн з частковою або повною їх уніфікацією, ліквідацією бар'єрів у торгівлі між країнами, зближення ринків кожної з країн з метою створення одного більшого, гобто спільного, ринку. Факторами, що визначають інтеграційні процеси у світі, є поглиблення міжнародного поділу праці, розвиток

продуктивних сил під впливом загальносвітового за своїм характером НТП, бурхливий розвиток комунікаційних можливостей, об'єктивна необхідність спільного розв'язку глобальних проблем існування людства тощо.

Формами міжнародної економічної інтеграції виступають:

1. **Зона вільної торгівлі** - пільгова зона регіонального типу, у межах якої підтримується вільна від митних і кількісних обмежень міжнародна торгівля країн, які входять у гаку зону. Зони вільної торгівлі сприяють зростанню внутрішньої, а на цій основі і взаємної торгівлі країн-членів. Найрозвиненішою з таких зон є Зона вільної торгівлі промисловими товарами в Європі.

2. **Митний союз** - спільна митна територія двох і більше країн з повною ліквідацією мит у взаємних відносинах і з єдиним митним тарифом відносно третіх країн. Мета створення митного союзу: полегшити торгівлю країнучасниць і, в той же час, не створити додаткових перепон у торгівлі з третіми країнами. ВТО дуже ретельно слідкує за дотриманням цього положення серед своїх членів.

3. **Спільний ринок** - об'єднання національних ринків декількох країн в єдиний великий ринок з вільним переміщенням у його межах капіталів, товарів, послуг і робочої сили.

4. **Економічний союз** - об'єднання національних економік декількох країн на основі митного союзу, спільного ринку, уніфікації фінансових систем і проведення спільної валютної політики.

5. **Політичний союз** - об'єднання країн на основі укладення спільного договору з метою проведення спільної політики у всіх сферах суспільного життя. 6. Міжнародні організації, угруповання, комплекси — об'єднання країн чи інших суб'єктів за окремими інтересами (або групою окремих інтересів) для спільного здійснення різноманітних заходів, спрямованих на їхнє задоволення.

Тенденція до глобалізації та фрагментації, інтеграції та дезінтеграції міжнародних відносин.

Перший її аспект викликаний глобалізацією міжнародного життя, зростанням універсальності, взаємозалежності та взаємообумовленості сучасних міжнародних процесів. Фактично найважливішою сутнісною характеристикою глобалізації стали реалії нової якості «все загальності» людського буття: воно більше не вкладається у звичні рамки національно-державних утворень і, відповідно, державоцентричної парадигми. Тобто, мова йде про створення глобального («всесвітнього») співтовариства, у рамках якого існуючі національнодержавні утворення виступають у якості більш-менш самостійних структурних одиниць. Водночас, глобалізаційні процеси ведуть до зростання конфліктогенності, так як за ними стоять колосальні інтереси (економічні, політичні, інформаційні, воєнні тощо), корінні відмінності між потенціалом і можливостями різних країн світу, культурно-цивілізаційні розбіжності та виклики, а також виникнення нових і загострення багатьох старих глобальних проблем.

Другий аспект характеризує сутність фрагментації міжнародних відносин. І. Лолан говорить про «балканізацію планети». Під нею він розуміє незворотний процес розпаду відносин солідарності і взаємозалежності, що поступово встановились у повоєнному світі. П. А. Циганков також вважає, що явища «фрагментації», «балканізації», «дроблення» відображають реальні тенденції, що стосуються і політичних рішень. Мова йде про те, що розпад СРСР і Східного блоку, ліквідація біполярної системи ослабили «внутрішню

дисципліну» західних держав і виявили раніше приховані суперечності. Колись єдиний Захід змінюють окремі центри сили, про що свідчить утворення ЄС та НАФТА. У цьому сенсі заслуговує на увагу точка зору академіка Є. М. Примакова. В книзі «Мінне поле політики» він зазначив: «Природно, що закінчення «холодної війни» стало відправною точкою просування до облаштування стабільного і передбачуваного світу на глобальному рівні. Але водночас різко розширилась зона регіональних конфліктів, повсюдний шок спричинив злет хвиль тероризму. Зберігається загроза поширення зброї масового знищення».

Третій аспект полягає у виявленні феномену економічної, соціальної, політичної інтеграції та дезінтеграції, які спостерігаються сьогодні практично у всіх регіонах світу. Прикладом можуть служити, з одного боку, процеси «об'єднання Європи», а, з другого, процеси розпаду на просторі колишнього СРСР і світу соціалізму взагалі. Теоретики й аналітики міжнародних відносин правомірно звертають увагу на ту обставину, що формування цілісного світу супроводжується не тільки інтеграційними процесами, але й створює умови для виключення, відкидання на периферію всіх, хто не здатний включитися до міжнародних взаємозв'язків і справляти вплив на їх розвиток. Недаремно, виходячи з основних тенденцій світового розвитку, соціолог Дж.Грум вважає, що сучасне «покликання науки міжнародних відносин полягає у створенні політичної соціології глобального суспільства».

Четвертий аспект проявляється у збереженні впливу економікофінансових, демографічних, екологічних чинників на міжнародні відносини. При цьому деякі з них, наприклад фінансовий, роль транснаціональних корпорацій (ТНК) тощо, навіть посилюють свій вплив. Свідченням цього стали прояв і наслідки глобальної фінансово-економічної кризи 2008 – 2009 рр.

Тенденція до демократизації міжнародних відносин.

Перший її аспект зводиться до розмивання кордонів між внутрішньою і зовнішньою політикою. Висновок про прозорість кордонів між ними поряд з висновком про втрату державами монополії на роль вершителя долі міжнародної політики відіграв вирішальну роль у становленні транснаціоналізму як теоретичного напрямку у вивченні міжнародних відносин. Цей аспект, щоправда, на сучасному етапі розвитку міжнародного життя все ще не заперечує визначальної ролі державоцентричних підходів до аналізу стану і перспектив еволюції всієї системи сучасних міжнародних відносин.

Другий аспект полягає у наповненні демократичним змістом як міжнародних відносин, так і внутрішньополітичних процесів. Він спостерігається у всіх країнах незалежно від пануючого в них типу політичного режиму. Всесвітнє поширення отримує таке явище як прогресуюча політизація мас, які повсюдно вимагають доступу до інформації, участі у прийнятті політичних рішень, покращення свого матеріального становища і якості життя.

Третій аспект пов'язаний із розширенням складу і ростом багатоманітності політичних акторів. Тільки за останні 50 років кількість держав – членів ООН зросла з 60 до 195. Водночас поряд з державами зростає кількість і неоднорідність інших діючих осіб на міжнародній арені. Серед них – регіональні адміністрації, сепаратистські сили, релігійні рухи, незалежні профспілки, екологічні партії, транснаціональні корпорації, політичні об'єднання, нарешті, міжнародні організації. У результаті, як підкреслює Дж. Розенау, виникають контури нової, «постміжнародної політики». При цьому в умовах зростання

кількості та багатоманітності гравців на міжнародній арені головне завдання полягає в тому, щоб не дати «силам глобального зростання» перетворитися в «сили глобального безпорядку і дезінтеграції».

Тенденція до змін у змісті загроз міжнародному миру і розширення поняття безпеки.

Перший її аспект зумовлений посиленням ролі біфуркаційного чинника в міжнародних відносинах. Дж. Розенау відзначає, що світ «постміжнародної політики» характеризується хаотичністю і непередбачуваністю, спотворенням ідентичності, переорієнтацією традиційних зв'язків авторитету і лояльності. Іншими словами, ріст числа учасників вносить у систему міжнародних відносин велику невпевненість. Тому забезпечення воєнної безпеки держав продовжує залишатися актуальним завданням. Причому до нього додаються виклики, пов'язані із зростанням впливу інтеграційних і глобалізаційних процесів, ставок у сфері економічного змагання, проблемами міжнародного тероризму тощо.

Другий аспект трансформаційного плану: треба особливо звернути увагу на той факт, що в сучасному світі відбувається трансформація нині діючих концепцій і структур безпеки конфронтаційного типу в концепції і структури безпеки, засновані на співробітництві. Цей аспект характеризує взаємовплив і взаємозалежність національного і міжнародного аспектів безпеки. Виникає нове розуміння і зацікавленість кожного суб'єкта в забезпеченні національної безпеки через зміцнення безпеки міжнародної.

Третій аспект пов'язаний із закріпленням нових елементів у правилах поведінки між державами в рамках сучасного міжнародного порядку, що насамперед характеризується зростанням визначального впливу двох кардинальних постулатів – права гуманітарної інтервенції та нелегітимності авторитарних режимів (інтервенція НАТО 1999 р. в Косово, тиск на С. Мілошевича в Сербії, війна 2003 р. в Іраку, погрози Північній Кореї та Ірану з боку США тощо). Новизна ситуації в тому, що США і держави НАТО стали наполегливо домагатися легітимізації практики гуманітарних інтервенцій і ствердження в міжнародних відносинах нового принципу вибіркової легітимності урядів суверенних держав – тенденції, яка йде врозріз з основоположним принципом невтручання, закріпленим ще Вестфальським миром 1648 р.

Четвертий аспект зумовлений з утвердженням новітніх сучасних механізмів регулювання міжнародного порядку. Фактично здійснена реорганізація глобальних структур світоуправління таким чином, що поряд з універсальними за охопленням і офіційними за статусом оонівськими механізмами склався напівзакритий і неформальний (за кількістю членів і типом прийняття рішень) механізм «великої вісімки» з блоком НАТО. На початок ХХІ століття ця неформальна коаліція за практичним впливом на світову політику не лише стала врівень з ООН, але й чітко окреслила тенденцію до нарощування свого впливу в подальшому. Водночас, поряд з двома гілками механізму регулювання міжнародних відносин – універсальною (ООН) та інституційно-груповою (G-8 + Північноатлантичний альянс), у світі стали проступати контури третьої гілки. Мова йде про тенденцію до зростання індивідуально-групового впливу на всю систему міжнародного світопорядку з боку США (як свого роду «світового жандарма») і, при необхідності, вузької коаліції обраних ними під реалізацію конкретної мети держав (наприклад, коаліція США, Великої Британії, Росії у другій афганській війні 2001 – 2002 рр. або американо-британська військова коаліція проти Іраку в 2003 р.).

Тенденція до змін у характері відносин між телуро- і таласократичними силами в світі після завершення «холодної війни».

Вона полягає в еволюції сучасної геоісторичної фази планетарного дуалізму, як «певного способу реалізації основної суперечності сил Суші та Моря». Найважливішими тут є особливості структури, конфігурації центросилових відносин. При цьому одночасно існують і розвиваються два виміри: інтеграція таласо- і телурократичної напівсфер під владою домінуючого центру сили – США; формування поліцентричності для запобігання глобалістичним зазіханням (поряд і з США – ЄС, Росія, Китай). Така ситуація, коли гегемонія в одній напівсфері співвідноситься з поліцентризмом, досить небезпечна для міжнародного миру. Саме в сучасних умовах загострення міжнародної обстановки і конфронтації, зокрема по лінії США – Росія, ми спостерігаємо загрозове порушення рівноваги між телурократією і таласократією на глобальному рівні.

Нарешті, ще однією кардинально важливою і принциповою тенденцією еволюції сучасних міжнародних відносин виступає **тенденція до перетворення світового міжнародного порядку в «постамериканський світ»** (за визначенням Ф.Закарії). У своїй однойменній книзі, яка вже стала бестселером, він дає таку влучну характеристику нової міжнародної системи: «У цій системі, яка розвивається, Сполучені Штати займають основне місце, але саме їм новий порядок і кидає найбільше викликів. Більшості інших великих держав ще належить визначити свою роль – і цей процес уже йде повним ходом. Китай та Індія стають все серйознішими гравцями у своєму і сусідніх регіонах. Росія завершила пристосування до пострадянських умов і стає все впливовішою, і навіть агресивною. Японія, хоча це розвинена держава, все охочіше говорить сусідам про свої погляди. Європа (мається на увазі Європейський Союз – А.К., С.Т.) діє на торговій і економічній площадках зі зростаючою могутністю і цілеспрямованістю. В латиноамериканських справах усе гучніше звучать голоси Бразилії та Мексики. Південна Африка позиціонує себе в якості лідера всього африканського континенту (саме в ПАР відбудеться фінальна частина чемпіонату світу з футболу в 2010 році – А.К., С.Т.). І ці країни займають на міжнародній арені все більший простір».

Загалом це означає не що інше, як поступове витіснення новими все потужнішими державними міжнародними акторами Сполучених Штатів Америки з домінуючих позицій у новій системі міжнародних відносин. Її становлення підпорядковується розглянутим вище тенденціям еволюції, які мають універсальний загальнопланетарний характер. В умовах міжнародного порядку сьогодення прогрес означає компроміс. Жодна країна не може і не повинна настоювати на своїх інтересах без врахування інтересів інших. Ми живемо в такому світі, де спільна дія не просто можлива – вона необхідна. Створення справді нового глобального порядку повинно ґрунтуватися на управлінні з багатьох центрів і багатьма людьми. При цьому головне завдання міжнародної архітектури світу «після холодної війни» полягає в забезпеченні миру, спокою, розвитку і свободи для всієї світової спільноти.

Рах Americana («Американський мир») — стилістичний термін, яким позначається період економічної та суспільно-політичної стабільності, що утворився спочатку в Західній півкулі, а після закінчення Другої світової війни й в усьому світі й характеризувався політичним, культурним та економічним домінуванням США.

"Пакс американа" vs "пакс советіка"

У вирі холодної війни, суттю якої було протистояння і протиборство між США і СРСР, особлива роль належала доктринальним цільовим настановам - "пакс американа" (Pax Americana) - світ по-американськи і "пакс советіка" (Pax Sovietica) - світ по-радянськи. Вони відображали зміст внутрішнього розвитку і зовнішньополітичну стратегію наддержав.

У вирі холодної війни, суттю якої було протистояння і протиборство між США і СРСР, особлива роль належала доктринальним цільовим настановам - "пакс американа" (Pax Americana) - світ по-американськи і "пакс советіка" (Pax Sovietica) - світ по-радянськи. Вони відображали зміст внутрішнього розвитку і зовнішньополітичну стратегію наддержав. Короткотермінові, змінювані стосовно завдань етапного характеру доктрини, були тактичним вираженням обох стратегічних.

Як демократія і тоталітаризм, так і "пакс американа" й "пакс советіка" за своєю метою і спрямованістю прямо протилежні й конфронтаційні. Квінтесенцією першої став постулат, згідно з яким американське суспільство є вершиною сучасної цивілізації. І всесвітня місія США - допомогти народам світу піднятися до такого ж демократичного і заможного суспільства. При цьому доктрина виходить з того, що у світі немає країни, яка могла б загрожувати США. Але США не можуть відмовитися від ролі світового лідера, який потрібен для утвердження світопорядку у стилі "пакс американа". В СРСР доктрина фальшувалася, подавалася як прагнення США встановити своє панування над світом і використовувалася для агітпропівських потреб махрового антиамериканізму.

Поняттям "пакс советіка" зазвичай позначали регіон країн соціалістичної співдружності, організаційним втіленням якого стали Рада економічної взаємодопомоги (РЕВ) й Організація варшавського договору (ОВД). Однак за обсягом функцій, завдань і планів, що їх містив у собі задум світової комуністичної революції, зміст однойменної доктрини був масштабніший, ніж політико-географічний термін. Насамперед, це була ідея творення Третього Риму в комуністичній іпостасі, в реалізації якої сплелася політика прославлення радянського способу життя і перенесення його в країни, де насаджувався соціалізм; визнання СРСР як старшого брата, що перебуває в авангарді прокладання шляху до світлого майбутнього і веде боротьбу проти світового імперіалізму. Тіньовою стороною "пакс советіка" була реальна політика Кремля щодо країн народної демократії, яка виражалася в радянськомунітаризмі, жорсткому контролі політичного й економічного життя (призначення кадрів верхнього ешелону влади погоджувалося з Москвою, розміщення на їхній території резидентур КГБ, радянських військ для "захисту соціалізму", демонстрація вірності Москві в ООН, радянські послы в ролі "смотрящих" тощо).

Їхній обмежений суверенітет камуфлювався ідеологемами братерства, взаємоповаги і співробітництва. Проблема дефіциту найнеобхіднішого блокувалася пропагандою аскетизму й так званих розумних потреб людини. Але одне приховати було неможливо - знищення (через відчуження в мільйонів індивідів) власності, духу змагальності, конкуренції, свободи підприємництва. Як результат - повна приреченість на неуспіх в усіх задумах командно-адміністративної системи. І заклики вождів до підвищення продуктивності праці, інтенсифікації виробництва оберталися блискавками без живильного дощу. Зі знищенням приватної власності конкуренція як пружина руху, пошуку й розвитку зникла. Екстенсивне виробництво, застій у технологіях, відсутність інновацій - у цьому ж ряду. І "пакс советіка" стала охоронною грамотою такої собі імперії-матрьошки, перше коло

якої складала союзні республіки, друге - країни соціалістичного табору, третє - країни третього світу, що орієнтувалися на Москву.

Обидві доктрини жорстко перетнулися після 1945 р. Філософія протистояння і протиборства, характерна для двополярної Ялтинської системи, виявилася найбільш відповідною для вивірення обох доктрин на право жити й здобувати прихильність держав і народів. Цьому сприяла й сама ситуація. Західна Європа, налякана комунізмом, запросила США на роль лідера демократичного світу. І доктрина Трумена, і план Маршалла, проголошені 1947 р., не тільки відповідали національним інтересам США, а й головному принципу "пакс американа". Навряд чи так швидко Європа вийшла б із повоєнної розрухи, якби не американський план Маршалла і не створений щит захисту від атаки комунізму - НАТО.

Щоб зійти на капітанський місток Заходу, США 11 червня 1948 р. ухвалили в конгресі резолюцію Ванденберга, яка допускала пакти у мирний час для оборони Вільного світу, і вийшли з ізоляціонізму. А СРСР як переможець і піонер практики комунізму проголосив себе стерновим соціалістичного табору. Будь-чий проби потриматися за його кермо нещадно каралися. Так було 1948 р. з Йосипом Броз Тіто, коли він заходився на власний розсуд будувати плани Балканської федерації (Великої Югославії), до складу якої мали ввійти Болгарія, Румунія, Албанія і Греція за умови приходу там до влади комуністів. Реакція Москви не забарилася: Сталін організував п'ять невдалих замахів на його життя. Останній, шостий, який ретельно готував, не встиг здійснити: помер. Принижувати роль СРСР як єдиного і могутнього центру комунізму у світі не дозволялося нікому з сателітів. Подібне сталося наприкінці 1950-х і з Мао Цзедунем, коли тому закортіло поділити з Кремлем керівництво міжнародним комуністичним рухом. Дійшло до погіршення радянсько-китайських відносин і навіть прикордонних боїв.

Наступники Сталіна свято дотримувалися сталінських методів неподільності влади в соцтаборі. Зазіхання на цю функцію "пакс советіка" нещадно каралися. Будь-яка спроба самостійного рішення - так само. Уже в 1960-х рр. на сторожі "пакс советіка" постала доктрина Брежнева, яка узаконила колективну відповідальність всього комуністичного світу за непорушність ідеї.

Обидві доктрини - кожна на своїх теренах - стали загальним керівництвом до дії у всіх сферах життя. Однак характер повсюдного прояву цих доктрин диктувався їхньою природою: "пакс американа" була демократичною за змістом, "пакс советіка" - тоталітарною. У цьому полягала їхня докорінна відмінність. Історичним підґрунтям "пакс американа" є перша й до сьогодні остання конституція США, "пакс советіка" своїм імперським корінням сягає епохи Івана III і далі проростає з постулатів "євразійства" і "русского мира".

Батьки-засновники США на основі Декларації незалежності 1776 р. заклали в нині чинній "вічній" конституції ідеї гарантування громадянських прав і політичної свободи в дусі суворой законності. Громадянин США уже сотні років має право на законний судовий розгляд вчинених ним діянь чи бездіяльності. Конституційні свободи і права людини стали основою формування громадянського суспільства і стимулом успіхів США в соціально-економічній сфері. Ніхто без суду не може бути позбавлений життя, свободи, власності. Конституція формувалася протягом чотирьох років (1787-1791). Права і свободи у громадян США - уже генетична ознака. 1943 р. на Тегеранській конференції, коли Сталін сказав, що керівництво нацистської Німеччини треба розстріляти без суду й слідства, Черчилль заявив,

що тільки через судову процедуру, а президенту Рузвельту думка Сталіна взагалі видалася дикою.

Остаточно "пакс американа" сформувалася наприкінці XIX ст., коли США вийшли на перше місце у виробництві ВВП (1894 р). Із часом вона набрала вигляду цільової настанови у поведінці Вашингтона на міжнародній арені у сфері ухвалення та реалізації рішень, які лягли в основу формування основоположних принципів сучасного світу і міжнародного права.

У плані "пакс американа" сформульовано відомі "14 пунктів" Вудро Вільсона, які обіцяли великі перспективи розвитку світового співтовариства, повсюдний дух змагальності для всіх: "дерзайте". На це були націлені гасла "свобода морів", "свобода океанів", "свобода торгівлі". Хіба не в цьому напрямку рухається сучасний світ "через терни до зірок"? У цьому ж контексті маємо розглядати ялтинсько-потсдамські угоди, які передбачали глибоке впровадження в життя німців програми "чотирьох Д": демілітаризації, денацифікації, декартелізації і, особливо, демократизації переможеної Німеччини. До 1966 р. було винесено вирок 86 тисячам нацистів. Як наслідок - у трьох західних зонах у 1945-1948 рр. було проведено гігантську роботу, після чого 1949 р. постала ФРН, абсолютно нова, порівняно з нацистським рейхом, демократична держава. Тут були повністю реалізовані ялтинсько-потсдамські угоди. Але в Москві в цьому побачили лише підступні заміри імперіалізму. Радянський Союз - єдиний, хто не виконав більшості пунктів програми "чотирьох Д" і поставленої в ній кінцевої мети - об'єднання Німеччини тоді, наприкінці 1940-х. Натомість у Східній Німеччині усе звелось до заміни нацистського тоталітаризму комуністичним. Створена 1949 р. НДР в уяві радянських вождів, та й загалом, була просто провінцією СРСР. Чи не тому у відповідь на негативну реакцію німців на анексію Криму лунає: "А ми вам подарували НДР".

"Пакс советіка" - це не просто створена СРСР після Другої світової війни зона впливу, а табір, сконструйований за сталінськими лекалами, - комунізований і радянізований. Вона стала здійсненням суспільного кредо Сталіна: "Кожен запроваджує свою систему скрізь, куди може дійти його армія". І справді, усе, куди в Другій світовій дійшов Радянський Союз, стало зоною його впливу і контролю. Зона трималася на двох хистких основах: військовій могутності СРСР і постачанні дешевої сировини в системі РЕВ.

Досягнення поставленої мети в сенсі "пакс американа" США здійснювали через гуманістичну й економічну еволюцію на базі високої продуктивності праці, науково-технічної та інформаційної революції, інновації виробництва; СРСР - через комунізацію і радянізацію контрольованого простору. Холодна війна з її інструментарієм (гонка озброєнь, локальні конфлікти, економічне ембарго, ідеологічна й психологічна війна, диверсії, шпигунство, тероризм) була форматом існування двополярного світу і водночас змаганням двох діаметрально протилежних світових доктрин, яке врешті-решт начисто програла "пакс советіка" і, здавалося, остаточно зійшла зі світової арени боротьби. Причини на поверхні: в "пакс американа" національні інтереси США сходилися з інтересами багатьох країн світу, які матеріально й політично були зацікавлені в її реалізації. "Пакс советіка" не знайшла й найменшої підтримки серед поневолених радянським соціалізмом країн. Результат - США отримали десятки союзників і друзів, Радянський Союз - лише опонентів і недругів.

"Пакс советіка" програла змагання своїм візаві на всіх фронтах холодної битви гігантів-наддержав: в економіці, політиці, соціальній сфері, науці, продуктивності праці,

філософії життя і капітулювала. Її "сходження" до краху відбулося не тільки через прозоріння й відмову від утопії з огляду на наслідки її "творчості", а й через тиск досягнень західного світу в його відкритій демократичній моделі розвитку.

Кінець двополярного світу 1991 р. і холодної війни, гадалося, поставить крапку в історії "пакс советіка", яка показала свою цілковиту неспроможність. Однак сьогодні сказати, що цю сторінку історії перегорнуто, було б поспішно. "Пакс советіка" в модифікованій формі прагне реваншу.

Наднаціональний механізм Європейського Союзу є унікальним феноменом сучасної системи міжнародного політичного й економічного регулювання. Хоча й діяльність ЄС – провідного інтеграційного угруповання світу має особливості і специфіку власного функціонування.

Задля поглибленого розуміння специфіки європейської інтеграції необхідно проаналізувати сучасні тенденції розвитку світу, визначити місце ЄС у порядку денному міжнародних відносин, дати відповідну характеристику іншим інтеграційним угрупованням і провідним країнам світу, потужності яких можуть конкурувати з ЄС, а також порівняти параметри розвитку ЄС – США – Японії – Китаю, як найбільших світових потуг ХХІ століття. Автор не зупинявся на тих аспектах проблеми, які вже достатньо досліджені українськими і зарубіжними авторами, а намагався зосередитися на основному питанні: у чому полягає феномен ЄС?

Для пошуку відповіді звернімося до зовнішніх творців ЄС, зокрема до США. США доклали зусиль для створення європейського союзника. Друга світова війна знесилила Європу, спричинила глибоку економічну кризу. Саме США надали їй відповідних коштів: утворили Європейський платіжний союз, Європейську організацію економічного співробітництва, перетворену пізніше на Організацію економічного співробітництва і розвитку (ОЕСР). Врешті решт, за ініціативи США почалася реалізація плану Дж.Маршалла, левову частку допомоги якого з 17 млрд. дол. отримали провідні європейські держави – Велика Британія, Німеччина і Франція. Паралельно з утворенням Європою безпекової структури – Західноєвропейського союзу, США створюють разом з європейськими партнерами НАТО, що було концептуально новою формулою розв'язання проблеми безпеки Західної Європи. Таким чином європейські структури одночасно охопили економічні, безпекові й політичні схеми взаємодії. Це надало можливість європейцям замислитися про окреме політичне інтеграційне утворення в межах Спільнот (ідея і План Л.Тиндемманса, що не було реалізовано) і оборонний союз (задумка і План П.Спаака, також не вдалося реалізувати). США перебрали на себе роль спостерігача, скоріше патрона Західної Європи, поступово підтягуючи її до американських стандартів, у той же час стримуючи чийсь європейські амбіції, які могли б зашкодити американському пануванню на Європейському континенті. США і сьогодні здійснюють свою політичну концепцію гри на протистоянні.

Роль своєрідних центрів реалізації американської стратегії в Європі відведено Німеччині і Франції – вічним союзникам і вічним противникам. Граючи на протиріччях одне одного, підтягуючи слабкого на противагу сильному, американцям вдається тримати постійний контроль також над цим континентом світу. До моніторингу європейського ареалу залучено Велику Британію, яка є надійним, перевіреним (вічним) союзником США. Така стратегія США виправдала себе, що доведено практикою.

Серед сценаріїв майбутнього розвитку світу найпопулярнішими є такі варіанти.

За першим сценарієм, який названо «Давоський мир», глобалізація вирує й надалі. До неї долучаються Індія й Китай, темпи зростання показників їх економік далеко випередили європейські і наздоганяють американські.

Другий сценарій названий «Пакс Америка», за яким Америка тримає світову пальму першості. Водночас вона в політичних питаннях відмежовується від Європи і перебуває в економічному протистоянні з Китаєм.

Третій сценарій під назвою «Новий Халіфат» передбачає посилений рух мусульманських країн, які створюють світове транснаціональне теократичне суспільство.

І, нарешті, четвертий сценарій, якого названо «Контуром страху». Конфлікти, війни, різномасні зіткнення відбуваються по всій земній кулі (хоча США себе тут не згадує). Всі країни страждають від теократичних режимів. Провідні країни закривають кордони, здійснюють низку випереджальних інтервенцій. Це зупиняє глобалізацію. Приводить до хаосу і застою (можливо, колапсу світу?). Оскільки згадані сценарії писалися кілька років тому, проаналізувавши реакцію на них інших країн, американські аналітики пропонують нові варіанти збереження американопанування. І називають цю концепцію чаймерика. За нового президента американський істеблішмент почав певний крен до Далекого Сходу, хоча попередні вісі – Атлантична і Далекосхідна – врівноважувалися.

Як бачимо, в жодному з американських сценаріїв Євросоюзу не відведено місця лідера міжнародної спільноти.

Наступний аспект феноменальності, як можна припустити, полягає в системі уніфікації країн ЄС. (1) Тільки в умовах поглибленої інтеграції спостерігається блискавично швидкий розвиток провідних держав і підтягування слабких до середнього рівня. (2) Особливих успіхів досягнуто у найскладніших для розв'язання завдань: віднайдення варіантів альтернативних енергоносіїв, успіхи у боротьбі за здоров'я людини, боротьбі з природними катаклізмами (у т.ч. проблемами клімату), технічних досягненнях (літакобудування, колайдер тощо).

Європейський Союз як рушійна сила розвитку загальносвітових процесів

Цивілізаційний феномен Європи добре розуміли наші пращури, позитивно сприймають сучасники і, сподіваємось, до цього феномену прагнутимуть долучитися й наші нащадки.

У чому полягає феномен Європи? Вірогідно в життєдайності створених держав, талановитості і винахідливості народів, що її населяють; у творенні феномену сучасної епохи – інтеграції. Так, країни різних частин земної кулі намагалися відтворити інтеграційний процес як у часи до появи ЄС, а також водночас з його розвитком. Але цей експеримент поза Європою за подібними критеріями і масштабами не вдався. Інтеграція по-європейські дійсно являє собою вінець попереднього політичного, економічного і соціального розвитку Західної Європи. Саме західної частини європейського континенту, а не східного. І саме з Заходу Європи інтеграційний рух поширився на весь континент. Можна шукати пояснення цього явища в економічних витоках – інтернаціоналізації виробництва. Можна погодитися і з тим, що матеріальна складова інтеграційного процесу є необхідною, але не є достатньою складовою. Існує безліч прикладів інтернаціоналізації суспільства і виробництва, що виявляється у створенні інтернаціональних ФПГ, ТНК тощо, але інтеграції не відбувається.

Основні витоки *інтеграції по-європейські* полягають у впорядкованому індивідуалізмі, сформованому римським правом і протестантською етикою; особистій

свободі або свободі індивідуума; специфічному характері господарювання (індивідуалізм в умовах високої щільності населення), сформованому інтенсивним характером виробництва; протиріччями між приватною власністю і партикуляризмом, що призвели до двох світових катастроф і врешті решт змусили західних європейців віднайти ліки до видужання. І цими ліками виявилася інтеграція.

Питання *європейської єдності* хвилювали політиків саме в часи протистояння держав, посилення загрози знищення паростків демократії. У період Другої світової війни під час панування нацизму серед населення європейських країн неухильно зростала кількість прихильників ідеї пожертвувати державним суверенітетом заради європейської федерації, як гаранта миру та безпеки. Після Другої світової війни країни Європи впритул наблизилися до вироблення інтеграційних концепцій, вважаючи інтеграцію найефективнішим шляхом до створення федералістського об'єднання. Прихильники іншого шляху розвитку Європи – **шляху конфедерації** – віддавали перевагу нижчому рівню локалізації міжнародної правосуб'єктності. **Основним гарантом цілісності державного суверенітету** у такому випадку мало б стати право вето, яке надавало можливість заблокувати рішення центральних органів, якщо таке рішення не відповідало національним інтересам суб'єктів конфедерації. Повертаючись до федералістського устрою, зазначимо, що суверенітет у такій державі не ділиться між федерацією та її суб'єктами. **Федерація** – це одна держава, а не союз держав, які «віддають» частину свого суверенітету на користь федеративної влади. У федеративній державі ділиться не суверенітет, а компетенція, причому ділиться таким чином, що суверенітет має федерація, а не її суб'єкти. За таким принципом будується і Європейський Союз, який суттєво обмежує суверенітет об'єднаних країн. Разом з тим, практичне застосування положень функціоналізму на практиці міжнародної інтеграції виявило його вади. Поява громіздких і багаточисельних технічних організацій спричинила нові проблеми координації.

Загрози воєнних конфліктів, економічних криз, холодна війна і радянська загроза зокрема вже у ХХ столітті змусили Європу повернутися до власних витоків – об'єднуючої європейської ідеї початку людської цивілізації і на практиці розпочати об'єднання. Відповідаючи на запитання: чи вичерпалися ці джерела європейської інтеграції, можна з певною обережністю припустити, що вони ще мають певний запас ефективності і це підтверджують об'єктивні реалії.

Не слід забувати, що практично всі учасники політичного процесу ЄС мають декілька різних ідентичностей і можуть відігравати різні ролі. Дослідники довели, що у сферах сільського господарства, рибальства і особливо торгівлі, ані комісари, ані працівники Комісії не відмовляються повною мірою від своїх національних зв'язків та лояльностей при виробленні політики. Так, у свій час британським лідерам вдалося після кількох років складних переговорів стосовно бюджету і з питань рибальства, соціальної політики нав'язати свої пріоритети. Поступово система ЄС за допомогою інтенсивної взаємодії міжнаціональних та міжурядових мереж перетворилася на колективний уряд, що спирається на еліти, які взаємно перекривають або заміщують одне одну.

Водночас, творення політики в межах стабільної системи державного управління поза межами структури держави заперечує класичну дихотомію між внутрішньою політикою суверенних держав та міжнародними відносинами держав. У рамках ЄС, як показали дослідження, влада, політична відповідальність, бюджетні та адміністративні можливості лишаються в основному в руках держав-членів. Проте для широкого спектру

політичних сфер ці держави-члени спільно застосовують наявні у них владу та адміністративні можливості. Постійні протиріччя між національними і понад національними інтересами значно гальмують процес інтеграції: державні системи управління діють повільно внаслідок значного розмаїття інтересів та негнучкості адміністративних структур.

Уряд ЄС стикається із широкою гамою інтересів, представників яких доводиться переконувати, долаючи їхній опір. Разом з тим, уряд ЄС змушений враховувати в процесі впровадження політики особливості та усталені традиції різних національних адміністрацій. Не зважаючи на складнощі, досвід ЄС довів, що система працює, хоча не так швидко і безболісно, як декому хотілося. І у більшості політиків та громадськості держав-членів не виникає бажання з неї вийти. При цьому, невеликі, слабкі держави від створення сильних інституцій отримали непропорційно більшу вигоду порівняно зі своїми міцними сусідами завдяки тому, що їхній голос став помітнішим, а міжнародний авторитет зміцнився.

ЄС лишається системою колективного управління, яка твердо підтримується його учасниками, оскільки він захищає інтереси всіх своїх членів – як великих, так і малих держав. Багаторівневе та багатогранне творення політики – це, безумовно, складний вид діяльності. Держави та федерації, так само як і недержавні системи управління, не завжди здатні забезпечити досягнення стратегічних цілей, оскільки їм доводиться балансувати в умовах суперечливих впливів та пріоритетів.

Отже, спосіб вибудови політики в ЄС можна охарактеризувати як постсуверенний. Він перетинає державні кордони, проникає вглиб, у ті аспекти національної політики та адміністрації, які раніше вважалися внутрішніми. Цей спосіб уособлює принцип взаємного втручання у внутрішні справи різних країн, котрий нині поширюється навіть на взаємні перевірки судових процедур у різних країнах. Застосування цього принципу ґрунтується на взаємній довірі, колективній згоді з метою впровадження європейських законів та регламентів за допомогою національних адміністрацій.

Водночас, держави, представлені національними урядами, і надалі займають центральне місце в політичному процесі ЄС. Проте, вони вже не єдині важливі учасники і не завжди основні. Їхні дії обмежені інституційними структурами і стримуються втручаннями інституційно-автономних учасників (комісія, парламент, суд тощо). Хоча дехто вважає, що щільність мереж та інтенсивність діяльності в їхніх межах приводить до ефективного злиття національних адміністрацій в єдину колективну систему ЄС. Практика свідчить, що сьогодні жоден уряд Європейського Союзу та навіть поза інтеграційним об'єднанням (враховуючи право гуманітарного втручання), не можна вважати суверенним у тому розумінні, в якому це слово використовувалося п'ятдесят років тому. Отже, поняття колективного управління означає певний ступінь спільної відповідальності за спільну справу, поточного співробітництва в межах системи спільного досвіду.

Разом з тим, зазначимо, що ЄС лишається неповним державним утворенням: йому бракує багатьох рис, які можна зустріти у розвинутій демократичній політичній системі. Ф. Шарпф характеризує ЄС як утворення, що спирається на «орієнтовану на результати законність». Він стверджує, що ЄС є урядом для людей, але не є урядом, сформованим людьми.

Одним з джерел моці ЄС є об'єднуючий фактор європейської ідентичності. Національні уряди Європи після Другої світової війни відродили і підтримують відчуття

колективної ідентичності за допомогою низки широкомасштабних програм витрат у сфері економічного розвитку та зростання добробуту. Проте, зазначений фактор ще не відіграє тієї консолідуючої ролі, яку би міг відігравати, оскільки застосувати цей підхід у масштабах всього ЄС не дає змоги надто малий обсяг його бюджету. До того ж, формування європейської політики – процес, що контролюється елітою, фактично, без залучення уваги широкої громадськості до розгляду більшості політичних питань. Р.Дорендорф характеризує політичну систему ЄС як «картель еліт», за допомогою якої думка народу представлена непрямим шляхом (через втручання парламентарів, недержавних організацій тощо), тобто колективне управління спирається на такий слабкий фундамент легітимності, як постсуверенну політичну систему.

Суверенітет і наддержавність. Перед державами європейської спільноти на початку ХХІ століття постала низка проблем глобального характеру. Викликом національній ідентичності суверенних держав став наднаціональний характер інтеграції, що спричинило формування біполярної структури влади на європейському рівні, де інститути ЄС і держави-члени ділять повноваження. Іншою, не менш складною для розв'язання проблемою, виявилася імміграція осіб в країни Європи з інших регіонів світу. Імміграція супроводжується посиленням нелегального транспортування наркотиків, розповсюдженням тероризму, що вимагає забезпечення безпеки громадян єдиної європейської спільноти при дотриманні прав вихідців з третіх країн – легальних мешканців держав ЄС. Еміграційні і міграційні процеси опинилися в центрі уваги людськості в результаті своїх несподівано грандіозних масштабів, їхнього прямого і опосередкованого впливу на всі сфери життя країн-продуцентів і країн-приймачів міграційних потоків. При цьому імміграційні потоки кардинально впливають на демографічну і етнічну ситуацію в країнах-приймачах мігрантів, що вимагає від влади постійного контролю і спрямування. Таким чином, політичні процеси у країнах-приймачах охоплюють все більше коло імміграційних питань, а іммігранти самі стають активними учасниками політичних процесів. Все це, як згадувалося, розмиває європейську ідентичність, що може призвести до непоправних наслідків євроінтеграційного процесу.

Найскладнішим питанням у євроінтеграційному ланцюгу здобутків і перемог, на наш погляд, виявилось віднайдення рівновагового співвідношення державного суверенітету та елементів наднаціональності європейських структур. Елементи наднаціональності можна помітити не тільки в механізмі діяльності (розгляду питання, процедура прийняття рішення, головування в організації, розподілення коштів, врешті решт лобювання проходження питань тощо) деяких євроустанов. Постає запитання: наскільки ці елементи сумісні з такою ознакою держави, як суверенітет? Суверенітет у цьому контексті набуває специфічної форми співвідношення компетенції держави і євроструктур шляхом делегування частини компетенції держави міжнародній організації або спільного здійснення означених функцій. Варто зазначити, що з правового погляду суверенітет виявляється в комплексі компетенції держави, яка трактується як єдність території, населення, влади, незалежності, етносу, монетарної системи тощо. Нині суверенітет держави в усіх його проявах існує лише як відносний, обмежений і внутрішнім, і міжнародним правом. Тому на запитання, де та межа, за якою обмеження суверенітету призведе до припинення існування держави як суб'єкта міжнародного права, сучасний розвиток правової думки і досвід міжнародних організацій відповіді поки що не дають.

Відомо, що міжнародні організації як форма багатостороннього співробітництва держав утворюються ними за необхідністю і виникають з об'єктивних потреб міжнародних відносин. Правосуб'єктність міжнародної організації залежить від волевиявлення держав-членів, від визначення її мети, компетенції, повноважень, характеру рішень, що приймаються, структуру органів та інших параметрів.

Під час створення міжнародної організації держави виступають як суверенні і рівноправні, утворюючи організацію на основі міжнародного договору. На всіх етапах цього процесу взаємодія держав має координаційну, горизонтальну природу і є взаємодією суб'єктів однакового рівня. Набуття чинності статуту організації призводить до доволі серйозних наслідків, головним з яких є поява нового суб'єкта міжнародного права, який не тотожний державам, що його створили. Утворена державами організація розпочинає своє власне життя, часто не залежне від волі і прагнень окремих її учасників, але водночас ця організація не володіє суверенітетом. Вона лише має обсяг повноважень, необхідний для її функціонування.

Провідні міжнародні організації, спираючись на згоду держав, користуються засобами, що обмежують державний суверенітет (наприклад у прийнятті рішень з деяких питань, які є обов'язковими для всіх держав, незалежно від їхньої думки). **Застосовуються заходи примусу, санкції.** До того ж, часто вимагається надання інформації з питань внутрішнього життя країни тощо. Хоча на практиці більшість примусових зобов'язань застосовується досить рідко, але вони існують. Таким чином, деяким міжнародним організаціям держави передали повноваження приймати обов'язкові рішення або діяти в певних сферах, тим самим позбавивши себе свободи дій. Це свідчить про те, що держави не поступаються частиною суверенітету, а на добровільних засадах обмежують його, передаючи певні повноваження міжнародній структурі. Проте добровільність обмеження не впливає на результати — наднаціональність або елементи наднаціональності організації, що тягне за собою відсутність права держав вживати заходів або діяти там, де компетенція міжнародної організації перевищує повноваження держави.

Сучасний Євросоюз не є класичною міжнародною організацією внаслідок його наднаціонального характеру. Установчі органи ЄС є уповноваженими створювати правила, регламенти, директиви, які стають обов'язковими до виконання для всіх держав-членів. Водночас ЄС створив спеціальну структуру, яка контролює дотримання цих правил — Європейський суд, і має повноваження на примус до їх виконання. З формально-правових позицій серед ознак наднаціональності, властивих ЄС, можна виокремити: право на втручання у питання, належні внутрішній компетенції держав, відповідно до конституції; покладання широких повноважень у створенні правил і контролю за їх виконанням на міжнародних службовців; право своїми рішеннями зобов'язувати і надавати право фізичних і юридичних осіб державам-учасницям тощо.

Питання щодо несумісності наднаціональності міжнародних організацій з принципами поваги державного суверенітету і невтручання у внутрішні справи держав-членів дебатуються ще й досі. Науковці дійшли консенсусу, що суперечностей між основними принципами міжнародного права і членством держави в наднаціональних організаціях не буде тоді, коли статuti організацій передбачатимуть добровільний вихід з організації. Зауважимо, що **протягом новітньої історії жодна держава не вийшла з ЄС.**

З часом концепція державного розвитку зазнала певної еволюції, з'явилися зміни у трактуванні понять суверенітету. Визнання правомірності наднаціональності деяких

міжнародних організацій має й конкретні наслідки для держави, що їх визнає. З огляду на зазначене демократизація українського суспільства (й держави) передбачає глибоку реструктуризацію всієї законодавчої і судової системи, соціальної сфери, а також проведення економічних реформ.

Стосовно ЄС зазначимо, що особливу увагу співтовариство приділяє саме здійсненню політичних та економічних реформ і наближенню законодавства країн-кандидатів до європейських норм. Інституційна складова процесу європейської інтеграції підтверджує, що розвиток політичної системи ЄС відбувається шляхом накопичення нею консенсусних рис ознак на протиположності мажоритарним.

З ознак мажоритарної системи лишилися відносно слабкий щодо вагомості рішень парламент, недостатньо підзвітна йому адміністрація (Комісія), відсутність євроконституції, що замінна поки що квазі конституційними договорами, Європейська Рада, як колективний глава держави, що активно втручається в політичний процес і таким чином компенсує слабкість наднаціональної адміністрації. До узгоджувальних (наближених до унітарних) рис можна зарахувати конституційний контроль за діяльністю органів ЄС, який впровадить Суд, пропорційну систему виборів в Європарламент, багатопартійний склад парламенту, зародки двопалатності. За деякими припущеннями, Європейська Рада, яка є законодавчим органом, поступово може перетворитися у верхню палату парламенту. Можна також припустити, що Комітет регіонів поступово оформиться в одну з палат Європарламенту – третю, а можливо за значимістю і на другу палату паралельно з самим парламентом і нинішньою Радою ЄС, якщо міжнаціональна Рада втратить у майбутньому то особливе значення, яке вона сьогодні має в системі ЄС.

Феномен будь-якої цивілізації полягає в її творчому потенціалі, що виявляється у першу чергу у наукових відкриттях, технічних досягненнях, в розвитку фундаментальної науки тощо. У чому полягає **науково-технічний феномен ЄС?**

Якщо коротко – **ставку було зроблено на науку і технології**. Якщо докладніше, то

(1) ЄС вдалося об'єднати розробників і виробників інформаційних технологій (у 70-ті роки ХХ ст. у цьому питанні Європу значно випередили Японія і США). Перша програма науково-технічного розвитку 1982 р. – Рамкова програма була спрямована на дослідження, що не ведуть до виготовлення кінцевого продукту. Їхня **мета** – вирішувати науково-технічні проблеми загального плану з тим, щоби виробник, використовуючи ці технології, розробляв власні модифікації. Тим самим було заповнено простір між фундаментальною і прикладною наукою. У той же час поважалося авторське право: кожен автор міг розробляти, модифікувати готовий продукт.

(2) До фінансування виконуваних робіт залучили приватний капітал (50 %), що значно підвищило зацікавленість виконавців у результатах роботи.

(3) Програма була спрямована на подолання індивідуалізму і ізоляціонізму національних науково-дослідних центрів. Заявка приймалася тільки від виконавців з двох і більше країн. До списку мали бути включені як компанії, так і наукові центри. Відбір і проходження заявок здійснювала незалежна конкурсна комісія. Отримані результати ставали власністю всіх країн ЄС, у т.ч. і тих, хто не брав участі в розробці.

(4) На початку 80-х років відбулася реорганізація національних науково-технічних програм країн ЄС, серед яких вибрано такі, що відповідають стратегічним інтересам Спільноти (ідея Етьєна Давіньона і Паоло Фаселла). Таким засобом було досягнуто

взаємодію національних науково-технічних центрів, що сприяло підвищенню ефективності винаходів і розробок.

Розроблено (5) критерії важливості («критерії Райзенхубера»). Пріоритетом користувалися такі дослідження, що вимагають більших витрат, оскільки одна країна не спроможна їх провести; можуть принести економічну вигоду тільки в результаті багатосторонньої взаємодії; здатні принести ефективніших результат; такі, що сприяють створенню єдиного ринку ЄС; соціальному та економічному єднанню; стимулюють мобільність науково-технічних кадрів і координацію відповідної політики.

В результаті (6) розширено тематику досліджень: до науково-технічних розробок в галузі ядерних досліджень, що впроваджувалися з часів створення Євратому, додалися програми з екології, охорони здоров'я, рибальства, сировинних матеріалів, текстильної промисловості тощо.

Всі перелічені вище ідеї було втілено у подальші чотирирічні Рамкові програми (7). Не будемо перераховувати всі з них. Нагадаємо, що шоста Рамкова програма ЄС (2002 – 2006 рр.), стала основним механізмом і першим практичним етапом створення єдиного європейського наукового простору. Бюджет програми на 2003 – 2006 рр. складав 17,5 млрд. євро, що перевищує бюджет попередньої програми на 17 %.

8. Основні цілі програми полягали у створенні єдиного європейського наукового простору, досягненні європейських наукових переваг, підвищення конкурентоздатності та інноваційної активності, інтеграція європейської науки на всіх рівнях – локальному, регіональному, національному і міжнародному. Програма складалася з двох частин: **інтеграція і інтенсифікація**

9. Сьома Рамкова програма ЄС була розпочата 2007 р. (2007 – 2013 рр.)

10. Обсяг фінансування складає 54,582 млрд. євро. Програма об'єднує всі дослідницькі ініціативи Євросоюзу і спрямована на підвищення конкурентоздатності європейських досліджень, освітнянських і інноваційних сфер. Програма складається з чотирьох блоків: «Cooperation», «Ideas», «People», «Capacities». Доволі цікавим виявився інформаційний напрям – CORDIS12, за яким досліджуються нові технології, безпекові питання, підвищення безпеки громадян, інфраструктур, внутрішньої і зовнішньої безпеки, забезпечення виживання в умовах кризи, покращення інтеграційних безпекових систем інформації, введення єдиної сітки інформаційної безпеки, безпека і суспільство, безпека дослідницької координації і структурування.

Основна мета програми – підвищення конкурентоздатності європейської промисловості шляхом підтримки передових наукових і конструкторських розробок, технологічного розвитку і швидкого впровадження цих розробок в промисловість. Важливу роль в програмі відіграє міжнародна співпраця: для участі в проектах є необхідним залучення організацій з різних країн, у т.ч. і з держав, що не входять до Євросоюзу. Для цього існує спеціальний тип проектів – Спеціальні міжнародні дії співробітництва (Specific International Cooperation Action). Як і попередня, сьома Рамкова програма складається з чотирьох компонентів: Співробітництво, Ідеї, Люди, Можливості. Співробітництво акумулює близько 63 % всієї суми бюджету програми, Люди – напрям діяльності за програмою Марії Кюрі: розвиток кадрового потенціалу, навчання і розвиток кар'єри – 10 % бюджету; Ідеї – розвиток фундаментальних наукових досліджень у спеціально створеній Європейській науково-дослідній Раді (ERC) складатимуть 17 %; а Можливості – близько 10

% від загальної суми бюджету спрямовуються на розвиток науково-дослідницьких інфраструктур, малих і середніх підприємств, міжнародну кооперацію з третіми країнами.

У центрі наукових досліджень – тематика охорони здоров'я, продукти харчування, сільське господарство і рибальство, біотехнології; інформаційні технології; нанотехнології, матеріали і нові виробничі технології; енергетика; виклики, зміни клімату; транспорт з авіонавтикою включно; соціо-економічні і гуманітарні науки; космос; безпека тощо. Тільки на медичні дослідження (106 проєктів) було надано 610 млн. євро.

Не випадково приділили увагу розвиткові науково-технічних досліджень ЄС. Спільнота веде перед у світових дослідженнях космосу, пошуках альтернативних джерел енергії (сонячної в пустелях), авіабудуванні, в створенні нових потужних енергетичних систем. 10 вересня 2008 р. в Європейському Центрі ядерних досліджень у м.Женеві, відомому за французькою аббревіатурою як ЦЕРН, був запущений найбільший в світі прискорювач заряджених часток (Large Hadron Collider, LHC), де протони розгоняються практично до швидкості світла і їх кінетична енергія в 7500 разів більша за енергію покою. Протони прискорюються і летять всередині двох замкнених труб, що пролягають під землею в тунелі довжиною 27 км, туннель як раз проходить під кордоном Швейцарії і Франції, і протони порушують кордон туди й назад 20 тис. разів на секунду. Повітря в трубах відкачено до рівня розрідженості повітря на безповітряному Місяці. У чотирьох місцях пучки з двох труб пересікаються і відбувається зіткнення протонів з енергією в 7 разів вищою попереднього рекорду, досягнутого на прискорювачі Теватрон в США.

І сам прискорювач, і детектори, що оточують місця зіткнень, розміром з великий багатоповерховий будинок, є чудом інженерної думки, передовим краєм сучасної техніки. Вартість винаходу склала 8 млрд. євро. У бюджет Великого адронного колайдера внески зробили всі європейські країни-учасниці ЦЕРН, а також США і Японія. Колайдер допоможе людству пізнати витoki появи нашого Всесвіту і розкриє інші таємниці.

Іншим феноменальним науковим досягненням у першу чергу учених і інженерів Євросоюзу вважається розробка проєкту міжнародного експериментального термоядерного реактору – ITER (ІТЕР), місце для побудови якого – дослідницький центр Кадараш (фр. – Cadarache) на півдні Франції у 60 км від м.Марселя. Назва ITER виникла від скороченої англійської аббревіатури. Тепер офіційна назва ІТЕР не вважається аббревіатурою: її пов'язують з латинським словом *iter*, що означає шлях. Задачі ІТЕР полягають у комерційному використанні термоядерного реактору, розв'язанні фізичних і технологічних проблем, що трапляються на цьому шляху. В разі успішного запуску ІТЕР (для якого потрібно дейтерій, що є у воді, а її запаси на Землі невичерпані) людство забезпечить себе дешевою енергією.

Отже, наукові пошуки і відкриття провідних учених Європейської спільноти спрямовані на подолання сучасних викликів безпеці існування людства.

До успіхів ЄС як економічної інтеграційної структури зараховуємо використання транснаціональних корпорацій. Діяльність таких гігантів, як «Роял Датч/Шелл», «БіПі Амоко», «ДаймлерКрайслер», «Нестле», «Нокія», «Сіменс», чинять сильний вплив на розвиток економіки країн Європейського Союзу. Позитивом відзначилася й справа збагачення країн-членів ЄС, що через розвиток торгівлі стимулює формування інших регіональних торгових блоків. Успіхом ЄС вважається і розгалужена система електронних грошей.

Проблеми ЄС. У той же час, не зважаючи, здавалося б на феноменальні досягнення Європейської спільноти, це об'єднання сьогодні потерпає від безлічі проблем, розвиток і поглиблення яких може спричинити глибоку кризу (не тільки економічну) всієї інтеграційної системи і привести до колапсу. Назвемо ті проблемні питання ЄС, які рідко згадують і європейські, і вітчизняні ЗМІ. Перш за все – це відсутність безпекової складової ЄС, доведенням чого є югославська криза. За мовчазної згоди європейців (і не тільки єврочиновників) було розв'язано ганебну війну, яка ударила в першу чергу по мирним жителям. Тепер у своїх інформаційних листках, звітах європейські чиновники пишуть, що ЄС не втручався в югославські події, не брав участі в югославській війні. Але він надав їй змогу відбутися. Тобто провалом політики ЄС визначасмо невміння вирішувати проблеми, втручання у внутрішні справи держави, пограння суверенітету.

Складність питання, загроза безпеці іншим європейським народам, у т.ч. і Спільноти, полягає не тільки в тому, що розбомбили економічну інфраструктуру Сербії, а в тому, що створили прецедент: косівську проблему. Таким чином югославська криза породила іншу – косівську. За косівським сценарієм вже розігруються інваріанти насаджування продержавних моделей, розділяються суверенні держави так, як здається на краще у даному випадку «цивілізованим європейцям». Досвід Косово добре вивчили турецькі силові структури, російські генерали, зацікавилися ним і китайські стратеги. У першому і другому варіантах зроблено початкові кроки на закріплення досягнутого успіху щодо розчленування народів та їхніх держав.

Росія успішно провела військову операцію в Грузії, розчленивши країну. Загарбала український Крим. Веде військові дії проти на території суверенної держави Україна, на українському Донбасі...

На запитання, чому промовчала в грузинському варіанті Європа, Європейський Союз? Відповідь була: ми не несемо безпекової відповідальності за Грузію та інші пострадянські країни.

Чудово, що Європейський Союз зреагував на загарбницькі дії Росії проти України. Увів САНКЦІЇ. Чи довго країни ЄС можуть протриматися? Чи всі країни готові втрачати заради захисту суверенітету інших держав, підкреслимо, НЕ членів ЄС і не учасників НАТО?

До перманентної кризи «доросла» і проблема Кіпру. Всі плани з врегулювання проблеми, що пропонувалися міжнародною спільнотою, послідовно заперечувалися переважно грецькою стороною, що вважала їх занадто про-турецькими. Ще однією важливою обставиною, що гальмує об'єднання острова, є нечітка позиція Євросоюзу щодо самої Туреччини, як до потенційного кандидата в члени. Очевидно, що позитивний сигнал для Анкари щодо членства надасть ТРПК додаткових стимулів для продовження переговорів про врегулювання. Отже, ТРПК існуватиме як держава з проблемним суверенітетом. Республіка існує де-факто п'ятдесят років і за тривалої підтримки Туреччини, а також за умови пом'якшення позиції ЄС і ООН щодо припинення її економічної ізоляції, вона може перетворитися на зразок середземноморського Тайваню.

Інша проблема, яку зараховуємо до відчутних мінусів ЄС, є лобіювання, що іншими словами означає хабарництво не в грошовому еквіваленті, а еквіваленті ідей, відповідних законів, розподіленні фондів ЄС тощо. Найбільшу активність лобістської діяльності в рамках Європарламенту проявляють представники організацій, які займаються захистом навколишнього середовища, захистом соціальних прав та прав споживачів. Найбільший

ефект має прямий вплив на депутатів Європарламенту і в першу чергу на доповідача або голову одного чи багатьох комітетів, особливо на початковому етапі роботи над доповіддю. Аналізуючи діяльність лобістів різних країн-членів ЄС можна простежити такі тенденції: дедалі більше лобістських груп, головним чином, груп від децентралізованих урядів та бізнесових структур, постійно здійснюють візити до Брюсселя або вже відкрили в ньому свої офіси. Тривала процедура узгодження дій всередині країни, змушує бізнес-структури вступати до європейських федерацій та займатися лобіюванням з опорою на власні сили. Будучи учасниками європейських федерацій та діючи через них лобісти одержують не тільки інформацію щодо діяльності інституцій ЄС, а й можливість виступити з консолідованою позицією, розраховуючи на більший успіх, ніж у випадку самостійного втручання.

Проблемне питання пов'язане з розподіленням і дублюванням функцій Ради Європи і ЄС, а у деяких випадках має місце і конкуренція. Спостерігається обмеження дій Ради Європи, яку намагаються перетворити на зразок «кімнати очікування» в ЄС. При цьому нагадаємо, що дві структури є залежними одна від одної: одна третина країн-членів Ради Європи є повноправними учасниками ЄС. До того ж, провідні європейські країни – основні донори Ради Європи, від внесків яких залежить її існування.

До мінусів ЄС зараховуємо також всезростаючу нелегітимність громадян ЄС до власного творіння. ЄС не виконує Лісабонську стратегію економічного, соціального і екологічного відродження (ЛС), що була прийнята у 2000 р. і розрахована до 2010 р. Метою стратегії є перетворити ЄС на провідне світове об'єднання, випередити США по основних показниках розвитку.

Висновки, які можна зробити:

ЄС працює гірше і менше, ніж США. А Лісабонська стратегія не виконується. ЄС не стає конкурентноздатнішим, а механізми реалізації стратегії були заблоковані або національними урядами, або Брюсселем. Після прийняття Стратегії в ЄС спостерігалася стагнація, рецесія, швидке зростання дефіциту бюджетів.

Показники ЄС відстають від середнього рівня зростання світової економіки докризового стану 2009 р.

ЄС витрачає більше, ніж заробляє.

Зростає дефіцит бюджету, країни ЄС збільшили свої борги, тривають виплати з безробіття, програма боротьби з яким визнана неефективною.

Населення пенсіонерів паралізує політичну волю. Середній вік мешканця Німеччини у 2050 р. складатиме 55 років. Кількість літніх людей перевищить кількість працюючих. Європейські країни намагаються підвищити пенсійний вік, але стикаються з соціальними протестами.

Зростає дефіцит приватних інвестицій в науку та інновації. За Лісабонською стратегією частка приватного капіталу у витратах на науково-дослідні роботи має скласти третину до 2010 р. На відміну від США бюджетні трансфери все частіше використовуються на пряму допомогу обраним приватним компаніям (від 10 % до 70 %).

Високі податки і агресивна бюрократія. Бюрократи ЄС не тільки не намагаються переглянути розміри податків, а й намагаються ліквідувати податкову конкуренцію в нових країнах ЄС і Ірландії. В Німеччині загальні податки на заробітну платню складають 52 %, Франції – 48 %, Нідерландах – 43 %, а у США і Японії, відповідно, 29 % і 27 % . У

порівнянні з США (навіть із урахуванням так званого «соціального популізму» Обама) європейські лідери більшою мірою схилиються до активнішого втручання держави у регулювання міжбанківських операцій на міжнародному та національному рівнях. Водночас намагаються у межах Бреттон-Вудс II обмежити американський контроль над МВФ, Світовим банком і системою ГАТТ–СОТ загалом.

З американської точки зору мінуси ЄС полягають:

1. ЄС – неефективна структура, оскільки не в змозі створити спільну оборонну політику.
2. Закрита структура із перешкодами на вступ. Для багатих країн, а бідні лишаються поза її межами.
3. Нерівномірність розвитку країн ЄС: Велика Британія і Франція витрачають 85% на військові потреби, ВВП цих країн складає 80 % ВВП Європи.

Привернув увагу план ЄС щодо виходу з кризи. 26 листопада 2008 р. Єврокомісія заявила про «пакет стимулювання» промисловості у найкрупніших економіках ЄС на загальну суму 130 млрд. євро, або близько 1% ВВП єврозони. Деталі плану врятування ЄС обговорювалися досить довго, поки всі не зрозуміли, що Європа обрала своєрідний шлях виходу з кризи. Це – значне фінансування банківського сектору, більше націоналізації, менше інфраструктурних витрат, стабільність євро. Сума пакету склала 130 млрд. євро (близько 165 млрд. дол.) або 1 % ВВП єврозони. Принципом поділу цієї суми обрано показники кожної країни у сукупній ВВП (на пакет Німеччини призначено близько 25 млрд. євро, а Франції – 20 млрд.) Отже, лівова частка пакету стимулювання на 2009 р. в ЄС припала на фінансовий сектор, і значно менша – на зниження податків. Тим не менш потреба економіки ЄС у підтримці незначно менша, ніж в США і КНР. Дії урядів Великої Британії, Бельгії, Франції, Нідерландів, а також Швейцарії, що координує власну політику з політикою ЄС, показали, що в Європі активніше, ніж у США використовується механізм націоналізації приватних компаній. В ЄС вже частково або повністю націоналізовані найбільші банківські структури. Для покращення фінансової системи, на думку президента Європейського Центрального Банку пана Ж.-К. Тріше, необхідно досягти більшої прозорості фінансових ринків, інструментів і установ. Необхідно віднайти захист від майбутніх криз ліквідності, оскільки сектор кредитування потерпає від нестачі взаємної довіри. Міжнародна економіка не може бути стійкою без належного регулювання і значимість міжнародних скоординованих дій зростає. Також необхідно переглянути ризик-менеджмент у великих компаніях.

Отже, європейська інтеграція обумовлена об'єктивними тенденціями інтернаціоналізації господарського життя, в результаті яких на європейському континенті після завершення Другої світової війни сформувалося найдинамічніше інтеграційне об'єднання світу, аналогів якому немає.

Зважаючи на всі успіхи і невдачі Європейської спільноти, підкреслимо, що помиляється той, хто йде попереду, а той, хто не йде – гине.

Питання до самопідготовки:

1. Проаналізуйте основні теоретичні підходи до вивчення інтеграційних процесів
2. Визначте основні форми інтеграції
3. Охарактеризуйте основні форми інтеграції
4. Розкрийте теоретичні підходи до вивчення дезінтеграційних процесів

5. Опишіть рівень інтеграційних та дезінтеграційних процесів на регіональному та субрегіональному рівні.
6. Визначте особливості інтеграційних процесів в Західній та Центральній Європі.
7. Прослідкуйте та охарактеризуйте динаміку інтеграційних та дезінтеграційних процесів на терені колишнього СРСР.

Тема 14. СУБ'ЄКТ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН І ПРОЦЕС ВЗАЄМОДІЇ ІНТЕРЕСІВ СУБ'ЄКТІВ В МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ. ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ТА МОРАЛЬНІ ВИМІРИ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН.

1. Поняття суб'єкта міжнародних відносин. Основні підходи до встановлення поняття суб'єкта в теорії міжнародних відносин. Індивіди, соціальні утворення, нації, етнічні групи в МВ. Держави, міжурядові та міжнародні організації недержавного характеру та інші соціальні інститути, що відіграють роль суб'єктів МВ.

2. Критерії типології суб'єктів міжнародних відносин.

3. Ресурси, інтереси та цілі діяльності учасників міжнародних відносин.

4. Роль міждержавних відносин в системі МВ. Політичний характер міжнародних стосунків. Система міждержавних відносин та її місце в процесі функціонування глобальної системи МВ. Концепція "національних суб'єктів".

5. Структура національного інтересу. Ієрархія інтересів суб'єктів. Поняття сфери інтересів. Взаємодія інтересів та процес утворення союзів і блоків. Типи союзів. Національні ролі Типологія. Національні орієнтації, національні цілі і цінності.

Ключові слова: Право, Мораль, Суб'єкт МВ, Міждержавні відносини, «Національні суб'єкти», «Національний інтерес», Структура, Союз, Блок, Інтереси суб'єктів МВ, Потреба, Інтерес, Мотив, Мета.

Поняття суб'єкта міжнародних відносин.

Окреме місце у дослідженні міжнародних відносин займає аналіз міжнародних відносин з точки зору функціонування та діяльності **суб'єктів (акторів, учасників) міжнародних відносин**, їх взаємодій та діяльності. Часто в теорії міжнародних відносин використовують поняття «актор» (від латинської – той, хто діє). Д. Догерті під терміном «актор» розуміє суспільну одиницю, яка характеризується достатнім рівнем організації та самостійністю діяльності. Для Дж.Розенау актор є цілістю, що впливає на світові процеси. Ф. Брайар, М.-Р.Джалілі визначають актором будь-яку особу, яка бере активну участь, відіграє важливу роль у сфері міжнародних відносин. Часто під актором розуміють будь-який авторитет, будь-яку організацію, будь-яку групу і навіть будь-якого індивіда, здатного відігравати певну роль, здійснювати вплив на міжнародні відносини.

У теорії міжнародних відносин існують різноманітні підходи до класифікації міжнародних акторів. **Найзагальніша класифікація поділяє їх на дві основні групи: державні та недержавні.** До державних відносять суверенні держави, а також створені суверенними державами міжнародні, міжурядові, міжпарламентські організації, у тому числі **наднаціональні** (зразком яких слугує Європейський Союз). До цієї групи також додають суб'єкти федерації, органи регіонального управління та місцевого самоврядування, національно-визвольні та сепаратистські рухи.

До **недержавних** міжнародних акторів належать неурядові міжнародні організації, транснаціональні корпорації, політичні партії та їх об'єднання, громадські, релігійні та інші організації, соціальні групи, світові клани. Інтереси та цілі діяльності учасників міжнародних відносин.

Держави є головними міжнародними акторами – діючими суб'єктами міжнародних відносин, основними елементами системи міжнародних відносин. Через свою активність держави впливають на міжнародні системи, певною мірою змінюють її. Кожна держава для оптимального здійснення своїх функцій мусить проводити певну політику за межами національних кордонів. Це об'єктивно викликає зв'язки держави, існування, функціонування та розвиток сфери міждержавних відносин.

Головним суб'єктом міжнародних відносин виступає "**національна держава**". У міжнародній політиці цим терміном позначають географічно обмежену, законно визнану цілісність, яка керується єдиним урядом і населення якої вважає себе єдиною нацією. Цей напрям діяльності сучасних держав називається зовнішньою політикою.

Зовнішня політика – це комплекс дій держави, спрямований на захист свого національного інтересу та поширення свого впливу на інші суб'єкти міжнародних відносин.

Поняття "національний інтерес" залишається достатньо абстрактною величиною. Тому, розкриваючи зміст участі суб'єкта в цій сфері, політологи виділяють поняття "види зовнішньої політики держав", а також "мета системи міждержавних відносин". У контексті системного методу розрізняють такі **види зовнішньої політики держав**:

- **агресивна політика** (характеризується прагненням держави досягнути експансіоністських цілей, спробами розв'язати внутрішні проблеми засобами зовнішньої політики);
- **активна політика** (будується на пошуках балансу між внутрішньою та зовнішньою діяльністю держави, на успішному виконанні нею ролі суб'єкта міжнародної політики);
- **пасивна політика** (властива державам, слабким в економічному, політичному і військовому відношенні, які намагаються пристосуватися до міжнародного середовища, перевівши свою зовнішню політику на позиції інших держав. Фактично така політика є відмовою від власного суверенітету або його частини);
- **консервативна політика** (пов'язана з прагненням колишніх "великих" держав зберегти свої впливи на міжнародній арені і досягнутий раніше баланс між внутрішньою і зовнішньою політикою).

Метою системи міждержавних відносин є збереження рівноваги сил, попередження розвитку конфліктів. Це історично забезпечується одним з трьох типів контролю:

- **імперським** (єдина держава конструює решту);
- **біполярним** (дві наддержави контролюють та регулюють взаємовідносини у межах своїх сфер впливу);
- балансу сил (три або більше держав контролюють дії одна одної за допомогою дипломатичних маневрів, зміни союзів та відкритих конфліктів).

На сучасному етапі держави залишаються головними та вирішальними суб'єктами міжнародних відносин, але абсолютизація їхнього значення в наш час, коли на сцену виходять інші гравці, перестає домінувати.

За прийнятним визначенням, суверенітет держави має два основні аспекти:

- здатність держави самостійно представляти свою владу на території, яку держава контролює
- самостійно приймати рішення в міжнародних відносинах, тобто чинити ті або інші дії без формальної підпорядкованості іншій державі.

Отже, у нинішніх умовах світового розвитку суверенітет держави належить до невід'ємних її атрибутів і є однією з ознак факту державності. Принцип суверенної рівності держав закріплено в статуті ООН, у пункті 1 статті 2 якого зазначено, що Організація Об'єднаних Націй «заснована на принципі суверенної рівності всіх її членів». Дії міжнародного права традиційно припинялися на кордонах суверенної держави, у межах якої все підкорялося її юрисдикції. З вищого принципу суверенітету випливав і принцип невтручання як зобов'язання інших суб'єктів не втручатися у внутрішні справи держави без згоди останньої. Таким чином, **повага суверенітету і невтручання тривалий час залишаються центральними принципами міжнародного життя, що сприяє мирному співіснуванню різних держав світу.**

Зрозуміло, що абсолютного суверенітету не існувало. Держави, укладаючи договори або створюючи відповідні закони, могли відмовитися від частини свого суверенітету навіть на двосторонньому рівні. Нині підтвердженням цьому можуть бути і принцип екстериторіальності дипломатичних представництв іноземних держав; і зобов'язання низки держав виконувати рішення Європейського суду з прав людини за скаргами власних громадян; і глобальні радіо-, телебачення та Інтернет, які втручаються практично без дозволу в державні справи, що є ознакою всезростаючої загальної глобалізації.

Принцип суверенної рівності було покладено в основу статуту Організації Об'єднаних Націй, створення якої знаменувало перехід світового співтовариства до обмеження можливостей застосування сили проти держав. Згідно з статутом ООН, кожна держава має право захищати свій територіальний суверенітет і жодна з інших держав не може його порушувати. Але, з другого боку, в статуті ООН зафіксована і норма про те, що за рішенням Ради Безпеки на такий суверенітет можна не зважати, якщо позиція держави кваліфікується як така, що порушує міжнародний мир та завдає шкоди іншим державам (здійснює агресію проти іншої). Здавалося б, у такому разі подібні санкції є виправданими. Були випадки, коли санкції (у т.ч. і збройне втручання) застосовувалися без юридичних об'рунтувань. Як, наприклад, операція США в Іраку, де втручання було здійснено без формальних підстав, якими мали б бути експертні висновки комісії Х. Блікса, що діяла під егідою ООН і займалася пошуком заборонених видів зброї. Суверенітет обмежувався без санкціонування ООН у 1978 р. вторгненням В'єтнаму в Кампучію, 1979 р. — Танзанії в Уганду, 1999 р. — НАТО в Косово тощо.

До зазначеного додамо, що держави, які підписали документи ООН про дотримання прав людини, зобов'язалися тим самим забезпечувати їх. Але яким чином це здійснювати, якщо держава реально не дотримує прав людини або права порушуються внаслідок військових конфліктів?

Проблемні питання, пов'язані з недотриманням прав людини, їхнім грубим поправленням у низці країн (Руанда, Судан, Демократична Республіка Конго, Чад тощо), змушують замислитися над тим, чи може держава вважатися суверенною, коли її уряд не тільки не виконує свої функції із захисту своїх громадян, а й нездатний до цього. У такому випадку на порядок денний виступає гуманітарне право. — право втручання заради захисту

людини-громадянина. Тобто виникає ідея втручання інших сторін всупереч волі самої держави.

Виокремлюються два засоби обмеження суверенітету: добровільний і примусовий. Добровільне обмеження суверенітету відбувається тоді, коли кілька держав створюють нову політичну спільноту або об'єднуються в союз, відмовляючись від деяких прав на користь наднаціональних органів влади. Найдальше просунулися в цьому країни Європи, утворивши систему взаємного втручання у внутрішні справи одна одної. Євросоюз відмовився від розмежування сфер внутрішньої та зовнішньої політики, відносини між його членами спираються на добровільний обмежений суверенітет і допущення втручання ззовні у випадку порушення домовленостей.

Примусове обмеження суверенітету відбувається у тих випадках, коли держава, застосовуючи силу, втручається у справи іншої з метою врегулювання її внутрішніх конфліктів. Втручання відбувається без згоди держави і без санкції міжнародного співтовариства. Примусове обмеження суверенітету має тимчасовий характер і триває доти, доки внутрішні конфлікти не будуть врегульовані або іноземні війська не залишать територію держави внаслідок інших причин. Отже, у застосуванні принципів примусового обмеження суверенітету можна помітити елементи наднаціональності, які також наявні у механізмі діяльності деяких спеціалізованих установ ООН. До такого характеру діяльності наближається і функціонування такої структури ООН, як ЕКОСОС (Соціальна і економічна Рада Об'єднаних Націй), що отримала мандат на координацію міждержавної діяльності у відповідних сферах.

Питання щодо застосування сили є одним із складних у міжнародній політиці. Дедалі більше прихильників, які вимагають перегляду положень статті 2 Статуту ООН, що не допускає втручання у внутрішні справи держави, за винятком тих випадків, коли події всередині держави загрожують міжнародному миру і безпеці. Під цей принцип провідні держави світу почали «підтягувати» регіональні кризи, де існували їхні прямі стратегічні інтереси. Поступово розширюються трактування загроз, спостерігається перегляд критеріїв втручання. Значущості набуває положення про гуманітарне право втручання: втручання у внутрішні справи іншої держави в разі порушення нею прав своїх громадян, безсилля влади, ведення громадянської війни, здійснення геноциду тощо. Право втручання застосовувалося під час чехословацьких подій («доктрина Брежнєва»), афганської війни (доктрини Брежнєва і Рейгана), ліванської та іракської операцій США тощо.

Хоча принцип суверенності закладено у систему міжнародної безпеки, його зміст і нині не можна назвати прозорим. Розмитість поняття дає можливість окремим державам для зловживань, насамперед у сфері прав громадян. Суверенітет у таких ситуаціях використовують у ролі правового прикриття, яке захищає державу від втручання в її справи з причин гуманітарного характеру.

Міжнародна практика свідчить, що більшість держав, чий суверенітет був де-факто обмежений під час миротворчих або гуманітарних операцій ООН (Сомалі, Афганістан тощо) на момент вторгнення були державами, які прийнято вважати недієздатними або такими, що розпадаються (failed). Вони перебували у стані або на порозі громадянської війни, причини якої полягали у релігійному (Судан і Ліван), міжетнічному (Конго, Руанда, Бурунді і Уганда) або політичному (більшість держав) протистоянні складових суспільства. Насилля в цих державах набуло перманентного характеру: масштаб людських втрат досяг у Лівані 140 тис. осіб, у Руанді — понад мільйон жителів, що змусило міжнародне

співтовариство втрутитися в їхні внутрішні справи. Кордони таких держав є відкритими, оскільки центральна влада не в змозі їх контролювати, напруження передається сусіднім країнам. Так, афганська криза й досі загрожує Узбекистану і Таджикистану, вона стала підґрунтям для екстремістського угруповання «Аль-Каїда», а напруження, що поширилося на ядерні держави (Пакистан), посилило небезпеку в регіоні.

У наш час в умовах зростання глобальної взаємозалежності людства категорії "**інтерес**" належить важлива роль у розумінні суті тих подій, явищ і процесів, які відбуваються у сфері міжнародних відносин. Вся зовнішньополітична діяльність держав виражається насамперед у прагненні відстоювати свої дійсні чи надумані **національні інтереси**. При цьому національний інтерес є усвідомленням і відображенням державних потреб, які відстоюються лідерами даної держави. Тому фактично під національним інтересом треба розуміти національно-державний інтерес. Традиційно **головний національно-державний інтерес** включає три основних елементи:

- воєнна безпека;
- економічне процвітання і розвиток;
- державний суверенітет як основа контролю над певною територією та населенням.

Таке тлумачення не суперечить твердженню Г. Моргентау, що "теорія ... світової політики повинна будуватися навколо поняття "національний інтерес". Г. Моргентау та інші політичні реалісти дали класифікацію національних інтересів. Тут вони виділяють наступні інтереси:

- постійні або фундаментальні (захист території, населення і державних інститутів від зовнішньої небезпеки; розвиток зовнішньої торгівлі та зростання інвестицій, захист інтересів національного капіталу за рубежем; взаємовідносини із союзниками і вибір зовнішньополітичного курсу);

- минущі або проміжні (перемога у збройному конфлікті, створення альянсу для досягнення конкретної мети на даному етапі розвитку міжнародних відносин, вступ до міжнародної організації);

- інтереси виживання (усунення загрози самому існуванню держави);
- життєві інтереси (захист безпеки і добробуту нації від серйозних потрясінь);
- периферійні або дрібні інтереси (інтереси локального характеру).

Треба зазначити, що без точного розуміння національного інтересу неможливо виробити правильний політичний курс, визначити відповідні орієнтації у сфері як внутрішньої, так і зовнішньої політики. Виходячи з цього, український дослідник В. Кириченко запропонував таке визначення цього поняття: "... Національний інтерес – це інтегральний вираз інтересів усіх членів суспільства, що реалізується через політичну систему. Ці інтереси поєднують інтереси кожної людини, суспільства в цілому".

Отже, оскільки найвищим національним інтересом будь-якої країни є збереження суверенітету і територіальної цілісності, то правильне визначення національного інтересу є необхідною передумовою забезпечення національної безпеки.

Держави відрізняються одна від іншої різними параметрами: розмірами, віком (історичні й нові держави), чисельністю населення, економічним потенціалом, мірою політичного впливу. За економічним критерієм виділяють три групи держав.

До першої групи належать **багаті держави**, під якими розуміють індустріально розвинуті держави з ринковою економікою та високим рівнем життя. Це перш за все, країни Великої сімки: США, Канада, ФРГ, Великобританія, Франція, Італія, Японія. До числа

багатих відносять і значних експортерів нафти Перської затоки - Бахрейн, Кувейт, Катар тощо.

До другої групи належать **нові індустріальні країни**, що зробили у 70-80-х роках різкий кидок у своєму економічному розвитку, але які поки що не зуміли наздогнати за рівнем життя держави першої групи: Китай, Індію, так званих "азіатських тигрів" (Сінгапур, Південна Корея, Малайзія), країни Латинської Америки (Мексика, Бразилія). Сюди відносяться і колишні соціалістичні країни Східної Європи.

До третьої групи належать **бідні країни** Латинської Америки, Африки, деякі колишні республіки СРСР.

Політичний вплив країн на міжнародній арені значною мірою визначається їх економічною та воєнною могутністю. У сучасному світі саме функціонування економіки безпосередньо визначає як міжнародний статус держави, так і боєздатність її збройних сил. Стосовно країн, які володіють сильним воєнним та економічним потенціалом і дипломатичним впливом, використовується термін "держава". При цьому у світовому співтоваристві виділяють власне наддержави і великі держави. Починаючи з 1945 р. і протягом наступних чотирьох десятиліть СРСР разом з США визначалися як **дві наддержави**. **Наддержаву від інших країн відрізняють три критерії:**

можливість масового і повного знищення, здатність впливати на розвиток всіх інших країн, неможливість для будь-якої коаліції нанести поразку одній наддержаві, якщо ця коаліція не підтримає інша наддержави.

Рівновага у міжнародному середовищі, яка здійснюється за схемою протистояння двох держав і підтримуючих їх коаліцій країн, визначається як біполярна модель світу. Після розпаду СРСР склалася однополюсна модель міжнародних відносин з єдиною наддержавою - США. Політологи хоч і прогнозують можливість в майбутньому багатополарність і появу інших держав, рівних за своєю могутністю США, все ж змушені визнати, що сьогодні США володіють всезагальною перевагою.

До великих держав, згідно з Г. Моргентау, відносять країни, що володіють воєнною силою і здатністю відстояти свою незалежність, економічним потенціалом і дипломатичним впливом. Сюди ж він додає і геополітичний фактор (простір і розташування країни). Як правило, до великих відносять країни, що володіють ядерним арсеналом і сучасними засобами його відправки, а також такі, що є постійними членами Ради Безпеки ООН (США, Росія, Великобританія, Франція, Китай).

За економічним і політичним впливом до великих відносять Німеччину і Японію. Щодо Росії, то в зв'язку з тим, що вона вважається спадкоємницею колишнього СРСР, то вона певною мірою займає сьогодні статус певного елемента світового політичного та економічного порядку.

Ключову роль на регіональному просторі відіграють середні держави, наприклад, Індія у Південно-Східній Азії, Мексика у Центральній Америці, Туреччина, яка намагається закріпити свій вплив у нових державах Середньої Азії.

Розрізняють також малі та мікродержави. Їх відрізняє невелика кількість населення (один - два мільйони) і неможливість самостійно захистити свій суверенітет.

Критерії типології суб'єктів міжнародних відносин.

До середини ХХ ст. світова політика будувалася з розрахунку державно-центристської моделі міжнародних відносин. Головним її суб'єктом виступали **держави**. Подібна схема міжнародних відносин була закладена Вестфальським миром (1648), який

підвів підсумок Тридцятилітній війні у Європі і визначив кордони між державами. Сучасна світова політика враховує той факт, що в теперішній час у світі існує більше ста дев'яноста держав. Але геополітики прогнозують, що процеси етнічного сепаратизму можуть призвести до створення приблизно чотирьохсот держав.

Суб'єктами політики світового масштабу є міжнародні організації, блоки і союзи, які співробітничать або протистоять один одному. Вони створюються на основі спільності інтересів країн-учасниць для реалізації певних економічних і військово-політичних завдань. Перші організації подібного типу з'явилися на початку ХХ ст., а сьогодні їх нараховується більше чотирьохсот. Існують різні типології міжнародних організацій. **Одна з найпоширеніших класифікацій передбачає виділення різних типів у відповідності з територіальною ознакою і напрямком діяльності.**

Залежно від першого критерію розрізняють:

- **універсальні міжнародні організації.** Такою є Організація Об'єднаних Націй (ООН);

- **міжрегіональні організації**, наприклад, Організація Ісламська Конференція;

- **регіональні організації і блоки.** Всього на світі нараховується шістдесят організацій подібного типу, наприклад, Європейський Союз, СНД, Організація Африканської Єдності, Співтовариство південноафриканських країн з метою розвитку, Регіональне економічне співтовариство у Латинській Америці, Асоціація Держав Південно-Східної Азії (АСЕАН);

- **субрегіональні організації**, наприклад, Бенілюкс, що об'єднує Бельгію, Нідерланди і Люксембург. Залежно від напрямку діяльності виділяють:

- **загальноцільові організації.** Такою організацією є ООН, що координує співробітництво країн-учасниць у різних сферах. Одна з найважливіших функцій - здійснення міжнародної безпеки, регулювання конфліктів. З 1948 р. ООН здійснила більше п'ятидесяти миротворчих місій у різних регіонах світу;

- **спеціалізовані організації.** Наприклад, ООН включає в свою структуру міжнародні організації, створені для координації зусиль країн у окремих галузях - Всесвітня Організація Охорони здоров'я (ВОЗ), міжнародна Організація Праці (МОП), ЮНЕСКО (організація, що займається питаннями культури, освіти і науки), Міжнародний суд, Міжнародний Валютний Фонд (МВФ), Міжнародне агенство з атомної енергетики (МАГАТЕ) тощо. Різні форми співробітництва здійснюються в межах Всесвітньої торгової організації (ВТО). Нарешті, необхідно пригадати, що протягом декількох десятиліть у другій половині ХХ ст. світова політика визначалася протистоянням двох воєнно-політичних блоків: Північноатлантичного союзу (НАТО) і Організації Варшавського договору.

Специфічною міжнародною організацією, яка володіє атрибутами політичної влади, є Європейський союз. Існуючий з 1979 р. Європейський парламент наділений законодавчою, бюджетною і контрольною функціями, але це не означає обмеження суверенітету держав, що входять у Союз.

Таким чином, серед недержавних учасників міжнародних відносин виділяють міжурядові організації, неурядові організації, транснаціональні корпорації та інші суспільні сили і рухи, що діють на світовій арені. Зростання їхньої ролі та впливу стали відносно новим явищем у міжнародних відносинах, характерним для післявоєнного часу. Спеціалісти виділяють **три основні риси міжнародних організацій:**

- політична воля до співпраці, яка зафіксована в установчих документах

- наявність постійного управлінського апарату
- автономність компетенцій і рішень. Такі риси повністю відповідають критеріям міжнародних, міждержавних і міжурядових організацій, їх можна визначити як об'єднання суверенних держав, які на основі міжнародного договору або хартії переслідують загальну мету. Тому, за висловом Б. Жак'є, "міжнародна організація володіє міжнародною правосуб'єктністю і власним волевиявленням".

Перші міжнародні організації з'явилися на початку XIX ст., коли за рішенням Віденського конгресу в 1815 р. була створена Центральна комісія з навігації по Рейну. З цього часу можна виділити їхні три різні види. Організації першого виду відносилися до XIX ст. і створювалися для вирішення насамперед економічних і технічних проблем як от Дунайська Європейська комісія 1856 р. і Міжнародний телеграфний союз 1865 р. Друге покоління відповідає періоду 1919 -- 1939 рр. Організації цього виду прагнули в першу чергу до забезпечення міжнародної безпеки, що особливо характерно було для Ліги Націй. Третє покоління відзначено тенденцією швидкого кількісного зростання: на кінець XX ст. нараховувалося понад 400 міжнародних організацій, серед яких особливо виділимо ООН. Таке швидке зростання можна пояснити одночасно політичним поділом світу, зростаючою взаємозалежністю та взаємодоповнюваністю держав і усвідомленням цієї солідарності, а також ускладненням і деталізацією системи міжнародних відносин.

Доцільно виділили три критерії класифікації міжнародних організацій:

- кількісний, що ґрунтується на чисельності держав в організації;
- якісний, який впливає із сфери діяльності міжнародних організацій;
- критерій, що базується на характері відносин між організацією і державами-учасниками.

На основі кількісного критерію відбувається протиставлення організацій всесвітнього масштабу організаціям регіонального масштабу. **Міжнародна організація має всесвітній масштаб, якщо вона запрошує до своїх лав усі держави, що відповідають даному визначенню згідно норм міжнародного права.** Прикладом таких організацій є (або були) Ліга Націй, ООН, Міжнародна Організація Праці тощо. Термін "регіональний" дозволяє позначити сукупність держав, відносини між якими настільки тісні, що виділяються із усієї системи: Європейське Економічне Співтовариство (Спільний Ринок), Рада Європи, Організація американських держав, Ліга арабських держав, Організація африканської єдності і т.п. До терміну "регіональний" можна додати поняття "субрегіональний". Воно стосується кількох держав, які зв'язані тісною близькістю і вирішенням спільних проблем (наприклад, створений у 1944 р. Бенілюкс з Бельгії, Нідерландів і Люксембурга). Регіональні організації значною мірою ґрунтуються на понятті спорідненості: континентальної (Організація американських держав, Рада Європи), етнічної (Арабська ліга, Рада із співробітництва держав Перської затоки), релігійної (Організація ісламської конференції), економічної (Спільний Ринок, Договір про вільну торгівлю в Північній Америці -- НАФТА), воєнної (НАТО, Варшавський договір).

За якісним критерієм потрібно відрізнити організації загального типу від спеціальних. **Метою організацій загального типу (ООН, Рада Європи, Конференція по безпеці і співробітництву в Європі) виступає сукупність мирних відносин і вирішення всіх міжнародних конфліктів.** Тому їх ще називають багатofункціональними міжнародними організаціями. Діяльність спеціальних організацій обмежується розв'язанням того або іншого виду проблем на регіональному рівні або ж на міжнародному

рівні. Прикладом таких однофункціональних спеціалізованих організацій можуть служити, наприклад, МВФ (Міжнародний валютний фонд), МБРР (Міжнародний банк реконструкції і розвитку), Всесвітній поштовий союз, Всесвітня метеорологічна організація, ЮНЕСКО (Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури), МАГАТЕ (Міжнародне агентство з атомної енергії).

Останній критерій, який ґрунтується на характері відносин між організацією і країнами-учасницями, дозволяє виділити міжнародні міжурядові організації із співробітництва (або координаційні) та наднаціональні (або субординаційні) організації. Організації із співробітництва у повному обсязі зберігають суверенітет держав, які входять до їх складу. Органи цих закладів, за незначними винятками, не мають повноважень на прийняття рішень. Найкращим прикладом такого типу організацій є ООН з особливими повноваженнями Ради Безпеки.

Наднаціональна або субординаційна організація користується переданими їй повноваженнями, завдяки чому вона може звертатися окрім самих державучасниць безпосередньо до вихідців з цих держав. Організацій такого типу дуже мало в порівнянні з організаціями із співробітництва. Прикладом такої організації може бути Європейський Союз, у рамках якого право приймати рішення мають Рада міністрів Співтовариства, Європарламент тощо.

Серед нетрадиційних міжнародних акторів останнім часом все більше зростає роль міжнародних неурядових організацій. Перші такі організації з'явилися ще в XIX ст. (Британське і Міжнародне товариства боротьби проти рабства, 1823 р.), а наприкінці XX ст. їх налічується вже понад 4 тис. Неурядові організації розрізняються за своїми розмірами, структурою, направленістю діяльності та її завданнями. На відміну від держав і міжурядових організацій, їхні рішення не мають для держав юридичної сили. Основною "зброєю" неурядових організацій у галузі міжнародної політики є мобілізація міжнародної громадської думки, а методом досягнення цілей -- тиск на міжурядові організації (насамперед на ООН) і безпосередньо на ті чи інші держави. Так, зокрема, діють Грінпіс, Міжнародна амністія, Міжнародна федерація з прав людини. Тому таких міжнародних акторів ще називають "міжнародними групами тиску".

Значний вплив на суть і направленість змін у характері міжнародних взаємовідносин справляють такі специфічні неурядові організації як транснаціональні корпорації. Вони, образно кажучи, "підточують" національний суверенітет держав у такій важливій сфері суспільних відносин як економіка. Мова йде про підприємства, заклади й організації, метою яких є отримання прибутку і які діють через свої філії одночасно в кількох державах. Водночас центр управління і прийняття рішень тієї або іншої транснаціональної корпорації знаходиться в одній із цих держав. Найбільші транснаціональні корпорації володіють величезними ресурсами, що дозволяє їм справляти суттєвий, а іноді й визначальний вплив у своїх інтересах як на політику окремих країн, так і на міжнародні відносини в цілому. Характерним прикладом у цьому плані в роль американських кампаній у скиненні уряду Сальвадора Альєнде в Чилі у вересні 1973 р. Про зростання ролі та впливу транснаціональних корпорацій свідчить і той факт, що в сучасному світі налічується понад 7 тис. цих міжнародних акторів, які мають 26 тис. філій у різних країнах на всіх континентах. Економічні процеси, які контролюються транснаціональними корпораціями, охоплюють більшу частину світової торгівлі, фінансових обмінів і передач передових технологій.

Процеси глобалізації сучасного світу значно розширили коло суб'єктів міжнародних відносин. Наприклад, серйозну конкуренцію національним державам у здійсненні політики складають **транснаціональні корпорації (ТНК)**. Вони стали самостійними суб'єктами не тільки економічних, але й політичних відносин. Сьогодні у світі нараховується тридцять п'ять тисяч транснаціональних утворень. Ядро ж світової господарської системи складають п'ятсот ТНК, які володіють необмеженою економічною владою. Під контролем ТНК знаходиться більше половини світового промислового виробництва, 63 % зовнішньої торгівлі, чотири п'ятих патентів і ліцензій на нову техніку, технологію і "ноу-хау". Дослідники, оцінюючи роль ТНК у сучасному світі, роблять неоднозначні висновки про перспективи національної держави.

Згідно з одним із підходів, ТНК суттєво підірвали суверенітет національної держави. При цьому вказується на те, що економічний потенціал найбільших ТНК можна порівняти з внутрішнім валовим продуктом провідних середніх країн. Стосовно до розвинутих країн ще можна говорити про двовладдя: держава захищає інтереси власних ТНК в різних регіонах світу, а ті, в свою чергу, забезпечують податкові надходження від міжнародної діяльності. Щодо іншої групи держав, що розвиваються, то їх економіка інколи повністю залежить від ТНК. Останні володіють різними способами впливу на уряди цих країн і можуть змушувати їх проводити політичний курс, який суперечить власним національним інтересам. Іншими інструментами впливу на національні уряди виступають міжнародні банки, фінансові і трастові компанії. Вони, як правило, пов'язують умови надання допомоги з дотриманням країнами певних правил гри і надають кредити тільки тим з них, які демонструють готовність наслідувати певному економічному і політичному курсу. Послаблення деяких функцій держави зовсім не означає, що вона перестала бути інститутом формування політики. Мова, видно, йде про те, що суттєво підірвана монополія держави у сфері регулювання національної економіки, фінансових потоків, екологічних, правових і соціальних проблем. Про розширення ролі у світовій політиці недержавних факторів свідчить і діяльність неурядових організацій - "Лікарі без кордонів", "Міжнародна амністія", "Міжнародний Червоний Хрест" тощо. Не можна не враховувати і контакти між політичними партіями, етнічними і релігійними діаспорами різних країн. Неурядові організації можуть прямо, обминувши владний уряд, апелювати до громадської думки інших країн у випадку порушення прав яких-небудь груп населення. Нарешті, міжнародного значення можуть набути навіть окремі особистості.

Нарешті, **ще одним нетрадиційним актором сучасних міжнародних відносин виступає окремий індивід**. Згідно концепції французького юриста Ж. Селля, держава є по суті, фіктивним утворенням, яке залежить від юридичної техніки, а всі його акти виконуються індивідами з метою захисту колективних інтересів. Індивід фактично перетворюється, хоча б частково або додатково, у суб'єкта міжнародних відносин слідом за державами, міжнародними організаціями і приватними об'єднаннями міжнародного масштабу. Тому в плані міжнародних відносин і згідно міжнародного права треба виділити:

- а) індивіда, якого слід захитати та
- б) індивіда, котрого слід покарати.

Права індивіда в міжнародному масштабі захищають Всесвітня декларація прав людини 1948 р., норми міжнародного гуманітарного права на основі Женевської угоди від 12 серпня 1949 р., пакти про громадянські й політичні права та про економічні, культурні

і соціальні права (обидва ратифіковані майже сотнею держав у 1990 р.) та ін. Дотримання прав людини стало свого роду міжнародним критерієм оцінки політики держав.

Питання співвідношення права і моралі завжди з найбільшою гостротою постає у періоди активізації кризових явищ, коли суспільство переживає серйозну трансформацію практично у всіх сферах соціального життя. Бурхливий кінець ХХ та початок ХХІ століть, що супроводжувалися порушенням норм міжнародного права, фактичним нерівноправ'ям, військовими конфліктами та застосуванням сили, демографічними та екологічними проблемами, стали роками суттєвих викликів для міжнародного права. У 2014 році агресія Росії проти України стала одним з таких викликів. Резонансною подією останніх днів стала пандемія коронавірусу, подолання якої призвело світ на поріг жорсткої економічної та політичної кризи (посилення протистояння США та Китаю). Сучасний світовий устрій динамічне трансформується за складною траєкторією: роль держав, міжурядових та неурядових організацій, транснаціональних корпорацій та інших акторів на міжнародній арені, зазнає суттєвих змін. Тому оцінка сучасного світового порядку з моральної позиції і виявлення перспектив його майбутнього розвитку вимагає від науковців пошуку нових методів та підходів у дослідженні міжнародно-правової дійсності.

У кожному суспільстві існує певна система соціальних норм, до якої належать право, мораль, звичаї, релігійні та корпоративні норми тощо. Загалом соціальні норми постають системою соціальної орієнтації, яку кожна людина отримує від народження у готовому вигляді, пристосовується до неї, або намагається певним чином змінити.

Соціальні норми є важливою частиною духовного світу суспільства, його буття. Вони інституціоналізуються, формуються у сталі суспільні відносини, зміни в яких зумовлюють необхідність переосмислення ролі цих соціальних регуляторів. Передусім це стосується таких ціннісних форм людського буття, які завжди мали значний вплив на розвиток суспільства. Від їх взаємодії залежить стан законності та правопорядку в державі, рівень правосвідомості громадян тощо.

Дослідження взаємодії права і моралі в суспільному регулюванні завжди буде мати важливе значення, оскільки без урахування їх багатоаспектного зв'язку система законодавства є неефективною.

Побудова стабільної економічної та політичної системи, формування громадянського суспільства і правової держави вимагає подолання колізій і протиріч між правом і мораллю, досягнення глибокої та гнучкої взаємодії між ними.

Дослідження взаємозв'язку права і моралі має важливе значення для оптимізації процесів соціального регулювання, що може стати важливою засадою соціального і духовного відродження України.

Тема взаємозв'язку права і моралі завжди цікавила дослідників. Однак переважно науковці приділяють увагу правовому або соціально-філософському аналізу взаємодії права і моралі. Тому цю тему можна вважати актуальною для написання монографічних досліджень, присвячених філософсько-правовому аналізу та з'ясуванню сутнісних засад взаємозв'язку права і моралі як соціальних регуляторів. Упродовж усієї історії розвитку філософсько-правової думки питання кореляції, співвідношення права і моралі було предметом наукових дискусій. У кожному суспільстві **право виконує роль стрижня суспільного устрою.**

Право й мораль у кожній історичній епосі взаємодіяли як соціальні регулятори. Історично особливості їхньої взаємодії визначаються конкретними умовами існування

соціуму, тобто станом розвитку економіки, політики, культури, соціальної структури суспільства тощо. Право і мораль розвиваються разом із суспільством як соціальні інститути. І хоча взаємодія й взаємовплив між ними історично набувають різних форм, змісту і значення, вони зберігають нерозривний внутрішній взаємозв'язок. Так, у минулому релігійні переслідування і втручання влади в особисте життя людей ґрунтувалося на ототожненні права й моралі.

Таким чином, законодавство поширювало свій вплив на внутрішній світ особистості, регулювало моральну гідність людських учинків. Різке відмежування права від моралі, навпаки, призводило до індиферентності права щодо моральних проблем. Тоді задача права звужувалася до розмежування зовнішньої свободи людей. А як саме люди скористаються своєю свободою (зважаючи на моральні вимоги чи ні) – це вважалося їх особистою справою, законодавчо не врегульованою.

Світовий досвід переконує, що взаємодія права і моралі актуалізується в переломні періоди історії суспільства, коли відбувається не лише трансформація економічного, політичного та соціального устрою, але й усього укладу життя. З розвитком і ускладненням суспільних процесів проблема взаємодії права й моралі стає все більш значущою. У сучасному суспільстві відбувається ускладнення її структури і процесів, вона вже не містить єдиної для всіх системи моральних цінностей. Плюралізм моралі зумовлює плюралізм праворозуміння, що призводить до розбіжностей розуміння взаємозв'язку права й моралі.

Таким чином, необхідно прагнути до того, щоб різні варіанти вирішення цієї проблеми не протидіяли, а співіснували і взаємодіяли. Право й мораль є елементами загальнокультурної нормативної системи, які органічно входять у соціальний контекст, водночас залишаючись автономними і самостійними. Однак питання щодо визначення співвідношення цих соціальних регуляторів донині залишається відкритим. Загалом у філософсько-правових дослідженнях переважає принцип моралізації права, згідно з яким, право залежить від моралі.

Моралізація права притаманна теоріям природного права, в яких природний і моральний порядок взаємопов'язані, а позитивне право має відповідати «природним» законам природи. Увагу в таких теоріях акцентують на основоположних правових ідеях – свободі, рівності, гуманізму, справедливості.

Авторитет позитивного права у межах цього підходу залежить від його здатності забезпечувати справедливість, оскільки несправедливе право не є правом. Позитивне право підлягає не лише інструментальній, але й моральній оцінці. ***Цінності природного права не зникають навіть після поглинання позитивним правом, а переходять до категорії узаконених, частково залишаючись у сфері власне моральних цінностей.*** За такої позиції право цілком не ототожнюють з мораллю, його розуміють як її «мінімум», важливу її частину, яку захищає держава. Так, С. В. Джолос зазначає, що «ідеалістичний характер природно-правових уявлень орієнтує суспільство на природне право як зразок і мірило позитивного права». Моралізація права має низку недоліків, зокрема вона розглядає сутнісні відмінності цих соціальних регуляторів.

Таким чином, повне підпорядкування права моралі є таким самим перегином, як і їх цілковите розмежування. Метою як моральних, так і правових норм є регулювання суспільних відносин, утвердження в житті суспільства загальнолюдських цінностей,

принципів свободи і справедливості. *Моральний вплив на людину і суспільство є необхідним, однак він не може гарантувати благо і почуття безпеки.*

Право також не є абсолютним гарантом благополучного життя в суспільстві, але без нього це благополучне життя буде неможливим. Співвідношення права й моралі є досить неоднозначним, але не виникає сумніву, що ці соціальні норми є вищими цінностями для людини і суспільства. Взаємозв'язок права і моралі має складний взаємозумовлений характер. Право створює умови добробуту суспільства, які містять вимоги щодо рівності всіх перед законом і розумної міри свободи. Беззаконня і вседозволеність призводить до морального занепаду, а право і законність можуть сприяти формуванню моральних критеріїв і звичок людей. Однак правова регуляція життєдіяльності людини повинна поєднуватися з моральною регуляцією і переконаннями.

Право і мораль діалектично взаємопов'язані й взаємозумовлені. Під впливом високоморальних норм і цінностей право постійно удосконалюється та чинить зворотний вплив на моральність, поведінку і традиції людей. Проте ця взаємодія є складною й неоднозначною.

Мораль і право мають різні критерії й соціальні виміри: мораль впливає на внутрішні спонукання людини, її совість і почуття обов'язку; право зосереджується на суб'єктивних правах окремих осіб, визначає і юридично забезпечує їхній статус, юридичні можливості, оцінює поведінку індивідів з точки зору правомірного й неправомірного, законного й незаконного. Ці соціальні норми по-різному «намагаються соціалізувати особистість, пригнічуючи природну агресивність, стримуючи природні інстинкти і пристрасті, що спонукають людей до діянь, небезпечних та шкідливих для оточуючих і цього суспільства».

Право визначає, підтримує та регулює зовнішній порядок, а мораль формує соціальні якості особистості. Право повинно захищати суспільство від небезпечних діянь осіб, які нехтують правами й інтересами інших людей та суспільства в цілому. Відмінність між правом і мораллю також виявляється у тому, що за наявності однакової ситуації, передумови, вони можуть розробити абсолютно різні, іноді навіть діаметрально протилежні способи її розв'язання.

Право може засуджувати і навіть карати різні форми аморальної поведінки, але може й утримуватися від переслідування цілої низки аморальних явищ. Моральний обов'язок спасіння й збереження людського життя у багатьох випадках може не бути громадянським обов'язком.

Існує багато прикладів, коли міркування вищого етичного порядку не відображаються у суспільній свідомості, тому тоді законодавець змушений створити норму, яка б дозволяла діяти відповідно до цих міркувань.

Закон може відображати ту мораль, яка хоча й існує в суспільстві, але поступово заміщається більш гуманістичним підходом. У подібних ситуаціях зазвичай багато залежить від авторитетних громадян, які здатні повернути суспільну думку у бік необхідних правових реформ. Однак існують такі сфери людської діяльності, де законодавець свідомо утримується від підтримки моральних норм, оскільки механізм правосуддя позбавлений гнучкості для вирішення конкретних проблем. До того ж, втручання у цю сферу скоріше призведе до ще більшого соціального зла, ніж його запобігання за допомогою чинних законів. Неминуча конкуренція між моральними і правовими оцінками часто призводила до соціальних конфліктів, єдиним варіантом вирішення яких були зміна та уточнення правових норм, або насильницьке придушення незадоволення (прошення боргів,

пом'якшення занадто суворих законів, придушення протестів, встановлення диктаторських режимів тощо).

Українські дослідники вважають, що в сучасному правознавстві, зокрема вітчизняному, панівною є думка, що «нездоланної перешкоди між правом і мораллю не існує, хоча вони і не збігаються», «домінантне становище належить юридичному типу праворозуміння, який сягає корінням ідей природного права, а тому неминуче розглядає право крізь призму моралі та етики».

На відміну від теорії природного права, в якій ці два різновиди соціальних норм ототожнювалися, і юридичного позитивізму, в якому їх розмежовували і протиставляли, сучасний підхід акцентує увагу на їхньому синтезі. Сфери дії правових і моральних норм часто не співпадають. Так, цілком поза сферою дії права перебувають моральні настанови і правила пристойності, опорою яких є моральна свідомість суспільства.

Право не може бути аморальним, але не всі правові норми потребують морального виправдання, наповнення моральним змістом. З іншого боку, надання моральним нормам сили закону, позбавить мораль її основоположної характеристики – свободи вибору. Право ж за своєю суттю є вимогою належної дії відносно інших людей і передбачає примус.

Як зазначає Г. Ю. Семігін, «там, де немає вторгнення у сферу чужої свободи, чужих прав і інтересів, там немає і підстав для правового втручання». Однак примус є і в моралі. Згідно з деонтологічною етикою І. Канта, моральні переконання сприймають певною мірою як внутрішню систему насильства: здійснення моральних учинків не повинно залежати від власних прагнень та бажань.

І. Кант вважає, що мораль є примусом, а моральний закон – категоричним імперативом, оскільки цей закон абсолютний. Різницю між моральним і правовим примусом І. Кант вбачає у тому, що в моралі індивід примушує себе сам, а в праві монополія на примус належить державі.

Часто увагу звертають на ще одну відмінність між правом і мораллю, яка полягає у тому, що у державі застосування сили здійснюють спеціальні правоохоронні органи, а мораль не має такої централізованої системи примусу. Ця відмінність також є досить розмитою: у міжнародному праві немає централізованого органу правопорядку. Охорона ООН, її поліція і війська формуються з армій окремих країн, а отже у миротворчих місіях ООН одні держави діють проти інших.

Таким чином, маємо констатувати: якщо право є системою примусу, то міжнародне право не відрізняється від міжнародної моралі, як його інколи і називають. У світській і релігійній моралі також існує застосування примусу (наприклад, заборона віруючим дивитись деякі фільми чи телевізійні програми, звертатися по медичну допомогу тощо). Протиставлення права і моралі має певні негативні наслідки. Байдужість права до моралі неминуче призводить до визнання права людини на аморальні вчинки, якщо лише вона формально не виходить за межі визначеної законом свободи. Саме тому, коли внаслідок різкого протиставлення права і моралі свобода особистості отримала загальноновизнаний статус, виникло прагнення знову зблизити їх. Ці соціальні норми не можуть відокремлено існувати і розвиватися. Як зазначає О. К. Абросімова, «це впливає із єдності самого суспільного життя».

Право і мораль у їх взаємодії – сила, що спрямовує й корегує людські вчинки, забезпечує порядок у взаєминах людей. Вони багато у чому співпадають, а тому ефективність права залежить від того, наскільки воно повно відображає й охороняє

моральні засади суспільного життя». За такого підходу правова норма не може бути етично нейтральною, оскільки містить аксіологічний аспект. Моральна цінність права полягає у тому, що воно відстоює принцип норми. Саме завдяки ціннісному аспекту можна визначити ефективність правової норми в соціальній регуляції.

Право, яке засновано на моральних принципах, легше сприймається людьми і не викликає відторгнення. Засобом його забезпечення буде не лише державний примус, але й громадська думка. Якщо ж право суперечить моральним переконанням суспільства, то його норми будуть ігнорувати і порушувати. Там, де право не захищає своїх громадян, відбувається «ампутація» моралі, що призводить до беззаконня та несправедливості. Історія цивілізації показує, що мораль також неможлива без права, оскільки немає моралі без свободи, а свободи – без правового забезпечення її гарантій.

Загальною сферою, що поєднує право й мораль, є прагнення встановити певні стандарти поведінки. У більшості цих основоположних стандартів право й мораль доповнюють і посилюють один одного. Життєдіяльність, безпека і процвітання людського співтовариства можливі лише за умов утримання від насильства і посягання на чуже майно. Кодекси моральних норм, що вимагають відмови від подібних дій, доповнюють силу закону, який також їх забороняє, а моральне засудження подібних дій підкріплюється юридичними санкціями.

Так, відомий англійський філософ Д. Ллойд стверджував, що «правові системи існують для підтримки моральних принципів у суспільстві, а моральний обов'язок коритися закону відіграє важливу роль у встановленні авторитету закону і забезпеченні його дотримання переважно без застосування примусу». Взаємодія моралі та права не є однією впливом однієї соціальної норми на іншу. Це процес взаємовпливу, який сприяє прогресу як моральних, так і правових відносин. Впливаючи на мораль, право сприяє більш глибокому її укоріненню в суспільстві, а під впливом моралі воно також постійно збагачується, зростає його авторитет і роль як соціального регулятора суспільних відносин.

У ролі найважливіших засобів соціальної регуляції право і мораль керують людськими вчинками, формують модель людської поведінки, зорієнтовану на пріоритет справедливості, загального блага, гуманності, законності, рівноправності та інших найважливіших принципів і правил людського співжиття. О. М. Єлманова справедливо зазначає, що: «об'єктивна зумовленість взаємодії права та моралі у сучасному правовому житті визначається тим, що правові закони втілюють принципи гуманізму, справедливості та рівності людей, тобто закони правої держави реалізують вищі моральні вимоги сучасного демократичного суспільства».

Отже, взаємодія права й моралі полягає в їх взаємній підтримці щодо упорядкування суспільних відносин. Вимоги моральних і правових норм співпадають з багатьма напрямками. Так, мораль однозначно засуджує здійснення правопорушень (особливо злочинів), а противоправна поведінка також зазвичай є аморальною. Вимоги права й моралі не завжди співпадають, а іноді суперечать один одному. Це можна пояснити різноманітністю соціальних відносин, взаємозв'язків, життєвих ситуацій, які не завжди можна оцінити однозначно.

Суперечності між ними можуть бути викликані як об'єктивними, так і суб'єктивними чинниками розвитку суспільства. Мораль, на відміну від повільного і складного процесу правотворчості, є більш гнучкою і може досить швидко змінюватися. Тому право часто відстає від розвитку норм моралі, або просто не відповідає їм. **Мораль**

орієнтує на певний взірець поведінки, моральний ідеал. Право ж встановлює допустимі норми поведінки, які можуть бути імморальними або, навіть, аморальними, але не протизаконними.

Таким чином, незважаючи на певну відокремленість і різні способи розвитку, право й мораль тісно взаємодіють у процесі соціально-нормативної регуляції. У тих випадках, коли право не передбачає можливість регулювання суспільних відносин наявними нормами, цю проблему можна вирішити, використовуючи моральні норми і навпаки. Існує об'єктивна необхідність коригування як самого суспільного життя загалом, так і соціальних регуляторів через процес їх вдосконалення та підпорядкування демократичним і правовим стандартам. Необхідно виробити такі правові норми, які охоплювали б якомога більше моральних принципів і висловлювали волю не лише законодавця, а й народу, як того вимагає Конституція України.

Пандемія коронавірусу, яка охопила світ з початку 2020 року, на думку С. Корунського, збіглася із заключною фазою трансформації старого доброго світоустрою, який ще недавно здавався непорушним. І тепер ці досягнення глобалізації та універсалізації міжнародного права, яких воно почало набувати наприкінці ХХ-початку ХХІ ст., набули зворотного процесу. Сергій Корсунський називає тенденції майбутнього коронавірусного світоустрою: подальше зниження ролі міжнародних організацій і багатосторонніх договорів та пріоритет вибудовування двосторонніх відносин перед об'єднанням зусиль у рамках коаліцій. *Пандемія поставила перед міжнародною спільнотою і питання морального характеру. **Перш за все*** – це відступ (дерогація) від деяких положень Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (ЄКПЛ, 1950 р.), можливість чого передбачено статтею 15 у випадках війни або суспільної небезпеки. Наскільки далеко уряди можуть зайти у цьому напрямку, яка ступінь суворості запроваджених державою обмежувальних заходів?

Юристи-міжнародники відмічають, що в майбутньому Європейський суд з прав людини, можливо будуть чекати справи, пов'язані з пандемією COVID-19 і він оцінюватиме відповідність Конвенції заходів, вжитих і державами, які заявляли про дeroгацію, і тими, хто промовчав. Висновки і пропозиції.

Підсумовуючи питання про співвідношення моралі та міжнародного права, необхідно зазначити, що: – по-перше, сучасні дослідження цього питання характеризуються різноманітністю концепцій та теорій, які можна звести до трьох підходів: заперечення загальнолюдських моральних цінностей як основи міжнародного права (позитивізм та реалізм), визнання найважливіших моральних норм фундаментальними основами міжнародного права (природно-правовий підхід) та взаємодія норм моралі та права у різноманітних формах як соціальний факт (соціологічні концепції); – по-друге, оскільки міждержавні відносини в реальності є міжлюдськими відносинами, то на них поширюють свою дію основні принципи загальнолюдської моралі.

Виражаючи прогресивні інтереси всього людства, усіх країн, норми міжнародної моралі мають бути розроблені у процесі розвитку міжнародного співробітництва, містити моделі необхідної поведінки держав і закріплені в міжнародному праві; – по-третє, відповідно психологічної концепції права, мотиви щодо дотримання правових норм у свідомості людини можуть бути різні, за аналогією і мотивація держав дотримуватися норм міжнародного права так само може відрізнятись.

З психологічної точки зору ступінь дотримання права значною мірою залежить від його престижу і авторитету в свідомості більшості населення. Відносно міжнародного права ступінь його дотримання залежить від того, наскільки високий його авторитет і наскільки воно у свідомості людей висловлює загальнолюдські цінності та інтереси людства в цілому; – по-четверте, міжнародне право повинно остаточно відійти від державоцентристського підходу, в основі якого лежить ідея національного суверенітету, до універсального суспільного інтересу – інтересу всієї міжнародної спільноти.

Спільність інтересів, неможливість вирішення цілої низки проблем національними або партикулярними чи регіональними засобами (міжнародний тероризм, проблеми екології і довкілля, поширення епідемій та пандемій, нерівність у доступі до нових інформаційних технологій тощо) повинні стати визначальним чинником функціонування міжнародного права; – по-п'яте, моральні норми без правового почуття не зможуть зберегти мир та порядок. Саме єдність та гармонійне співіснування моралі та права, де основою міжнародно-правової моралі є не інтереси та цінності окремих спільнот, а єдність національних і загальнолюдських інтересів, сприяють ефективності міжнародного права.

Міжнародне право ХХІ століття, будучи під впливом універсалізму, процесу глобалізації, прав людини у відповідь на нові виклики має виробити систему істинно рівноправних відносин на основі загальнолюдських моральних принципів та шляхом подолання монополії держав. Створення справедливого світового порядку неможливо без вироблення чіткого кодексу поведінки держав на міжнародній арені. Реформування міжнародного права повинно супроводжуватись і створенням нових, дійових і, навіть, жорстких механізмів впливу на держав-порушників цього кодексу.

Тема 15. МІСЦЕ І РОЛЬ УКРАЇНИ В СУЧАСНІЙ СИСТЕМІ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН.

Місце України в системі міжнародних відносин визначає її геополітичне становище, економічний потенціал та зовнішня політика. Україна є найбільшою за територією (603,7 тис. кв. км) суто європейською державою. За чисельністю населення вона посідає п'яте місце в Європі, поступаючись ФРН, Франції, Великобританії та Італії. Розташована у центральній частині Європи. Межує з Молдовою, Румунією, Угорщиною, Словаччиною, Польщею, Білоруссю, Росією. Має вихід до Чорного моря. Від СРСР Україна успадкувала значний економічний потенціал, більшу частину якого, щоправда, з різних об'єктивних і суб'єктивних причин – розрив господарських зв'язків з колишніми радянськими республіками, конверсія, не виважені реформи на догоду зарубіжним наставникам, розтягування загальнонаціонального надбання через недолугу приватизацію і навіть відверте його розкрадання високими посадовими особами держави, несприятливий інвестиційний клімат тощо – вже втрачено.

В цілому географічне розташування, розміри території, чисельність населення, потенційні економічні можливості України дають їй змогу мати статус великої європейської держави з власною геостратегічною орієнтацією. Виходячи з аналізу сучасної геополітичної ситуації, розстановки сил на міжнародній арені, своїх об'єктивних можливостей і геополітичного становища Україна має реальні передумови утвердитися в ролі регіонального політичного лідера. Для цього, разом з урахуванням закономірних

амбіцій і національних інтересів, їй треба поступово посилювати конструктивний вплив на загальну ситуацію в регіоні, до якого вона належить. Важливу роль тут може відіграти активне співробітництво й лідерство України у Балто-Чорноморському партнерстві, оскільки з огляду на своє геополітичне положення Україна є природним посередником між регіонами Балтійського і Чорного морів. Розширення зв'язків між Півднем і Північною Європою сьогодні настільки відповідає потребам часу, що за пасивності України роль посередника може перебрати на себе інша держава. Відтак, ми можемо стати свідками класичної і, на жаль, далеко не першої ілюстрації невикористаних можливостей. Співробітництво за лінією Північ-Південь сприятиме зміцненню безпеки в частині Європи між Балтійським і Чорним морями, що є надзвичайно важливим для України як у політичному, так і в економічному відношенні. Дуже важливою з точки зору підвищення міжнародної ролі України є активізація її участі в роботі Організації чорноморського співробітництва.

У субрегіональному вимірі Україна залишається великою регіональною державою із значним потенціалом, що надає їй шанс для активної політики щодо реалізації власних інтересів. Активна політична позиція України в ОЧЕС надасть можливість нашій країні реалізовувати свої інтереси, забезпечити зростання її авторитету в регіоні і світі, перетворити її на важливого регіонального гравця в нових геополітичних умовах, що сьогодні формуються. Ще на початку існування ОЧЕС Україна виступила з ініціативою включити в компетенцію цієї організації проблеми регіональної безпеки, зокрема, поступову демілітаризацію басейну Чорного моря та врегулювання конфліктів, виходячи з того, що розробка і реалізація заходів зміцнення довіри та безпеки у військово-морській галузі сприяє підвищенню безпеки як причорноморських держав, так і європейського континенту загалом. Тобто, як бачимо, напрямки міжнародної діяльності України є дуже різноманітними, але головними серед них є все ж таки, які насамперед визначають її роль як стратегічної держави, що, за висловом американського генерала В. Кернана, може стати магнітом, який зведе до купи Східну та Західну Європу. Ідеться, зрозуміло, про розвиток співробітництва в рамках Євроатлантичного партнерства і, що є головним, про реалізацію стратегічного курсу України на інтеграцію в ЄС, з одного боку, а з іншого, розвиток відносин добросусідського рівноправного партнерства з Російською Федерацією. Зрозуміло, таким чином, що само геополітичне положення України вимагає активної зовнішньополітичної діяльності у різних напрямках і тому одним із головних принципів української геостратегії, на нашу думку, має бути багатовекторність її міжнародної політики.

Багатовекторність слід сприймати не як постійні коливання зовнішньополітичного курсу, а у широкому розумінні, як розвиток і підтримка відносин з багатьма учасниками міжнародного життя. Для України це абсолютно раціональна і прагматична політика, яка, окрім усього іншого, викликана ще й тим, що в Україні поки що немає єдності стосовно визначення зовнішньополітичних пріоритетів і тому педалювання на одновекторності вносить лише зайвий розбрат в українське суспільство.

Активізація співробітництва на регіональному рівні була важливою ще й тому, що це для України – один з найреальніших шляхів до Європи. З одного боку, тісне співробітництво з країнами Центральної та Східної Європи, використання їх євроінтеграційного досвіду дуже цінне для нашої держави. З іншого – зміцнення лідируючих позицій України в регіоні дає змогу використовувати співробітництво з

європейськими і євроатлантичними структурами для утвердження її в ролі з'єднувальної синхронізуючої ланки між Сходом і Заходом. Саме тому регіональний вимір завжди був і залишається одним з пріоритетів зовнішньої політики України. Як можна зауважити на підставі принципів і напрямків співпраці України з НАТО, питання атлантичної інтеграції держави більш належить до політичної або інформаційної компетентності, а не до військової. Політичні спекуляції на тему готовності чи не готовності здаються заявами скерованими до Східного сусіда – Росії, і задоволення її потреб, або тимчасовими передвиборчими гаслами для певної верстви українського електорату. Нажаль, ці спекуляції більше дестабілізують, а ніж забезпечують стабільність і плідну співпрацю України з НАТО. Збільшення хаосу на політичній арені України послаблює впевненість західних інвесторів у захищеності їхніх інвестицій в державі, а членство України в НАТО могло б нівелювати та розвіяти їхні сумніви та побоювання. Таким, може бути 142 Міжнародні відносини і туризм: сучасність та ретроспектива один з багатьох з аргументів на користь зміни у сторону позитивного ставлення щодо НАТО в Україні.

Природно, що як держава – засновник Організації Об'єднаних Націй незалежна Україна розвивала традиції і примножувала досвід, набутий за попередні роки активної участі у діяльності ООН та її спеціалізованих установ. Підтвердженням авторитету України у цій міжнародній організації стало, зокрема, обрання її представника в 1997 р. Головою 52-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН. Крім того, у 2000 р. Україна обрана до складу непостійних членів Ради Безпеки ООН на 2000-2001 рр., головувала в цій міжнародній установі. Це свідчить про підвищення ролі нашої держави як активного і впливового учасника глобальних і регіональних процесів сучасності, поліпшення її політичного іміджу та зміцнення міжнародних позицій.

Ключовими критеріями, що впливають на роль нашої держави у новітній європейській спільноті, мають бути: відкрите громадянське суспільство, ефективне функціонування ринкової економіки, верховенство права, цивільний демократичний контроль над військовою сферою, послідовність і передбачуваність у зовнішній політиці, приведення національного законодавства у відповідність з європейськими стандартами, незалежність судової системи.

Таким чином, дотримання принципу рівнонаближеності та багатовекторності, послідовне взаємовигідне співробітництво в питаннях, що становлять національний інтерес України та зміцнення міжнародного політичного статусу, уникнення різкого нахилу від одного стратегічного напрямку до іншого мають лягти в основу стратегії України в існуючому геополітичному середовищі.

Український народ має давню історію відносин з іншими державами і народами – з часів Київської Русі. Відомо, що зовнішньополітична діяльність України під час її перебування в складі СРСР була істотно обмежена, оскільки права союзних республік на здійснення відносин з іноземними державами були передані загальносоюзним зовнішньополітичним органам. Щоправда, на початку існування СРСР Україна мала певні можливості впливати на формування зовнішньополітичного курсу Союзу (через своїх представників у союзних законодавчих і виконавчих органах влади, у дипломатичних місіях багатьох країн), але з 30-х років, коли Радянський Союз фактично перетворився на унітарну державу з надцентралізованою владою, Україна, як і інші союзні республіки, була їх позбавлена. Але і в цих умовах вона приймала участь у створенні ООН, розвивала економічні й культурні відносини з країнами світу.

24 серпня 1991 р. відбулася подія, про яку мріяли багато поколінь українців. На карті Європи з'явилася незалежна Україна, держава, що перевищувала за територією будь-яку європейську країну, за винятком євразійських: Росії і Туреччини. Набуття Україною державної самостійності набагато посилило значення міжнародних факторів у її розвитку. З огляду на це особливої уваги заслуговує вивчення її досвіду формування зовнішньополітичної стратегії та реалізації адекватної національним інтересам зовнішньої політики у сучасному динамічному та взаємопов'язаному глобалізаційному світі.

В умовах всеохоплюючих перетворень у світі сама категорія «міжнародні відносини» поповнюється новим змістом і дедалі відходить від формул, які склалися за доби панування монархічного принципу державного устрою і окреслювали формат лише політичних і воєнно-політичних подій та явищ, тобто зосереджували увагу на зовнішньополітичній діяльності державних інституцій.

Окрім політиків і дипломатів, до справ, які мають міжнародний характер, долучаються маси людей різних професій, станів, конфесій, не обтяжених взагалі державними посадами. Їх інтереси сягають торгівлі, промислового виробництва, мистецтва, літератури, освіти, науки тощо. Те, що відбувається поза міжурядовими угодами і протоколами, досить часто найглибше впливає на баланс міжнародних відносин, трансформуючись, зрештою, в імперативи самих політиків. Картину таких наслідків відображає «народна дипломатія» — публіцистичний термін, який останнім часом входить і в історіографію, засвідчуючи явище, закорінене ще у попередніх епохах.

Адже до «нетрадиційної» дипломатії вдавалися й державні мужі середньовіччя, посилаючи за кордон зі своїми дорученнями ченців, неогоціантів, письменників, на посади консулів призначали найчастіше власників торговельних фірм і банків, знаних в міжнародних ділових колах. Від України, яка впродовж різних періодів втрачала державність, презентантами за кордоном виступали ті, хто працював у громадських організаціях, освітянських закладах, в економіці. Саме в цих умовах виникають центри посередництва — товариства, періодичні видання, де обмін духовними набутками й інформацією беруть на себе діячі літератури і науки.

Завдання такої ініціативної праці виразно схарактеризувала 1903 р., називаючи себе «ученицею» Драгоманова, Леся Українка у листі до проф. Римського університету Анджело Де Губернатіса, відомого в Європі популяризатора культурних цінностей різних народів: «...Усіма засобами, якими я володію, сприяти поширенню українського питання в іноземних літературах, розтлумаченню літератури, життя й ідеалів нашого народу серед інших народів Європи» (лист від 2 січня 1903 р., відділ рукописів Центральної національної бібліотеки в м. Флоренції).

На хвилі громадських і професійних зв'язків від другої половини 19 ст. в університетах і наукових товариствах Центральної і Західної Європи поживляються студії української літератури, мови, історії і географії, що заклали підвалини міждисциплінарної науки україністики — в Німеччині, Італії, Франції, Англії, Австрії та інших країнах. До чинників взаємодії з народами та їх культурами приєдналися масові еміграційні рухи і утворення українських діаспор, а в Україні — поселення іноземних колоністів. Більш давню історію мають зв'язки, якими позначена поява і поширення на українських землях різних релігійних течій.

Особливої уваги заслуговує історичний досвід України у творенні й функціонуванні власних зовнішньополітичних служб, що забезпечували пряме представництво її інтересів

на державному рівні. Активні дії на зовнішньополітичному відтинку, які супроводжувалися укладанням угод і договорів, династичних шлюбів та обміном посольствами, демонструвала Київська Русь.

Дипломатію Української козацької держави під проводом Богдана Хмельницького очолювали і здійснювали органи її військової організації — Рада генеральної старшини, Генеральна військова канцелярія і особисто гетьман. Триваюча від тих часів перерва у формуванні самостійних політичних відносин завершилася на початку 20 ст. з постановням українських урядів різного напрямку, у складі яких вперше виникли спеціалізовані зовнішньополітичні відомства, а їх першочергові зусилля зводилися до боротьби за дипломатичне визнання своїх урядів, організації посольств, місій і консульств. Міжнародні відносини України — тема, якою переймається не одне покоління вітчизняних та зарубіжних дослідників. Її історіографія, проте, є досить строкатою щодо вибору й розробки проблем і сюжетів. Заповнення існуючих лакун і прогалин завдяки введенню в обіг незайманих історичних джерел, що розпочалося від 90-х рр. минулого століття, змінює стан дослідження на краще. На порядок денний постають питання створення узагальнюючих праць, присвячених як окремим періодам, так і в цілому історії міжнародних зв'язків України.

Внаслідок розпаду СРСР Україна стала незалежною державою і вийшла на міжнародну арену в якості самостійного суб'єкта світової політики. Цьому сприяли прийняття “Декларації про державний суверенітет України” (16 липня 1990 р.) та “Акту проголошення незалежності України” (24 серпня 1991 р.), а також його підтвердження всенародним референдумом в грудні 1991 р.

Набуття Україною державної незалежності 1991 р. набагато посилило значення міжнародних факторів у її суспільно-політичному, економічному і культурному розвитку. Розв'язання великої низки проблем, що постають перед країною, перейшло у сферу міждержавних відносин — двосторонніх і багатосторонніх. Важливі позиції в їх здійсненні цілком природно обійняла дипломатія.

Проте становлення України як суб'єкта міжнародних відносин є складним, суперечливим і довготривалим процесом. Пошук оптимальних концептуальних підходів до зовнішньої політики країни триває й досі. Окрім цього, варто зазначити, що зовнішня політика України упродовж майже усього періоду її незалежності залишається заручницею складних внутрішньополітичних процесів. Доводиться констатувати, на превеликий жаль, що за добу Незалежності, так і не вдалося їй визначитися остаточно з пріоритетами своєї зовнішньої політики, місцем і роллю на європейській та світовій арені. Все це актуалізує означену проблему. У запропонованій статті зроблено спробу проаналізувати особливості формування української зовнішньої політики як складової системи міжнародних відносин у нових умовах, утвердження України у сучасному глобалізаційному світі.

Насамперед зазначимо, що здобуття незалежності України синхронізувалося у часі з періодом закінчення “холодної війни” та започаткуванням так званого нового міжнародного порядку в умовах прискореної глобалізації світу, внаслідок чого наша країна опинилася в центрі масштабних геополітичних зрушень. Саме це поставило її перед викликом — ефективної адаптації до об'єктивно існуючих умов новітньої системи міжнародних відносин, визначило деякі особливості вироблення зовнішньополітичного курсу незалежної України. Їй з перших днів незалежності доводилось паралельно, з одного боку, розбудовувати справді суверенну національну державу, а з іншого — одночасно

включатись до різних інтеграційних об'єднань, які суттєво впливали на розбудову сучасної системи міжнародних відносин. Перед Україною постало завдання осмислення місця в новітній системі міжнародного облаштування життя, напрацювання і здійснення адекватної новим геополітичним умовам зовнішньої політики.

Важливим кроком на цьому шляху стало прийняття Верховною Радою Декларації про державний суверенітет (16 липня 1990 р.) і схвалення Акта проголошення незалежності України (24 серпня 1991 р.), затвердженого Всеукраїнським референдумом 1 грудня 1991 р., що відкрило нові перспективи зовнішньої політики України як самостійної держави і рівноправного члена світового співтовариства.

Україна проводить відкриту зовнішню політику на основі десяти принципів міжнародних відносин, які складені учасниками Наради з безпеки і співпраці в Європі в 1975р. Прагне адаптуватись до Європи на основі Паризької хартії для нової Європи (1990 р.), декларації “Виклик часові змін”, прийнятої в липні 1992 р. на зустрічі лідерів країн-учасниць Гельсінського процесу, у якій брала участь і Україну. Такий зовнішньополітичний курс закріплений ст. 18 Конституції України.

Зовнішня політика України носить системний характер. Її структурними елементами є інтереси, цілі, задачі, методи і напрямки зовнішньополітичної діяльності. Основні цілі, пріоритети та напрямки зовнішньої політики України сформульовані в “Декларації про державний суверенітет України” та у зверненні Верховної Ради України “До парламентів і народів світу” (від 5 грудня 1991р.).

Вищим національним інтересом України є її розвиток як незалежної, могутньої, впливової держави, яка здатна відігравати важливу роль у забезпеченні політико-економічної стабільності в Європі та вирішенні глобальних проблем.

Головні цілі зовнішньої політики України – забезпечення суверенітету країни як суб'єкта міжнародного права, гарантія національної безпеки, створення сприятливих умов для політичного, соціально-економічного й духовного розвитку українського суспільства та його громадян.

Досягнення цих цілей передбачає вирішення низки зовнішньополітичних завдань: забезпечення стабільності міжнародного становища України; збереження територіальної цілісності та непорушності кордонів; встановлення взаємовигідного співробітництва із всіма зацікавленими країнам; захист прав та інтересів українських громадян та юридичних осіб за кордоном; створення умов для підтримання контактів з українською діаспорою; присутність на міжнародній арені в якості надійного партнера. В ній також було проголошено, що ***Українська РСР виступає рівноправним учасником міжнародного спілкування, активно сприяє зміцненню загального миру й міжнародної безпеки, безпосередньо бере участь у загальноєвропейському процесі і європейських структурах, визнає перевагу загальнолюдських цінностей над класовими, пріоритет загальновизнаних норм міжнародного права перед нормами внутрішньодержавного права.***

Особливого значення набув процес формування концептуальних основ зовнішньої політики України, нормативно-правового її здійснення. У цьому зв'язку назвемо лише деякі документи Верховної Ради України, які сприяли зміцненню міжнародно-правового статусу України, її входження до світового співтовариства як суверенного суб'єкта міжнародного співжиття, зокрема: Про правонаступність України (12 вересня 1991 р.), До парламентів і народів світу (5 грудня 1991 р.), Про дію міжнародних договорів на території України (10

грудня 1991 р.), Про встановлення дипломатичних відносин із державами-суб'єктами колишнього СРСР (11 грудня 1991 р.), Про звернення Верховної Ради України до Північно-Атлантичної Асамблеї (ПАА) (3 червня 1992 р.), Про ратифікацію договору між СРСР і США про скорочення обмеження стратегічних наступальних озброєнь, підписаного у Москві 31 липня 1991 р. і Протоколу до підписаного в Лісабоні від імені України 23 травня 1992 р. (18 листопада 1993 р.), Про приєднання України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї від 1 липня 1968 р. (16 листопада 1994 р.). Це були документи загального характеру, які засвідчували вступ України на міжнародну арену, як самостійного суб'єкта. Згодом вони доповнювалися й іншими важливими рішеннями й постановами Верховної Ради України, зокрема основні принципи та напрями зовнішньої політики було викладено у її постанові від 3 липня 1993 р. “Про основні напрями зовнішньої політики України”. Зауважимо, що окреслені пріоритети зовнішньополітичної діяльності України на міжнародній арені загалом залишаються актуальними й тепер, понад два десятиліття після здобуття незалежності, визначають сучасну стратегічну спрямованість зовнішньополітичного курсу, Україна декларувала потребу своєї участі у всесвітніх міжнародних організаціях. Перед Україною постали завдання враховувати як загальнонаціональні інтереси на міжнародній арені, так і ті зміни, що відбувались у Європі та світі після розпаду СРСР і соціалістичної системи. Україна намагалась знайти своє місце у системі європейських відносин, вийти на політичну карту світу як самостійна, суверенна і незалежна держава, активний учасник міжнародних відносин.

Таким чином, основними завданнями зовнішньополітичної діяльності України є її утвердження й розвиток як незалежної демократичної держави, забезпечення стабільності міжнародного становища, розвиток двосторонніх відносин із сусідніми країнами, державами Заходу, Азії, Африки і Латинської Америки. Розпочинаючи зовнішньополітичну діяльність, Україна ставила перед собою амбітні завдання щодо розширення участі в європейському регіональному співробітництві, членства і співпраці в універсальних світових міжнародних організаціях. У контексті цих завдань та їх реалізації за добу Незалежності, на думку відомого українського дипломата й науковця А. Зленка, зовнішню політику України можна поділити на такі умовні етапи: перший – 1990–1991 роки – підготовчий період становлення суб'єктності України в міжнародних відносинах; другий – 1992–1994 – інституційне, кадрове та концептуальне становлення зовнішньої політики і дипломатичної служби України в системі міжнародних відносин; третій – 1995–1996 – закріплення ролі України в системі міжнародних відносин; четвертий – 1997–2000 – визначення стратегічного зовнішньополітичного курсу та робота над утвердженням України як реального лідера; 2004–2008 – розгортання стратегії європейської та євроатлантичної інтеграції України, вплив внутрішньополітичних процесів на міжнародні позиції України. Вважаємо, роки, що минули, були для України найважчим етапом визначення її зовнішньополітичних пріоритетів та їх реалізації, оскільки кількість складних і відповідальних завдань, які довелося вирішувати одночасно, були безпрецедентними у сучасній світовій історії. Однак, попри це Україна за складних і суперечливих умов, визначила характер і зміст вітчизняної політики на міжнародній арені, вона не тільки практично з “нуля” сформувала всі основні інституції держави, а й розбудувала їх за європейською демократичною моделлю.

За роки незалежності Україна стала повноправним членом світового співтовариства, посівши у ньому чітке місце, утвердилася як впливова європейська держава. Вже до першої

річниці проголошення незалежності статус відродженої Української держави визнали 132 країни, 110 встановили з нею дипломатичні відносини. Процес міжнародного визнання незалежної України згодом завершився встановленням з нею відносин майже всіма державами світу-членами Організації Об'єднаних Націй (ООН): станом на 1 січня 2004 р. Україну визнали і встановили з нею дипломатичні відносини 173 країни світу. Відповідно до міжнародних стандартів закладалися правові засади відносин України із зарубіжними країнами, що відображено у багатьох міждержавних та міжурядових угодах і договорах, укладених з нормами міжнародного права. Досягненню реального визнання світовим співтовариством сприяла міжнародна активність України.

Станом на 2011 р. Україна була членом 47 Міжнародних організацій, брала участь у роботі понад 100 постійних та тимчасових органів, створених відповідно до міжнародних угод та договорів, учасницею яких вона є. 15 Міжнародних організацій мають офіційні представництва в Україні. Про роль України у світі засвідчує її входження до ключових європейських політичних та економічних інтеграційних структур, а також поглиблення трансатлантичного співробітництва. Вона стала членом Організації з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ) з 30 січня 1992 р. З того часу бере активну участь у роботі всіх колективних керівних органів ОБСЄ (саміти держав-учасниць Організації, засідання Ради Міністрів та Постійної ради), виробленні та прийнятті ними рішень з різних аспектів її діяльності. ***ОБСЄ – це єдина трансатлантична безпекова структура, повноправним членом якої є Україна.***

У вересні 1995 р. Україна стала членом Ради Європи, приєдналася до ЦентральноЄвропейської ініціативи, підписала програму “Партнерство заради миру”, вивела свої відносини з НАТО на рівень поглибленого і розширеного співробітництва, підписала Угоду з Європейським союзом (ЄС). Така політична міжнародна діяльність сприяла розширенню рівноправної участі України в договірно-правових відносинах із зарубіжними країнами в усіх сферах міжнародного життя. Це насамперед проблеми загальної безпеки, роззброєння і зміцнення миру, забезпечення й захисту прав людини, охорони довкілля, збереження всесвітньої культурної та природної спадщини, використання транспортної мережі, морського судноплавства, супутникового зв'язку тощо.

Яскравим свідченням активізації зовнішньополітичної діяльності України є процес укладання на державному рівні двосторонніх широкомасштабних договорів про дружні взаємовідносини та співробітництво. Перший такий міжнародно-правовий документ Україна підписала 6 грудня 1991 р. з Угорською Республікою, 1992 р. – відповідно із Індією, Туреччиною, Польщею, Естонією, Францією, Болгарією, Монголією, Узбекистаном, Молдовою, Азербайджаном, у наступні роки – із Словаччиною, Чехією, Італією, а також з рештою країн Співдружності Незалежних Держав (СНД). Загалом лише на початок 2004 р. договірно-правова база міжнародних відносин України складала 10 тис. договорів і угод різного правового статусу.

Таким чином, маємо зафіксоване у низці міжнародних документів авторитетних європейських і трансатлантичних структур із зарубіжними країнами визнання важливості ролі й місця України на Європейському континенті, у світі.

Сьогодні Україна починає відігравати дедалі помітнішу роль на міжнародній арені, перед нею відкриваються нові перспективи. Незважаючи на складні часи протягом двадцяти років незалежності, несприятливі зовнішні та кризові внутрішні обставини українським дипломатам вдалося виконати головне – забезпечити суверенність,

територіальну цілісність, недоторканість кордонів України, захистити її громадян у всьому світі. Україна об'єктивно визначилася як велика європейська держава з глобальними інтересами, яка впливає на перебіг подій у світі. На думку авторів, головним позитивним результатом досліджуваного періоду є здобутий досвід участі у міждержавних організаціях, здійснення зовнішньої політики у нових геополітичних умовах. Саме він дозволяє тверезіше подивитись на оточуючу дійсність, а, отже, об'єктивніше забезпечувати проведення зовнішньополітичного курсу країни з врахуванням як міжнародних, так і внутрішніх чинників.

Розгорнутий після відновлення політичної самостійності Української держави процес становлення її зовнішньої політики протікав складно і неоднозначно. З одного боку, відбулися, як зазначено вище, позитивні зрушення, здобуті певні досягнення на міжнародній арені, водночас, на нашу думку, українська зовнішня політика все ще перебуває на етапі формування, йде пошук найоптимальніших шляхів її реалізації у сучасних умовах облаштування світового устрою. Проблемою залишається невизначеність Європи щодо України, з одного боку, і цілком очевидні претензії Росії на домінування в пострадянському просторі. На жаль, варто констатувати, що в Україні відсутня внутрішньополітична консолідація політичних сил із приводу зовнішньополітичних питань. Це істотно впливає на зовнішню політику України, її міжнародне становище у сучасному глобалізаційному світі.

Нині триває процес утвердження України на міжнародній арені, активно розбудовуються двосторонні стосунки й стратегічне партнерство з важливими для неї державами світу, розгортаються зв'язки з НАТО і ЄС, захист національних інтересів у складних взаєминах із окремими державами-сусідами. Відстоюючи свої національні інтереси, Україна намагається встановити баланс політичних та економічних відносин з країнами Заходу і Сходу, Півночі й Півдня. Політичний реалізм допомагає Україні розв'язати завдання збереження національного суверенітету за умов глобалізації та дальшого завоювання гідного місця на міжнародній арені.

Сьогодні, коли Україна є незалежною державою, взаємини зі світом та Європою мають широке наповнення, спираються на все зростаючу політико-правову базу міжнародних відносин. Вийшовши з тривалого спільного радянського минулого, Україна, на відміну від багатьох пострадянських держав, буде своє майбутнє на основі європейських демократичних цінностей. Український народ зробив чіткий цивілізаційний вибір на користь європейської демократії, утвердження прав і свобод громадянина й, тим самим, суспільнополітичного входження до Європи. Інтегруючись до сучасних міжнародних відносин та реалізуючи євроінтеграційний курс, Україна разом з європейською спільнотою намагається творити спільне майбутнє континенту, забезпечує незалежний поступ і входження до кола високо розвинутих постіндустріальних держав Європи та світу. Особливу увагу Україна надає розвитку двосторонніх відносин із сусідніми країнами, державами Заходу, Азії, Азійсько-Тихоокеанського регіону (АТР), Африки і Латинської Америки. В процесі розвитку міжнародних відносин Україна диверсифікує напрями своєї зовнішньої політики. Провідними партнерами України залишаються Російська Федерація, Сполучені Штати Америки, країни Європейського Союзу.

Ключовими орієнтирами у сучасній зовнішній політиці України є здійснення відкритого, послідовного, виваженого й передбаченого зовнішньополітичного курсу і

прагнення до рівноправного співробітництва з усіма зацікавленими партнерами; розбудова відносин з іншими державами та міжнародними організаціями на основі принципів добровільності, взаємоповаги, взаємовигоди й невтручання у внутрішні справи кожної зі сторін; засудження війни як знаряддя національної політики і намагання вирішення будьяких міжнародних спорів виключно мирними засобами; невисування територіальних претензій до сусідніх держав і невизнання жодних територіальних претензій до себе; дотримання принципу неподільності міжнародного миру та міжнародної безпеки, обстоювання у зовнішній політиці підходу “безпека для себе – через безпеку для всіх”; дотримання верховенства права в зовнішній політиці й визнання пріоритету міжнародного права.

Роки в умовах глобальних історичних зрушень стали епохою. Період з 1991 року є визначальним для трансформації сучасної системи міжнародних відносин. Саме ця доба є часом ствердження Української держави на міжнародній арені, здобуття гідного місця у світовому співтоваристві, наповнення конкретним змістом двосторонніх відносин з більшістю країн, з якими встановлені дипломатичні відносини.

Таким чином, підкреслемо, що нині Україна підтримує повномасштабні дипломатичні зносини з понад 170 державами всіх континентів, співпрацює у численних регіональних і світових організаціях, в універсальній і найвпливовішій з них — Організації Об’єднаних Націй, біля витоків якої стояла поряд з іншими країнами-засновницями. Вона є стороною понад 4 тис. міжнародноправових документів. Процеси глобалізації і взаємозближення народів та держав, що розгорнулися найбільш інтенсивно від 20 ст., позначаються на стрімкому зростанні зв’язків України із зарубіжжям, справляючи неминучі впливи на стан і динаміку зрушень у її внутрішньому житті.

На сучасному етапі міжнародні організації як форма міжнародного співробітництва та багатосторонньої дипломатії відіграють надзвичайно важливу роль. Для сучасних міжнародних організацій визначальною рисою є подальше розширення їх компетенцій та ускладнення структури. На сьогоднішній день, загальна кількість таких організацій наближається до 5 тисяч, з яких понад 400 - міжурядові. Тому можна із впевненістю говорити про світову систему міжнародних організацій, в центрі якої, безперечно, перебуває ООН.

Суверенність держави, окрім іншого, означає самостійність її зовнішньої політики. Набуття Україною ознак повноцінно розвиненої держави, суб’єкта міжнародних відносин відбувається за досить складних, суперечливих і певною мірою унікальних умов.

Після тривалого періоду монополії правлячих кіл у визначенні зовнішньополітичного курсу, тепер до його формування причетні сили з різними, часто протилежними соціально-політичними позиціями, і це ускладнює вироблення загальнодержавного курсу у міжнародних відносинах нашої країни.

Міжнародні політичні відносини активно досліджуються аналітиками. Вироблено низку концепцій, серед яких найпоширеніші:

Глобалістсько-футурологічні концепції, найхарактернішими рисами яких виступають:

майбутнє суспільство передбачається політично й економічно більш стабільним; визначальну роль у ньому відіграватимуть загальнолюдські норми й цінності; основою цього суспільства будуть структури громадянського суспільства.

На сьогодні Україна є повноцінним членом світової спільноти, чого не можна сказати про не таке вже й далеке минуле. Здобуття Україною державної незалежності поряд з багатьма іншими питаннями висунуло цілу низку проблем у сфері міжнародних відносин.

Це і вироблення власної позиції, стилю та навичок у відносинах із зовнішнім світом, це і новий, самостійний тип взаємин з державами колишнього СРСР, так званим «близьким зарубіжжям», це, з рештою включення України в інтеграційні процеси, які розгорнулися серед розвинутих країн Європи.

Виходячи з геополітичного положення України, можна виокремити декілька можливих варіантів її зовнішньополітичної стратегії:

1) орієнтація на інтеграцію в євразійський простір;

2) орієнтація на інтеграцію в європейські та євроатлантичні структури (ЄС і НАТО);

Досить привабливою для України є орієнтація на інтеграцію до Європейського союзу та НАТО.

Вступ до ЄС дав би Україні змогу використовувати сприятливі можливості міжнародного поділу праці, піднятися до рівня економічного, соціального й демократичного розвитку передових європейських країн. Європейська інтеграція - як ключовий пріоритет, який акумулює в собі цілий комплекс внутрішньо- та зовнішньополітичних зусиль України з метою наближення до ЄС та створення необхідних передумов для вступу до Європейського Союзу у майбутньому.

Органічною частиною євроінтеграційного курсу України є забезпечення дипломатичної підтримки завершення процесу приєднання України до СОТ. Євроатлантична інтеграція - захист інтересів безпеки України, участь у створенні євроатлантичного простору стабільності та безпеки, поступова інтеграція до НАТО. Реалізація цієї мети має бути досягнуто через використання механізмів співробітництва з НАТО, зокрема Плану дій та щорічних Цільових планів, а також приєднання до Плану дій щодо набуття членства. На двосторонньому рівні Україна прагне використовувати увесь потенціал стратегічного партнерства на основі взаємного інтересу та спільних підходів до розвитку відносин з США, Росією та Польщею; досягти та підтримувати добрі відносин з країнами-сусідами в атмосфері поваги до суверенітету та територіальної цілісності. Україна досягатиме мети з просування в регіоні європейських цінностей, зокрема шляхом активної участі у розв'язанні заморожених конфліктів.

Україна проводить активну багатосторонню політику в рамках універсальних та регіональних міжнародних організацій. Участь в ООН спрямована перш за все на просування інтересів України у процесі прийняття найважливіших для усієї світової спільноти рішень.

Діяльність у рамках ОБСЄ залишатиметься важливим чинником доповнення та розширення регіональної та загальної стабільності і безпеки в Європі. Важливим пріоритетом для забезпечення стратегічних інтересів України є економічна експансія як на традиційних, так і нових ринках для українських товарів та послуг на Близькому Сході, в Латинській Америці, Азії та Африці.

Пріоритетними напрямками України визначила наступні:

Європейська інтеграція – як ключовий пріоритет, який акумулює в собі цілий комплекс внутрішньо- та зовнішньополітичних зусиль України з метою наближення до ЄС та створення необхідних передумов для вступу до Європейського Союзу у майбутньому. Органічною частиною євро інтеграційного курсу України є забезпечення дипломатичної

підтримки завершення процесу приєднання України до СОТ. Європейський Союз, який об'єднує 27 держав-членів (у липні 2013 р. його 28-м членом офіційно стала Хорватія) пройшов всі етапи інтеграційного будівництва - зону вільної торгівлі, митний союз, політичний союз – і став найбільшим у сучасному світі політико-економічним творенням з самим великим валовим внутрішнім продуктом, який досяг у 2011 р. 12, 65 трлн, євро, чи 25,2 тис. євро (33.5 тис. дол.) на душу населення, загальна чисельність якого складає 503 млн. людей. ЄС займає перше місце у списку як світових експортерів товарів і послуг (32,9% об'єму світового експорту у 2011 р.), так і світових імпортерів (33,5% об'єму світового імпорту). Успішність, безпосередня близькість і значущість ЄС для пострадянських держав визнали використання європейської моделі у євразійському інтеграційному будівництві.

Євроатлантична інтеграція – захист безпекових інтересів України, участь у створенні євроатлантичного простору стабільності та безпеки, поступова інтеграція до НАТО. Реалізація цієї мети має бути досягнута через використання механізмів співробітництва з НАТО, зокрема Плану дій та щорічних Цільових планів, а також приєднання до Плану дій щодо набуття членства.

На двосторонньому рівні Україна прагне використовувати увесь **потенціал стратегічного партнерства** на основі взаємного інтересу та спільних підходів до розвитку відносин з США, Росією та Польщею; досягти та підтримувати добрі відносини з країнами-сусідами в атмосфері поваги до суверенітету та територіальної цілісності. Україна досягатиме мети з просування в регіоні європейських цінностей, зокрема шляхом активної участі у розв'язанні заморожених конфліктів.

Україна проводить активну багатосторонню політику в рамках універсальних та регіональних міжнародних організацій. Участь в ООН спрямована, перш за все, на просування інтересів України у процесі прийняття найважливіших для всієї світової спільноти рішень. Діяльність в рамках ОБСЄ залишатиметься важливим чинником доповнення та розширення регіональної та загальної стабільності і безпеки в Європі.

Важливим пріоритетом для забезпечення стратегічних інтересів України є економічна експансія як на традиційних, так і нових ринках для українських товарів та послуг на Близькому Сході, в Латинській Америці, Азії та Африці.

Постійним пріоритетом зовнішньої політики та сферою особливої уваги дипломатичних та консульських установ України є захист громадян України за кордоном та прав української діаспори, які постійно знаходяться в центрі уваги.

Не переслідуючи агресивних цілей, Україна підтвердила дотримання умов договору 1991 р. між США й СРСР про обмеження й скорочення стратегічних ядерних наступальних озброєнь, намір у майбутньому стати без'ядерною й нейтральною державою. Україна дотримується угоди про звичайні сили в Європі 1990 р. і формує свій військовий потенціал у межах мінімуму, необхідного лише для оборонних цілей. Така зовнішньополітична стратегія обумовила активне визнання України багатьма державами, встановлення з нею дипломатичних відносин.

Обнадійливим є **розвиток відносин України із західноєвропейськими країнами**, які є наслідком визнання її важливого геополітичного положення. В інтересах України відновлення колишніх і налагодження нових економічних зв'язків з пострадянськими країнами, насамперед з Росією. Відносини між країнами СНД складаються непросто. Певні проблеми є й у російсько-українських відносинах. До того ж різної політичної сили в

Україні неоднаково уявляють собі її зовнішньополітичну стратегію. Одні пріоритетною вважають орієнтацію України на Захід, відмежування від Росії, інші віддають перевагу орієнтації на схід, насамперед на Росію. Одні виступають за нейтралітет України, інші – за її активну участь у колективних зусиллях на підтримку миру і безпеки у світі. Геополітична орієнтація України на Європу не означає ізоляцію від Росії. Реальне становище України вимагає спрямування зовнішньополітичних зусиль туди, де можна забезпечити свої національні інтереси. Важливо також визначити, якою мірою її участь у процесах, які відбуваються в Європі, в Росії, інших країнах СНД узгоджуються з цими інтересами.

Факторами впливу української держави на міжнародні справи є наступні: географічне положення України – вона має внутрішньо об'єднану територію, вихід до моря, налагоджені канали зв'язків з багатьма країнами Європи та Азії; багатомільйонне населення ставить Україну в ряд великих держав світу; багаті залежи вугілля, залізної та марганцевої руди, плодоносні чорноземи, значні запаси прісної води, сприятливий для здоров'я клімат; розвинена енергетика, металургійна та машинобудівна галузі промисловості, могутній потенціал літакобудування, космічної та військової галузей; боєздатні військові сили; відсутність гострих міжнаціональних конфліктів; визнання українським суспільством в якості пріоритетних загальнолюдських цінностей та засудження подвійних стандартів; поступовий розвиток демократичної політичної системи; бажання більшості населення бачити українську державу міцною та процвітаючою; зростаюча популярність України в усіх сферах суспільного життя у світовому співтоваристві тощо.

Разом з тим, існують і такі **фактори, які послаблюють впливовість України:** близькість України до країн, під експансією яких перебувала її територія; виникнення тенденції до скорочення приросту населення; відсутність необхідної кількості нафти, газу, бавовни та інших природних ресурсів; послаблення економіки країни конверсією виробництва, зміною структури його галузей та ринку збуту продукції, зростанням тіньового сектору, великим фінансовим боргом перед зарубіжними державами; спроби деяких країн проводити спробу неоколоніалізму щодо України шляхом встановлення нерівноправних цін, економічного тиску, нав'язування не вигідних угод з метою обмеження її політичного суверенітету; відсутність міцної соціально-політичної, національної, ідеологічної та релігійної єдності народу України; існування в його середовищі пан українських, проросійських, проамериканських та інших настроїв і навіть сепаратистські дії. Все це підтвердження того, що Україна молода держава. Її зовнішньополітичний курс, геополітичні орієнтації ще виробляються й конкретизовуватимуться відповідно до міжнародної ситуації. Але принципи, які в основі цього курсу, відповідають прогресивним тенденціям сучасного світового політичного процесу і сприятимуть позиціонуванню України в якості повноправного члена світового співтовариства.

Україна - молода держава. Її зовнішньополітичний курс, геополітичні орієнтації ще виробляються і конкретизуватимуться відповідно до міжнародної ситуації. Але принципи, які в основі цього курсу, відповідають прогресивним тенденціям сучасного світового політичного процесу. Глобалізація світових політичних процесів набирає прискорення. Вона має свої передумови й фактори. Такими факторами є: створення технічної бази для міжнародних сполучень; інформаційна революція; інтерналізація капіталу; зростаючий дефіцит природних ресурсів; демографічний вибух, особливо в мало розвинутих регіонах; екологічні загрози людству; розповсюдження зброї масового знищення; посилення міграції населення. Отож, із вище написаного можна зробити висновки, що Україна бере активну

участь у формуванні політичних умов на міжнародній арені тим, що є членом багатьох впливових міжнародних організацій, в межах яких вона провадить активну роботу, яка, до того ж, віддзеркалює не лише загальні, а й національні інтереси нашої держави. З моменту досягнення незалежності Україна отримала членство у впливових міжнародних організаціях однією з перших з числа колишніх республік СРСР, що говорить на користь нашої держави, є показником зростаючого авторитету України в світі. Але, як говорить давня мудрість, краще якість ніж кількість. Тому, як на мене, Україна перш за все має вдосконалювати та покращувати свою роботу в організаціях, членом яких вона вже є,

Глобальний характер змін, які безпосередньо вплинули на міжнародний статус України й визначають її місце у світовому співтоваристві, зумовлений основними чинниками: руйнуванням системи балансу сил, що була за часів "холодної війни"; домінуванням США як єдиної світової супердержави після розпаду Радянського Союзу й Варшавського Договору; збереженням та посиленням НАТО як системи колективної безпеки трансконтинентального характеру і водночас слабкими механізмами врегулювання конфліктних ситуацій, якими володіють Європейський Союз та ОБСЄ; тенденцію до оформлення багатополосного контуру, зокрема, з метою створення противаги політичному та економічному впливові США, з відмінними за політичною, економічною, військово-технічною могутністю центрами тяжіння; намаганнями конструювання загальноєвропейської — трансатлантичної — євразійської системи колективної безпеки.

Фундаментальним для зовнішньої політики України як європейської держави залишається забезпечення зовнішніх чинників національного розвитку й безпеки, її активна участь у розбудові нової системи міжнародних відносин та подальшого формування сприятливого клімату для розвитку політичного, економічного та культурного співробітництва з усіма країнами світу на двосторонніх і багатосторонніх засадах. Україна здобуде статус самостійного геополітичного учасника, створивши тим самим основу для успішного національного розвитку і зробивши украй важливий внесок у формування новітньої системи безпеки. Таке веління часу і майбутнє Української держави.

РЕКОМЕНДОВАНІ ДЖЕРЕЛА:

Основна література:

1. При упорядкуванні конспекту лекцій з навчальної дисципліни «Теорія міжнародних відносин» були використані матеріали Тернопільського Національного Економічного Університету ННІМЕВ ім. Б. Гаврилишина (укл. Гнасевич Н. В., канд. філософських наук, доц. каф. філософії та політології); а також підручники: Мальський М. З., Мацях М. М. Теорія міжнародних відносин: Підручник / М. З. Мальський, М. М. Мацях. 4-е вид. К.: Знання, 2011. 406 с.; Цимбалістий В. Ф. Теорія міжнародних відносин: навч. Посіб. В. Ф. Цимбалістий. 3-тє вид. доповн. та випр.- Львів: Новий світ – 2000, 2007. 360 с.)
2. Асиметрія міжнародних відносин О. Заремба, Пол Даньєрі, М. Капітоненко, В. О. Кременюк. К.: СтилоС, 2005. 555 с
3. Внучко С. Миколаївна Політична глобалістика. С. Внучко. К.: ВПЦ «Київський університет», 2017. 384 с.
4. Гантінгтон, С. П. Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку : Пер. з англ. / С. П. Гантінгтон. Львів : Кальварія, 2006. 472 с.

5. Герасимчук Т., Киридон А., Троян С. Наука про міжнародні відносини (базові категорії, методи, концепції): Навч. посібник. Т. Герасимчук, А. Киридон, С. Троян. Рівне, 2007. 72 с.
6. Гелей С. Д., Рутар С. М. Політологія: навч. посібник / С. Д. Гелей, С. М. Рутар. К.: Центр навчальної літератури, 2019. 348 с.
7. Горбач О. Н. Політологія : навч. посіб. Олександр Горбач, Руслан Демчишак; Нац. ун-т «Львів. політехніка». 3-тє вид., допов. та перероб. Львів : Вид-во Львів. політехніки, 2016. 259 с.
8. Кіссінджер Г. Світовий порядок. Роздуми про характер націй в історичному контексті. Г. Кіссінджер. К.: Наш формат, 2017. 320 с.
9. Мальський М. З., Мацяк М. М. Теорія міжнародних відносин: Підручник. Київ: Знання, 2007. 461 с.
10. Міжнародні відносини: історія, теорія, економіка. Навчальний посібник / За ред. М. З. Мальського і Ю. М. Мороза. Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. І.Франка, 2010. 463 с.
11. Основи теорії міжнародних відносин: навч. Посібник. Я. Б. Турчин, Л.О. Дорош, М. В. Здоровега, О. Я. Івасечко, У. В. Ільницька, О. В. Кукарцев, Ю. Р. Лемко, Ю. Я. Тишкун. Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2015. 244 с.
12. Піча В. М. Політологія: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. освіти / В. М. Піча, Н. М. Хома; за ред. В. М. Пічі. 5-тє вид., випр. і допов. Львів: Магнолія, 2014. 303 с.
13. Політологія: Підручник За ред. О. В. Бабкіної, В. П. Горбатенка. 3- тє видання, перероб., доп. Київ: ВЦ «Академія», 2015. 567 с.
14. Теорія міжнародних відносин. Міжнародні відносини та світова політика : навч. посіб. М. П. Требін. Л. М. Герасіна, В. Л. Потрібна та ін. Харків : Право. 2016. 540 с.
15. Троян С. С. Вступ до теорії міжнародних відносин: Навчальний посібник. Київ: НМЦВО, 2000. 139 с.
16. Цимбалістий В. Ф. Теорія міжнародних відносин. Навчальний посібник. В. Ф. Цимбалістий Львів : Новий Світ, 2010. 360 с.
17. Шляхтун П. П. Політологія (теорія та історія політичної думки): Підручник. П. П. Шляхтун. К.: Центр навчальної літератури, 2019. 472 с.
18. Чекаленко Л. Д. Зовнішня політика і безпека України. К., 2015. 404 с

Додаткова література:

19. Арендт Х. Джерела тоталітаризму Х. Арендт ; пер. з англ. К. : Дух і літера, 2005. 584 с.
20. Актуальні проблеми розвитку зовнішньополітичних пріоритетів України / Попеску І. // Персонал.- 2014.- № 6. с.48-57
21. Бжезінський З. Велика шахівниця. Львів, ІваноФранківськ : «Лілея-НВ», 2015. 236 с.
22. Внучко С. Миколаївна Політична глобалістика / С. Внучко. К.: ВПЦ «Київський університет», 2017. 384 с.
23. Гантінгтон, С. П. Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку : пер. з англ. Львів : Кальварія, 2006. 472 с.
24. Гончарук-Чолач Т. В., Джугла Н. В. Політична соціологія: навчальний посібник / За ред. Гончарук-Чолач Т. В. Тернопіль: Видавничо-поліграфічний центр «Економічна думка ТНЕУ», 2018. - 250 с.
25. Гуменюк Б. Сучасна концепція міжнародних відносин Політика і час 2007. №4 с. 21-54.
26. Єремєєва І. А. Проблеми миротворчості ООН в умовах трансформації міжнародних безпекових інститутів. Politicus. 2016. №1. С. 204-209.

27. Зовнішня політика у постбіполярному світі (аналіз. проблеми. прогнози): Монографія / Наукова редакція С. С. Трояна. Київ, 2014. 189 с.
28. Іжнін І. Проблема суверенітету і конфлікту у сучасних міжнародних відносинах. Вісник Львівського університету. Серія: Міжнародні відносини. 2013. Вип. 32. С. 40–46.
29. Капітоненко, М. Г. Міжнародні конфлікти: навчальний посібник для студентів ВНЗ Київ : Либідь, 2009. 352 с.
30. Кіссинджер Г. Світовий порядок. Роздуми про характер націй в історичному контексті. Київ: Наш формат, 2017. 320 с.
31. Кириченко В. Українсько-російські відносини: час дій. Віче. 2014. №3. с.55-79
32. Ковальова О. О. Стратегії євроінтеграції: як реалізувати європейський вибір: Монографія. К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького н Ан України, 2013. 338 с.
33. Литвин В. М. Історія України: Навчальний посібник В. М. Литвин, В. М. Мордвінцев, А. Г. Слюсаренко. К., 2008.
34. Політологія. Хрестоматія. / Автори – упорядники: проф. Кремень В. Г., проф. Кулагін Ю. І., доц. Латигіна Н. А., проф. Полуріз В. І. та ін. К.: «Альтерпрес», 2004. 827 с.
35. Рябов С. Теорія міжнародної політики // Політологічні читання. 2015. №1. с.71-113
36. Салобай В. Україна в системі міжнародних відносин. Становлення міжнародної незалежної політики // Генеза: філософія, історія, політологія, К., 2014. 156 с.
37. Стрельцов Є. Л. Міжнародні конфлікти: спроба визначення. Актуальні проблеми держави і права. 2015. Вип. 75. С. 227–234.
38. Толстов С. Міжнародна система початку ХХІ століття. UA Foreign affairs. 2013. № 9. С. 8-11.
39. Шергін С. О. Міжнародна система, безпека і глобальний розвиток: Конспект лекцій. К., 2016.
40. Яковенко Н. Вступ до історії / Н. Яковенко. К.: Критика, 2007. 368 с.

Інформаційні ресурси

1. Офіційний сайт Верховної Ради України - <http://www.rada.gov.ua/>
2. Офіційний сайт Кабінету Міністрів України «Урядовий портал» <http://www.kmu.gov.ua/>
3. Міністерство закордонних справ - <http://mfa.gov.ua/ua>
4. Організація Об'єднаних Націй - <http://www.un.org/>
5. Північно-атлантичний союз - <http://www.nato.int/>
6. Європейський союз - <http://eeas.europa.eu/>
7. Організація з безпеки та співробітництва в Європі - <http://www.osce.org/>
8. Рада Європи - <http://www.coe.int/web/portal/home>
9. "Україна-Європейський Союз"- офіційний сайт. <http://ukraine.eu.mfa.gov.ua/>

Бібліотеки України:

1. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/>
2. Одеська національна наукова бібліотека URL: <http://www.odnb.odessa.ua/>
3. Електронна бібліотека: URL: <http://www.info-library.com.ua/>
4. Наукова бібліотека ім. М. Максимовича Київського національного університету ім. Тараса Шевченка URL: www.library.univ.kiev.ua (дата звернення: 03.08.2020).
5. Наукова бібліотека Національного університету “Києво-Могилянська академія” URL: <http://www.ukma.kiev.ua/ukmalib>
6. Національна Парламентська бібліотека України URL: <http://www.nplu.kiev.ua/>